

**THE BOOK WAS
DRENCHED
TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

मल्लेला मोहर

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192766

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M 83** Accession No. **M 5769**

Author **K 45 J**

Title **स्वातंत्र्य** वि. ए.

मार्च १९८८
This book should be returned on or before the date last marked below

जळलेला मोहर

(सामाजिक कादंबरी)

लेखक

वि. स. खांडेकर

किंमत सहा रुपये

प्रकाशक
रा. ज. देशमुख,
देशमुख आणि कंपनी,
१९१, शनिवार पेठ,
पुणे २.

प्रथम आवृत्ति १९४१
द्वितीय आवृत्ति १९४८

- १ सर्व हक्क सौ. उषा खांडेकर यांच्याकडे आहेत.
२ मुखपृष्ठावरील चित्र सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. डी. डी. दलाल, यांचे आहे.

मुद्रक
स. रा. सरदेसाई,
समर्थ भारत छापखाना,
४१ बुधवार पेठ,
पुणे २.

आमचे मुंबईचे स्नेही

प्रो. वि. द. दाभोलकर

व

सौ. उषाताई दाभोलकर

यांस—

तोंडओळख

पिरडेलोचें 'Six Characters In Search Of An Author' हें नाटक मीं वाचलें तेव्हां त्यानें अवलंबिलेल्या तंत्राची मला मोठी गंमत वाटली. लेखकानें जीं पात्रें निर्माण केल्लीं असतात तीं प्रत्यक्ष त्याला भेटतात नि आपली खरीखुरी हकीगत सांगूं लागतात, अशी या नाटकाची मध्यवर्ती कल्पना आहे. ही हकीगत ऐकतांना लेखकाला आपली निर्मिति आणि वस्तुस्थिति यांच्यांत जें अंतर आहे त्याची तीव्र जाणीव व्हावी यांत नवल कसलें ? कारण निर्मिति म्हणजे लेखकाच्या वैयक्तिक संवेदनांचा कल्पनेनें केलेला विस्तार असतो. लेखक कितीहि प्रतिभावान् असला तरी या विस्तारांत एकांगीपणा हा येणारच.

या पद्धतानें एखादी कादंबरी लिहिली तर ती मनोवेधक झाल्यावांचून राहणार नाहीं असें मला वाटलें. म्हणून गतवर्षीं मीं 'पारिजातकाचीं फुलें' ही गोष्ट लिहिलां आणि तिच्यांत प्रतिपादन केलेल्या विषयाचे उलटसुलट अनुभव आलेलीं अनेक माणसें लेखकाला भेटतात असें दाखवून कादंबरीच्या पुढच्या कथानकाची रचना केली. साहजिकच या कादंबरींत मी, माझे कुटुंब, माझे मित्र, माझ्या हालचाली, इत्यादि गोष्टींचे वारंवार उल्लेख येणें अपरिहार्य झालें. हा 'मो'पणा निवेदनपद्धतीच्या नावीन्यामुळें या कथेंत शिरला आहे.

कादंबरीबरोबरच आत्मचरित्र वाचकांच्या गळ्यांत बांधण्याचा उद्देश यांत नाही. सत्य हा जसा शास्त्रीय वाङ्मयाचा आत्मा, तसा सत्याभास हा ललितवाङ्मयाचा आत्मा असतो, हे तत्त्व जाणणाऱ्या रसिकांना या बाबतीत अधिक कांही सांगायला नको.

मात्र 'पारिजातकाचीं फुलें' ही गोष्ट लिहितांना मी पुढील कथानकांची जी आंखणी केली होती, तिच्यांत लिहितां लिहितां अनेक लहानसहान बदल होत गेले. हे बदल मी कलेच्या दृष्टीने केले नाहीत; तर अनुभवांच्या दृष्टीने. 'पारिजातकाचीं फुलें' या नांवाखाली या कादंबरीचीं पहिली पांच प्रकरणे 'किलॉस्कर'मध्ये प्रसिद्ध होत असताना मला अनेक पत्रे आली. ती वाचतां वाचतां सामान्य मनुष्याच्या आयुष्यांतल्या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या पण तितक्याच नाजुक अशा एका विषयाकडे, आपलें किती दुर्लक्ष झालें होतें याची मला पूर्णपणे जाणीव झाली. मला आलेल्या पत्रांत पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांचीहि पत्रे होती. या पत्रलेखकांपैकीं कित्येकांनीं आपले अनुभव इतक्या प्रामाणिकरणाने सांगितले होते, कीं एक-दोन ठिकाणीं माझ्या कल्पनेपेक्षा त्या अनुभवांनाच या कादंबरींत जागा देणे मला अधिक इष्ट वाटलें.

मात्र प्रत्येक पत्राचा लेखक शेवटीं एक ताजा कलम लिहायला विसरत नसे—'हें पत्र वाचून झाल्यावर फाडून टाका !'

इतके दिवस जपून ठेवलेलीं हीं सर्व पत्रे त्यांच्या मालकांच्या इच्छेप्रमाणे मी आज नाहोशीं करणार आहे. पण त्यांतलें प्रत्येक पत्र फाडतांना माझ्या मनांत एकच विचार एकसारखा येत राहील—मी फाडीत असलेलें हें पत्र हा कुणाच्या तरी आंतरिक दुःखाचा उत्कट उद्गार आहे. जें दुःख त्या व्यक्तीला उभ्या आयुष्यांत कुणापाशीं बोलून दाखवितां आलें नाहीं, मित्रांच्या कानांतसुद्धा जें सांगण्याचें तिला धैर्य झालें नाहीं, तें या पत्रांत शब्दांच्या रूपानें साकार झालें आहे.

कुठल्याहि बाबतींत सुका मार सोशीत माणसानें जन्म काढावा ही कल्पनाच मला भयंकर वाटते. शरीराच्या बाह्य भागाला झालेल्या जखमेपेक्षा कॅन्सरसारखा आंतला रोगच अधिक प्राणघातक असतो. सामान्य माणसांच्या दुःखांनाहि हाच नियम लागू आहे. दारिद्र्यानें सुद्धा तो आयुष्याला विदून

जाणार नाही; पण संसाराच्या रूक्षपणामुळे मात्र आत्महत्येचे विचार त्याच्या मनांत डोकावू लागतील.

असें असूनहि संसारसुखाची चिकित्सा करण्याची पद्धत आपल्याकडे फारशी रूढ नाही. छा-पुरुषांच्या संबंधाविषयींचे कुतूहल प्रत्येक मुग्ध मनांत बाबत असते. या संबंधाचे सुखद अथवा दुःखद अनुभव प्रत्येक प्रौढाच्या मनांत घोळत असतात आणि प्रत्येक तरुण 'स्त्रीप्रेमाविण जन्म नीरस उणा काडीवजा भूवरी' हा चरण म्हणण्यांत गुंग होऊन जात असतो. (स्त्रीच्या ऐवजीं पुरुष हा शब्द घालून हा ओळ म्हणतां येणार नाही, हें खरें. प्रत्येक तरुणाच्या बाबतींत ती खरी असते यांत कांही शंका नाही.)

पण कुतूहल, काव्य, कटुता, इत्यादि अनेक पैलू असलेल्या या जिव्हाळ्याच्या विषयाची उघडपणें चर्चा करणें फारसें प्रशस्त नाही, अशीच आपल्यापैकी बहुतेकांची अजूनहि समजूत आहे. वर्गात मास्तर येण्यापूर्वी प्रत्येक मुलाची कुजबूज सुरू असते. पण मास्तरांचें वर्गांत पाऊल पडलें रे पडलें, कों तिथें एकदम गंभीर शांतता पसरते. अगदीं तशी स्थिति आहे या बाबतींत आपली. प्रत्येक तरुण मनांत प्रीतीच्या अस्फुट मधुर कल्पना पिंपा घालीत असतात. संसारसुख हा सामान्य मनुष्याच्या जीवनांतला एक मोठा भाग आहे हें प्रत्येकाला जाणवत असते. पण या विषयाची चर्चा—त्या बाबतींतल्या अनुभवांची देवाण-घेवाण—या प्रश्नाकडे शास्त्रीय दृष्टीनें विचार करून केलेले मार्गदर्शन—छे ! समाज हा मोठा तापट तात्यापंतोजा आहे ! त्याच्या हातांतली ती रूढाची लांबलचक छडी पाहिल्याबरोबर प्रत्येकजण मनांत गर्भगळित होतो नि स्वतःशीच म्हणतो, 'आपण आपलें गुपचूप बसावं हें बरं !'

लैंगिक बाबतींतली आमची सभ्यपणाच्या कल्पनांची चौकट किती पोलादी आहे, नि त्या चौकटींत जिज्ञासा, विचार, मार्गदर्शन, इत्यादीकांचा समावेश कसा होऊं शकत नाही, याबद्दल्या एक-दोन गोष्टी आठवल्या कीं, मला अजून हंसूं येतें.

त्या वेळीं मी पांच-सहा वर्षांचा असेन. नुकतेंच वाचायला यायला लागलें होतें मला. कुठलीहि नवी गोष्ट साध्य झाली कीं, मुलांत जॉर्ज बॅंशिंग्टनचा संचार होता. त्यानें कुन्हाड मिळतांच भराभर झाडें तोडायला सुरुवात केली

होती ना ? मीहि रटफ करीत पुस्तक, पोथी, सुखसंचारक कंपनीचे कॅटलॉग, नाटकांच्या जाहिराती, किंबहुना जो जो छापील मजकूर हाताला लागेल, तो तो वाचू लागलों. मला धर्मी शिकवायला येणारे मास्तर माझ्या या वाचनाच्या वेडाचे नेहमीच कौतुक करीत.

एके दिवशी वडिलांच्या टपालांतून आलेलें एक छापील कार्ड मी पाहिलें. हां-हां म्हणतां मी तें लंबें केलें. कुणाची तरी लग्नपत्रिका होती ती. तिच्यांत छापलें होतें—‘चि. सौभाग्यकाक्षिणी अमुक हिचा विवाह (सोबत तिथि, घटका, पळें, स्टॅडर्ड टाइम, वगैरे वगैरे) करण्याचें योजिलें आहे. शरीरसंबंध राजमान्य राजश्री तमुक—’

शरीरसंबंध या शब्दावर मी अडखळलों. शब्दकोश म्हणून एक ग्रंथ असतो हें त्या वेळीं मला ठाऊक नव्हतें. नाही तर त्या जिज्ञासेच्या भारात मी सोरे मराठी कोश उलथेपालथे करून टाकले असते. आमच्या धोंडू मोलकरणीची मुलगी माझ्याहून थोडी मोठा होती. तिच्याबरोबर पुष्कळां खेळत असे मी. मला अडलेल्या या शब्दाचा अर्थ मी तिला विचारला. पण तीहि माझ्याइतकीच विद्वान् निघाली !

संध्याकाळ केव्हां होते असें झालें मला त्या दिवशीं.

तिन्हीसांजा झाल्या. दिवे लागले. गणपतीच्या देवळापुढच्या रस्त्यानें हातांत कंदील घेऊन फिरणारा फकीर कोपऱ्यावर दिसू लागला. मी अगदी वाट बघत होतो. मास्तरहि येत असलेले दिसले.

आनंदानें नाचतच मी घरांत आलों.

मास्तर शिकवायला बसले. लगेच माझी शंका मी त्यांच्यापुढें सादर केली. त्यांनीं तो लग्नपत्रिकेतला शब्द वाचला मात्र—त्या शब्दाचा अर्थ फार भयंकर असला पाहिजे अशी माझी त्यांच्या चेहऱ्यावरून खात्री झाली. मास्तरांनीं डोळे बटारून क्षणभर माझ्याकडे पाहिलें. त्या कार्डाचे राईराई-एवढे तुकडे करून ते फेकून दिले नि ते रागानें उद्गारले, ‘माझ्यापाशीं असला फाजीलपणा चालायचा नाही ह ! चल, म्हण—बारा एके बारा !’

मी उच्च स्वरांत सुस्वात केली, ‘बारा एके बारा, बारा दुणे चोबीस !’

मी तोंडानें पाडे म्हणत होतो; पण मनांत ? माझें मन एकसारखें म्हणत होतें—शरीरसंबंध हा प्राणी बाघ, सिंह, हडळ, राक्षस, वगैरेपेक्षाहि भयंकर

असला पाहिजे. त्याशिवाय कांहीं आपले मास्तर तो शब्द वाचून असे घाबरले नसते. एक कोडे मात्र मला त्या वेळी उलगडलें नाहीं. लग्न म्हणजे वाजंत्री, रांगोळया, बुंदीचे लाडू, मठ्या, इत्यादि इत्यादि गोष्टींचें संमेलन अशी माझी त्या वेळी ठाम समजूत होती. या संमेलनाशी शरीरसंबंध या भयंकर प्राण्याचा काय संबंध आहे हेंच मला कळेना !

नंतरची आठवण कॉलेजांतली आहे. स्कॉटची 'आयव्हनो' ही कल्पना-रम्य ऐतिहासिक कादंबरी आम्हीं मित्रांनी आनंदानें अभ्यासिली होती. गडकऱ्यांचें 'प्रेमसंन्यास' नाटकहि त्या वेळी विद्यार्थ्यांत फार लोकप्रिय होतें. प्रेमसंन्यासांतला नायक जयंत याचें लीलेवर प्रेम असतें. तो स्वतः काव्यात्म आहे. उलट त्याची पत्नी मनोरमा ही तोंडाळ व रूक्ष अशी दाखविली आहे. त्यामुळे त्याला मनोरमा आवडू नये व लीला आवडावी यांत अस्वाभाविक असें कांहींच नव्हतें.

माझ्या मित्रमंडळांत मतभेद झाला होता तो या कथानकाच्या पुढल्या भागाविषयी. लीलेचे चुलते तात्यासाहेब घरांतल्या स्त्र्यां-पुरुषांनी एकत्र बसायचें नाहीं किंवा एकमेकांशीं बोलायचें नाहीं असा हुकूम फर्मावितात. त्यामुळे लीला व जयंत यांची भेट होऊं शकत नाहीं. शेवटीं तो गुप्तपणें बागेत एकमेकांना भेटतात, खलपुरुष कमलाकर हें पाहतो नि मग-ठिणगी मिळाल्यावर वाळलेल्या रानांत वणवा पेटायला कितीसा उशीर लागतो ?

माझ्या पक्षाचें म्हणणें होतें—जयंत व लीला यांना एकमेकांना भेटण्याची काय जरूरी होती ? पहिली बायको जिवंत असल्यामुळे आपल्याला लीलेशी लग्न करतां येणें शक्य नाहीं हें जयंताला पुरें ठाऊक होतें. मग खुशाल आपल्या खोलींत तो लीलेचें चिंतन करीत कां बसला नाहीं ? लीला तरी त्याच्या भेटीसाठीं इतकी आतुर कां होते ? जयंतावर आपला हक्क नाहीं हें काय तिला कळत नव्हतें ? ती नुसती त्याची मानसपूजा करीत बसली असती तर मनोरमेचा मत्सर जागृतच झाला नसता. पण लीला पहाटे एकान्तांत जयंताची गांठ ध्यायला जी जाते ती कशाकरितां ? मानसिक प्रेमाकरितां ? प्लेटॉनिक लव्ह-साठीं ? छेः ! तरुण स्त्रीपुरुषांचा परस्परांकडला ओढा केवळ मानसिक असूंच शकत नाहीं किंयेकदां प्रेमाचा आरंभ बौद्धिक अथवा भावनात्मक असू शकेल; पण एखाद्या व्यक्तिविषयी वाटणाऱ्या उत्कट आकर्षणाचा उगम बुद्धि

किंवा भावना यांच्या जननांतून किंवा समाधानांतून होत असला तरी त्याची परिणति एकमेकांविषयी वादू लागणाऱ्या शारीरिक आसक्तीतच होते. विल्हण किंवा ब्राउनिंग यांच्या प्रेमकथा पाहाव्या अथवा वामनराव जोश्यां-सारख्या तत्त्वज्ञ कादंबरीकारांनीं रेखाटलेल्या इंदू काळेच्या चित्राचें पृथक्करण करावें, सर्वत्र एकच गाष्ट आढळून येईल. शरीरमीलनाच्या कल्पनेपेढून सर्वस्वां अल्लिप्त असें तद्गण-तद्गणींचे प्रेम ही सशाच्या शिंगाइतकीच दुर्मिळ चीज आहे.

लीलेच्या जोडीनें बाल पतिमूर्तीच्या चिंतनांत गुंग होऊन गेलेली प्रौढ सुशीलाहि गडकऱ्यांनीं घडविली असल्यामुळे, आमच्या प्रतिपक्षाला आपली बाजू बरीच बळकट आहे असें वाटत होतें.

खूप वेळ वादविवाद झाल्यावर शेवटीं मीं प्रतिस्पर्ध्यांना विचारलेला एक प्रश्न अद्यापिहि मला आठवतो. 'सुशीलेंसारखो त्वा असूं शकेल हें कवूल केलें, तरी जगांत लीला किती आहेत नि सुशीला किती आहेत ?'

त्यांना वाद जिंकायचा होता. त्यामुळे या प्रश्नाचें उत्तर कुणीच प्रामाणिकपणें दिलें नाहीं. नि आजचा आपला समाजहि सर्व पूर्वग्रह बाजूला टाकून या बाबतींत प्रामाणिक मत द्यायला तयार होईल असे मला वाटत नाहीं.

अद्भुतरम्य पौराणिक कथाचा नि परलोकाच्या कल्पनेमुळे उत्पन्न झालेल्या अवास्तव वैराग्याचा आमच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानावर बसलेला पगडा अजूनहि दूर झालेला नाहीं. काम-क्रोध हे मनुष्याचे षड्रिपु नसून त्याचे जिवलग दोस्त आहेत, असें कुणी एखाद्या देवळात उभ राहून सांगितलें, तर श्रोते त्याची वेड्यांतच गणना करतील. 'न मांसभक्षणे दोषः न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ।' हें आमचें जुनें जीवनसूत्र ! मैथुन, मद्यपान आणि मांसभक्षण या तिन्ही गोष्टी एका मालिकेंत गोवणाराच्या डोळ्यांपुढें 'श्वानं युवानं मधवानम्' हें पाणिनीचें सूत्र उभें होतें कीं काय कुणाला ठाऊक ! कदाचित् या तीन शब्दांतल्या अनुप्रासाचाहि हा श्लोक रचणाराला मोह पडला असेल !

मद्यपान ही चैनीची गोष्ट आहे. ही चैन आत्मघातकी आहे ही गोष्ट सोडून द्या; पण मांसभक्षण ही कांहीं नुसती चैन नाहीं. जीवनकलहांतली अपरिहार्य गोष्ट आहे ती. आणि म्हणूनच आजच्या मानवाच्या सुसंस्कृत

बुद्धीला हिसेविषयी तिरस्कार वाटणें स्वाभाविक असलें तरी, आज जगांतले बहुसंख्य लोक मांस खाऊनच जगत आहेत ! केवळ तात्त्विक दृष्टीनें जगाकडे पाहून सत्प्रवृत्त लोकांनीं ठरविलेले नियम पुस्तकातच कसे पडून राहतात याचें या बाबतींतलें उदाहरण ज्याला पाहायचें असेल त्यानें कोंकणच्या किनाऱ्या-लगतचीं सर्व गांवें पाहावीत—त्यांतल्या गोरगरिबांच्या चुलीपाशी जाऊन यावें, माशाला जीव नसतो असें कांहीं या लोकांचें मत नाही ! दुसऱ्याचा जीव घेणें ही चांगली गोष्ट नाही हें कळण्याइतकी त्यांची संस्कृतीशी ओळखहि आहे; पण मासळी खायची नाही असें त्यांनीं ठरविलें तर या सर्व लोकांना कसाबसा मूठमर मिळणारा भातसुद्धा कोरडा खायची पाळी येईल ! मांसाश-नांत जिह्वालैल्य मुळीच नमतें असें नाही. पण मांसभक्षण तेवढ्यामुळेच रूढ झालें आहे आणि स्मृतिकार, भूतदयावादी सज्जन व मानवी संस्कृतीचें सर्वधन करणारे नीतिशास्त्रज्ञ यांच्या प्रयत्नांनीं तें लवकर नाहीसे होणार आहे असें मात्र नाही पृथ्वीच्या पाठीवरल्या सर्व लोकांना पुरेल इतका शाकाहार निर्माण करण्याचा शोध एखाद्या शास्त्रज्ञानें लावला, तरच मनुष्यप्राणी मांसाशन सोडून देण्याचा विचार गंभीरपणानें करूं लागेल.

मैथुनाचा प्रश्न तर या दोन्ही गोष्टींहुन सर्वथैव भिन्न आहे. स्त्री-पुरुषांचें परस्परांविषयीचें आकर्षण, आसक्ति आणि मीलन या गोष्टी नुसत्या चैनीच्या नाहीत किंवा प्रयत्नानें टाळतां येण्याजोग्याहि नाहीत. इतकेंच नव्हे, तर या बाबतींत निवृत्ति फलदायक आहे असें मानणें हीच एक विकृति आहे. रामदास आणि विवेकानंद यांच्यासारख्या महापुरुषांच्या जीवनाला ही निवृत्ति लाभदायक झालीहि असेल; पण महापुरुषांच्या जीवनाचे नियम सामान्य माणसांच्या आयुष्याला लावून त्यांना मार्गदर्शन करणें ही मानव-तेची वचना आहे. सूर्याच्या गतीचे नियम इतर ग्रहांना कुणी लावले आहेत का ?

मनुष्य पशु नाही नि देवहि नाही. त्याचा अधःपात झाला की, तो पशूहुनहि वाईट वागूं लागतो नि त्याला उदात्ततेचें शिखर गाठतां आलें तर देवांनाहि असाध्य असे गुण तो प्रगट करूं शकतो हें खरें आहे. पण याचा अर्थ प्रत्येक सामान्य मनुष्य देव होऊं शकेल किंवा मानवाचा अतिमानव होणें हें त्याच्या आयुष्याचें ध्येय असलें पाहिजे, असा मुळीच होत नाही. अतिमानव

होण्याची निष्फळ धडपड करणाऱ्या लोकांचे आल्डस हक्स्लेने केलेले वर्णन वाचण्याजोगे आहे. तो म्हणतो, "In practice the vast majority even of superhumanists live inconsistently. They are one thing in Church and another out; they believe in one way and act in another; they temper spirituality with fleshliness, virtue with sin, rationality with superstition."

हक्स्लेच्या या वर्णनाची सत्यता पटविणारी माणसें इतिहासांतच नव्हे, तर आपल्याभोंवतीं आजकाल वावरणाऱ्या राजकारणी पुरुषांत, सार्वजनिक पुढाऱ्यांत, साहित्यिकांत, कलवंतांत, कुठेहि हवीं तेवढी मिळतील. त्या सर्वांच्या जीवनक्रमाचे तात्पर्य एकच आहे—मनुष्य म्हणजे नुसता आत्मा नव्हे. मनुष्य म्हणजे शरीर व आत्मा यांचे विलक्षण मिश्रण. मनुष्याचा बुद्धिविकास, त्याचा भावनाविलास आणि मानवतेने आतांपर्यंत संपादन केलेली संस्कृति, या गोष्टी जगाला वरच्या पायरीवर नेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यांत त्यांना आज ना उद्यां थोडेफार यशहि येईल. पण उद्यांच्या या उज्ज्वल मानवी संस्कृतीतहि मनुष्य मनुष्यच राहील; तो देव होणार नाही. शरीरसुख हा त्याच्या आयुष्यांतला उपेक्षणीय भाग होईल अशी वेडेपणाची आशा कुणीहि करू नये. खतांतून शोषून घेतलेल्या द्रव्यांतून ज्या जगांत फुलांचे पोषण होतें, तिथे शरीरधर्म आणि शरीरसुख यांच्याविषयी मनुष्यानें उदासीनता दर्शविण्यांत काय अर्थ आहे ?

आयुष्यांत धर्ममोक्षांचे जेवढे महत्त्व आहे, तेवढेच अर्थकामांचेहि आहे. त्यांच्यापैकीं अमुक श्रेष्ठ व अमुक कनिष्ठ हें ठरविणेच सुळी चुकीचे आहे. कळसावाचून देवळाला शोभा नाही हें जितकें खरें, तितकेंच तो कळस स्थिर राहायला त्या देवळाचा पाया मजबूत असला पाहिजे, हेंहि खरें ! पण यशस्वी जीवनाला धर्ममोक्षांइतकीच अर्थकामांची आवश्यकता आहे. इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्याकडे शास्त्रीय दृष्टीनें पाहण्याचीहि आवश्यकता आहे, हें आपल्याला अजून पटतच नाही. गीतेच्या एका श्लोकाचे शंभर अर्थ लावण्याची पिढ्या नू पिढ्या धडपड करणाऱ्या आमच्या बुद्धिमत्तेला, समाजांतले खालच्या थराचे लोक शतकानुशतके कसे जगत आले आहेत त्याची चौकशी करण्याची जशी जरूरी मासली नाही, त्याप्रमाणें स्त्रीपुरुषांचे संसार सुखाचे कसे होतील

याविषयीहि तिला कधी काळजी वाटली नाही. पत्रिका पाहणें, हुंड्याची रक्कम मोजून घेणें आणि वधूला 'अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव' म्हणून आशीर्वाद देणें, हाच काय तो जुन्या दृष्टीनें लग्नाच! अर्थ होता. नव्या दृष्टीनें लग्न म्हणजे प्रेम हें समीकरण मांडलें; पण त्या प्रेमाचें पृथक्करण करण्याच्या भानगडीत तीहि पडली नाही. आणि त्याचा परिणाम—

ससाराला फुलबाग मानून हल्लीं तरुण-तरुणी त्यांत प्रवेश करतात. पण त्यांच्यापैकीं अनेक जोडपां लवकरच काट्यानीं पाय रक्तबंबाळ होऊन सैरावैरा धावूं लागतात. हे काटे कुठून येतात हें त्यांच्यापैकीं कुणालाच कळत नाही. पण मध्यमवर्गामध्ये वैवाहिक असंतोष किती मोठ्या प्रमाणांत धुमसत आहे हे मधून मधून होणाऱ्या विचित्र विवाहामुळे लोकांच्या लक्षांत येतेंच येतें.

व्यक्तिजीवनाच्या पूर्वार्धात अर्थ व काम यांना स्वाभाविकच प्राधान्य येतें. परिस्थितीमुळे अथवा खोल्या ध्येयवाद्याला बळी पडून पुष्कळ माणसें या बाबतींत निसर्गाच्या प्रवाहाविरुद्ध पोहण्याचा प्रयत्न करतात. पण शेवटीं प्रवाहच त्यांना आपणाबरोबर ओढून घेऊन जातो. त्याच्या वेगांत त्यांचीं डोकीं खडकावर आपटतात नि मग त्या खोकांतून येणारें रक्त जन्मभर पुसत बसण्यापलाकडे त्यांना कांहींच करता येत नाही. बालविधवा असूनहि चाळिशी उलटेपर्यंत लग्न करायचें नाही, नि एके दिवशीं कुणाबरोबर तरी बोहल्यावर अगर रजिस्ट्रारच्या कचेरीमध्ये जाऊन उभें राहायचें, हें काय यशस्वी सांसारिक जीवनाचे लक्षण आहे ? आपल्याहून वयानें लहान असलेल्या तरुणाशीं लग्न करायचें, नि मग चिरपरिचयानें त्याला आपला वीट येईल म्हणून आपले आकर्षण टिकविण्याकरतां दोन बिन्हाडें करण्याची योजना आंखायची ! हें काय जीवनांतलें सुखसर्वस्व प्राप्त झाल्याचें प्रत्यंतर आहे ? 'पुरुषजात तेवढी निमकहराम अशी गर्जना करीत समाजसेवेचा विडा उचलायचा, नि शेवटीं पूर्वीचीं बायकामुलें असलेल्या एखाद्या अवलियाच्या गळ्यांत माळ घालून त्याला विडा देत बसण्यात आनंद मानायचा ! हा काय जीवनाच्या सफलतेचा पुरावा आहे ?

सध्यांच्या तरुणतरुणींच्या प्रेमजीवनांत अशा किती तरी स्पष्ट-अस्पष्ट विकृति दिसून येत आहेत. एरवीं बुद्धिवान् व कर्तबगार असलेलीं माणसें या

विकृतीच्या भोवऱ्यांत सापडलीं कीं निस्तेज व कार्यशून्य होतात असा अनुभव येत आहे.

या विकृतींच्या मुळाशीं अनेक कारणे आहेत. त्यांपैकीं एकावर या कादंबरींत थोडासा प्रकाश टाकण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. पति-पत्नींच्या बौद्धिक व भावनात्मक समरसतेइतकें या कारणाला महत्त्व देण्यांत अर्थ नाही, असें म्हणणारे अनेक लोक निघतील. आपल्याकडे स्त्री ही अजूनहि गरीब गाय असल्यामुळे, ति असल्या नाजुक बाबतींत तोंडाला कुलूप घालणें हेंच बरें, असें पुरुषालाहि वाटत असल्यामुळे आंकडे देऊन त्यांचे तोंड बंद करणें कुणालाहि शक्य नाही. पण त्यांना विश्वासाह् वाटेल असा एक उतारा इथें सादर करायला हरकत नाही. 'At the Institute of Family Relations, Los Angeles, where domestic difficulties are studied, it was found that out of 500 consecutive cases of unsuccessful marriage examined in 1930, all but one showed sexual mal-adjustment as a complicating factor. In what percentage this was the primary factor in the domestic upheaval and in what percentage a contributory one, it is impossible to say. Nor is this necessary. Our emotional life is too complicated to allow of our seeing clearly the part played in its pattern by every strand that enters into its composition. It is enough to know that physical mal-adjustment is almost always present when marriages come to grief.'

—'The Physiology of Sex,'
by Kenneth Walker.

तरुण स्त्री-पुरुषांनीं प्रेमजीवनांत शरीरसुखाचा भाग अतिशय महत्त्वाचा मानला पाहिजे, परस्परांच्या आनंदसंवर्धनाकरतां आपण एकमेकांचे हात हातांत घेतले आहेत, याचा त्यांनीं स्वतःला कधींहि विसर पडूं देऊं नये, आयुष्याच्या प्रवासांतली खरीखुरी मौज असल्या सोबतींतच आहे, इत्यादि गोष्टी मी सांगितल्या असल्या तरी, केवळ कामतृप्ति हें ससाराचे कधींच ध्येय होऊं शकत नाही, हें कोण नाकबूल करील ? आकाशांतल्या चंद्राला हात

लावण्याच्या घडपडीत माणसाचे पृथ्वीवरले पाय सुटले तर तो तोंडघशी पडतो, एवढेंच मला सुचवायचें आहे. तो चंद्र योग्य वेळीं अनेकांच्या हाताला लागतो, नाही असें नाही; पण त्याचा लाभ संसाराच्या सुरुवातीला होत नाही. दहावीस वर्षे संकटें आणि सुखें यांची चव जोडीने घेतल्यावरच त्या चांदण्याची वृष्टि होऊं लागते. त्या दृष्टीनें उदात्त प्रीति हा शुक्लपक्षांतला चंद्र नाही; तो वद्य पक्षांतला आहे.

कोल्हापूर, }
८-१०-४१ }

वि. स. खांडेकर.

स्वैरालाप

‘जळलेला मोहर’ या कादंबरीचा विषय व तिचें तंत्र हीं दोन्ही चाकोरी-बाहेरचीं आहेत याची जाणीव ती लिहितांना मला पदोपदीं होत होती. म्हणून या कादंबरीला स्वतः प्रस्तावना न लिहितां ती या विषयाशीं अधिक निकट संबंध आलेल्या व आपले विचार निर्भीडपणानें बोलून दाखवायला न कचरणान्या एखाद्या सद्गृहस्थाकडून घ्यावी असें मी मनांत ठरविलें होतें. साहजिकच मला डॉ० सान्यांचें नांव सुचलें. त्यांच्यामुळेच या कादंबरींतल्या नमूताईची व माझी ओळख झाली होती. ‘खोटी लाज, खोटा ध्येयवाद, खोट पावित्र्य, यांचीं पांघरुण घालून प्रेमांतलीं दुःखें जगापासून लपवितां येतात; पण तीं मनाला जाकून टाकतात.’ हे त्यांचे उद्गार तर मी कधींच विसरलों नव्हतां.

डॉ. सान्यांच्या व माझ्या जेव्हां जेव्हां बैठकी होत, तेव्हां तेव्हां त्यांच्या भाषणांत दिसून येणाऱ्या सामाजिक दृष्टिकोनाचें, पुस्तकांपेशीं माणसांचा अभ्यास करून सत्य शोधण्याच्या त्यांच्या उत्कट इच्छेचें आणि कुणाच्याहि मोठेपणानें दिपून न जातां त्यानें प्रतिपादिलेला सिद्धांत बुद्धिवादाच्या

निकषावर घांसून पाहण्याच्या त्यांच्या ईर्ष्येचे मला नेहमीच कौतुक वाटे. जगांत अस्सल दुष्टपणाइतकाच जातिवंत शहाणपणा ही चीजहि दुर्मिळ आहे. जगाच्या बाजारांत प्रत्येक प्रकारचा मूर्खपणा मात्र विपुल मिळतो. 'लघ्नापूर्वी पतिपत्नी हीं दोघेहि कवि असतात. पण लग्न झाल्यावर तीं एकमेकांचे टीकाकार बनतात,' 'स्त्रियांना छळणाऱ्या पुरुषाइतक्याच नवऱ्यांना त्राहि भगवान् करून सोडणाऱ्या बायका जन्माला आल्या आहेत. तुम्हां लेखकांना मात्र त्या कधीच दिसत नाहीत !' असलीं वाक्ये व त्यांच्या समर्थनाकरितां त्यांनीं सांगितलेल्या सत्यकथा यांच्यामुळे त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी करतांना वेळ कसा जाई, हें माझे मलाच समजत नसे.

म्हणून 'जळलेला मोहर'च्या पहिल्या आवृत्तीचें प्रास्ताविक त्यांच्याकडून लिहून घ्यायचा मीं प्रयत्न केला. पण बहुश्रुत, रसिक व मार्मिक मनुष्याला केवळ सराव नसल्यामुळे लेखनाविषयीं अकारण एक प्रकारची भीति वाटत असते. सान्यांचेहि तसेंच झालें असावें. त्या वेळीं कांही त्यांनीं माझ्या विनंतीला मान दिली नाही.

या कादंबरीची पहिली आवृत्ति प्रकाशित झाल्यानंतर तिच्यांतल्या बाबींच्याचे जसे कांही लोकांकडून स्वगत झाले, तशी कांहीं वाचकांकडून तिच्यावर टीकाहि झाली. तिच्यात अतिवास्तवता (Surrealism) आहे असें कुणी म्हणाले, तर कुणी खाडिकरांनीं वाचकत वाचकत या विषयाला हात घातला आहे, असे उद्गार काढले. मीं कादंबरी न लिहितां या विषयावर एक शास्त्रीय ग्रंथच लिहायला हवा होता, असें एका सद्गृहस्थांचे म्हणणे पडलें. एक दोन गुजराथी लेखकांनीं तिचा विषय व तंत्र यांविषयीं गौरवपर उद्गार काढले. पण तिचा गुजराथी अनुवाद प्रसिद्ध झाल्यावर या कादंबरीची रचना भूमिती-पद्धतीची वाटते, अशी तिच्यावर टीकाहि झाली. या नाजुक विषयाला अनेक परस्परविरोधी बाजू आहेत व त्या सर्व चित्रित न करणें अप्रामाणिकपणाचें होईल, या दृष्टीनें लेखकानें विशिष्ट रचनेचा अंगीकार केला आहे, ही गोष्ट त्या टीकाकारांच्या बहुधा लक्षांत आली नसावी. नायक-नायिकांची जागा विषयाला देण्याचा या कादंबरींत मीं प्रयत्न केला. तो यशस्वी झाला

नसेल; पण लेखकाच्या यशापयशाची मीमांसा त्यानें गृहीत धरलेल्या गोष्टी-कडे पाहून केली, तरच टीकाकार त्याच्या अंतरंगाचा खराखुरा आविष्कार करूं शकतो असें मला वाटतें.

पढिक पंडितापेक्षां सर्वसामान्य वाचक हाच कुठल्याहि कलाकृतीचा अधिक रसिक टीकाकार होऊं शकतो हा अनुभव गेल्या दोन तर्पांत मीं अनेकदां घेतला आहे. म्हणून दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत कादंबरीच्या वाङ्मयीन गुणावगुणांची चर्चा न करतां तिच्या विषयाचाच उद्घापोह होणें बरें असें मीं ठरविलें. या खेपेला डॉ० सान्यांकडून प्रस्तावना वसूल कराय-चीच, असा माझा निश्चय होता. त्यांनीं प्रथम बरेच आढेवेढे घेतले. पण शेवटीं पत्ररूपानें लिहिलेलें आपलें लिखाण त्यांनीं माझ्याकडे पाठवून दिलें. त्यांच्या पत्राच्या आरंभीचा खाजगी मजकूर तेवढा गाळून तें जसेंच्या तसें मी खालीं देत आहे.

३०-६-४८

वि. स. खांडेकर

डॉ. साने यांचें पत्र

स्त्री-पुरुषसंबंधाच्या बाबतींत आपला समाज अद्यापि फाजील सोवळा आहे, असेंच मला वाटतें. नैसर्गिक वासनांचा प्रामाणिकपणानें विचार करण्याऐवजीं त्या धार्मिक पडद्याआड लपवून, आपण संस्कृतीचा विकास करीत आहों, समाजाचा गाडा मोठ्या शिकस्तीनें आवरून धरून तो खड्ड्यांत पडणार नाही अशी दक्षता आपण घेत आहों, असें मानणारे लोक कळत न कळत आत्मवचना करीत असतात. पडद्याआड कांहीं झालें तरी हरकत नाही; पण त्या गोष्टीची उघडपणें चर्चा करतां कामा नये, असा आपल्या समाजाचा सनातन दंडक आहे. या दंडकामुळे कामवासनेचें स्वरूप अधिक उन्नत झालें, समाजांतल्या विविध विकृतींना आळा पडला किंवा पतिपत्नींची एकमेका-

विषयीची निष्ठा वाढत गेली, असें मुळीच नाही. उलट या बाबतीत मोकळेपणाने बोलण्याची चोरी असल्यामुळे अर्धवट ज्ञान व संपूर्ण अज्ञान यांतून निर्माण होणारे अनेक अनर्थ पिढ्या न पिढ्या आपल्या सामाजिक जीवनात येताना घालात राहिले आहेत. आपल्या दैनंदिन जीवनातल्या लहानसहान गोष्टींवरसुद्धा धार्मिकतेचा एवढा मोठा पगडा होता, (अद्यापिहि आहे असेंच म्हणावे लागेल) की त्यामुळे जीवन नैसर्गिक, सुखकारक आणि व्यक्ति व समाज ह्यांना उपकारक व्हावे म्हणून ज्या शास्त्रीय दृष्टीचा अवलंब करावा लागतो, ती आपल्यात कधीच विकसित झाली नाही. रुडोचे दास हे दुर्दैवाने आपल्याकडे सामाजिक जीवनाचे नेते मानले गेले, प्रामाणिक विचारवंताला पिढ्या न पिढ्या नास्तिक म्हणून हिणविण्यांत आले, बंडखोर ठरविण्यांत आले. या सर्व गोष्टींचा परिणाम आपल्या समाजावर किती भयंकर झाला आहे, ह्याची कल्पना तुमच्यासारख्या लेखकांना करता येणार नाही. घराच्या चार भिंती याच तुमच्या चार दिशा असतात. माझ्यासारख्या डॉक्टरांचे तसे नाही. चार तासांच्या अवधीत त्याला दहा दुःखी जीवनकथा पहायला मिळतात. त्या दुःखाला कारणीभूत झालेले अज्ञान, दारिद्र्य आणि पशुत्व याचे नम्र दर्शक त्याला होत. माझ्या सारख्या डॉक्टरपुढे दररोज माणसाचे चित्रविचित्र नवे नवे नमुने उभे राहतात. ते पाहिले की, आपल्या समाजातल्या अज्ञानाला, त्यांतून निर्माण झालेल्या खोट्या लज्जेला आणि शिष्टाचाराच्या व सभ्यपणाच्या नांवाखाली असलेल्या कुचंबणा करून घेणाऱ्या आपल्या संस्कृतीला हसावे की रडावे, हेच अनेकदा कळेनासे होत.

कालचीच एक गोष्ट सांगतो—काल संध्याकाळी एक अपरिचित तरुण माझ्या दवाखान्यांत आला. तसा कांहीं तो अगदी अडाणी नव्हता. आपल्याला थंडी वाजून ताप येत आहे असें त्याने मला प्रथम सांगितले. मी थर्मामीटर काढून तो त्याला खाकेंत लावायला सांगतांच स्वारी म्हणाली, 'तसा कांहीं फार ताप येत नाही मला. अवघड जागी एक गर्द झालंय ! त्यामुळे थंडी वाजल्यासारखी वाटते. बहुधा थोडी कसर येत असावी !' तो खाटें बोलत आहे, हे लगेच माझ्या लक्षांत आले. बनावट साक्षीदारापेक्षाहि अधिक खोटे बोलल्यावर आढेबेढे घेत घेत आपल्याला गुप्त रोगापासून त्रास होत असल्याचे त्याने शेवटी कबूल केले !

डॉक्टरकडे जाऊन त्याच्यापुढे सुद्धा आपला रोग कबूल न करण्याची ही जी वृत्ति दिसते, तिचें मूळ आपल्या हरिदासांनीं आणि पुराणिकांनीं रूढ केलेल्या आणि समाजानें आंधळेपणानें शिरोधार्य मानलेल्या साकेतिक कल्पनांत आहे. कामविकार हा माणसाचा नंबर एकचा शत्रु आहे, हें आम्हीं हजारों वर्षे घोकीत आलों आहों. विश्वामित्रासारखे उग्र तपश्चर्या करणारे महर्षी-सुद्धा मेनकेच्या एका कटाक्षाने घायाळ होऊन तिच्या पायाशीं लोळण घेतात, असें आपलीं पुराणें आणि काव्यें, आपले संत आणि साहित्यिक शतकानुशतके समाजाला पदवीत आले आहेत. या पिढीजाद पोपट-पंचीचा कामविषयक नीति सुधारण्याच्या कामी किती उपयोग झाला असेल, तें एका परमेश्वरालाच माहीत ! या पोपटपंचीच्या सुळाशीं असलेलें तर्कशास्त्रच मोठें अजब आहे. लोहपिष्ट भक्षण करून साठ सहस्र वर्षे उग्र तपश्चर्या करणाऱ्या अलौकिक ऋषीला जो मोह टाळतां आला नाही, त्याच्यावर सामान्य मनुष्य सहजासहजीं मात करूं शकेल, ही कल्पना किती हास्यास्पद आहे ! पण अस्तित्वांत नसलेल्या स्वर्गसुखाच्या मागें धांवत सुटलेल्या आणि ज्या पृथ्वीवर आपणांला प्रत्येक क्षण घालवावा लागतो तिच्याकडे पाठ फिरवून कल्पनेंतल्या परलोकाकडे डोळे लावून बसलेल्या माणसांना तर्कशुद्ध विचार करतां येणार तरी कसा ? कटु सत्य आणि गोड असत्य, यांच्यामधला भेद जाणून घेण्याची त्यांना इच्छाच नसते. आत्मविकास हे मानवी जीवनाचे उच्चतम ध्येय असले, तरी मनुष्य हा केवळ आत्मा नाही, तो शरीरहि आहे, शरीरधर्माकडे दुर्लक्ष करून आत्म्याच्या पाठीमागें लागणें म्हणजे तहानेलेल्या मनुष्यानें अंतराळांत विहीर खणून तिचें पाणी पिण्याची इच्छा करण्यासारखें आहे. ही गोष्ट सर्वांनीच नेहमीं लक्षांत ठेवली पाहिजे. पण 'असेल माझा हरि तर देईल खाटल्यावरी' हें ज्याचें जीवनविषयक तत्त्वज्ञान, कुठल्याहि संकटाशीं झुंज घेण्याऐवजीं तें आपलें पूर्वजन्मीचें पाप आहे, म्हणून कसायापुढें मान टाकणाऱ्या बकऱ्याप्रमाणें त्याला शरण जाण्याची तयारी करणें हा ज्याचा धर्म, त्या समाजांत एवढा विवेक कुणाला सुचणार ? या विवेकभ्रष्टतेमुळेच माणसाला मनुष्य म्हणून जागूं देण्याइतकें विचारांचें औदार्य आपल्यापाशीं नसल्यामुळेच, पहिल्या बाजीरावासारख्या अलौकिक पराक्रमी पुरुषाचा मोठा दुःखद अंत झाला. बाजीरावाचें मस्तानीवरलें प्रेम, ही त्या

काळांतल्या नीतिकल्पनांना न पटणारी गोष्ट होती, हें काहीं खोटें नाही. पण परंपरागत नीतीच्या पलीकडे जाऊन या प्रेमाचें स्वरूप पाहण्याचा त्या काळीं एखाद्याने तरी प्रयत्न केला असेल का ? इतर देशांत ही प्रेमकथा अलौकिक आणि अद्भुतरम्य अशा काव्याचा विषय म्हणून गौरविली गेली असता. पण आपले त्या काळचे कवी रामकृष्णांच्या लीला वर्णन करण्यांत आणि 'जनीं निंद्य ते सर्व सोडून द्यावें' या उपदेशाचे घुटके लोकांना पाजण्यांत गुंग होऊन गेले होते. त्यांना या प्रेमकथेंतली उत्कटता, वास्तवता आणि भव्यता कुठून प्रतीत होणार ? जिथें समाजांतलें कविमनच असे रूढि-प्रस्त असतें आणि ठराविक चाकोरीतून फिरत राहतें, तिथे बिचाऱ्या जन-मनाला दोष लावण्यांत काय अर्थ आहे ?

पहिल्या बाजीरावाची बायको नेहमी आजारी असे, अशा स्थितींत मस्तानी-सारखी लावण्यवती त्याच्या पराक्रमावर लुब्ध होऊन त्याच्या गळ्यांत पडली. मराठेशाहीच्या सीमा भरतीच्या लाटांप्रमाणें पुढें पुढे लोटीत नेणारा, निजामाला हां हां म्हणतां खडे चारणारा, नादिरशहासारख्या आग्या-वेताळाला आपल्या शौर्यानें दहशत बसविणारा, असा हा पराक्रमी पुरुष स्त्री-प्रेमासाठीं भुकेला असावा, यांत अस्वाभाविक असें काय होते ? राज्याचा भरिमार वाढून श्रांत झालेलें त्याचें मस्तक प्रेयसीच्या बाहुपाशांत विसाव्याची अपेक्षा करीत होतें. तो कितीहि शूर असला, मुत्सदी असला, देशभक्त असला, तरी शेवटीं मनुष्यच होता ! नेमकें याच गोष्टीकडे त्या काळांत कुणी लक्ष दिलें नाहीं. तें देणें कुणाला शक्यच नव्हतें. आपलें व्यक्तिजीवन अंध धर्मकल्पनांनीं आणि रूढ नीतिनियमांनीं इतकें करकचून बांधलेलें होते कीं बाजीराव आणि मस्तानी यांच्या प्रीतीकडे सहानुभूतीनें पाहणे हें त्या वेळच्या समाजांत निःसंशय मोठें पाप ठरलें असतें.

पण त्याच काळांतली इतर देशांतली माणसे स्त्री-पुरुषसंबंधाकडे, कामतृप्ति ही जीवनांतली आवश्यक गोष्ट आहे, या तत्त्वाकडे, न बुजतां, न बाचकतां, कशीं पाहत होती, हें लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. तुम्हांला पत्र लिहीत असतांना माझ्यापाशीं बेंजामिन फ्रॅंकलिनचें आत्मचरित्र पडलें आहे. या पुस्तकांत आत्मवृत्ताबरोबर त्याचे काहीं लेखहि दिले आहेत. पुण्यांतले ब्राह्मण मस्तानी-प्रकरणीं पहिल्या बाजीरावाला वाळींत टाकण्याचा

ज्या वेळी प्रयत्न करीत होते, त्याच वेळी बेंजामिन फ्रॅंकलिन हा एक प्रसिद्ध अमेरिकन पुरुष आपल्या लेखनाच्या द्वारे लोकांपुढे कोणते विचार मांडीत होता, हे पाहिले म्हणजे त्यांतला विरोध मनाला बोंबल्याशिवाय राहत नाही. फ्रॅंकलिनने एका तरुण मनुष्याला उपदेश म्हणून १७४५ मध्ये एक पत्र लिहिले आहे. त्या पत्रांतला मुख्य मजकूर असा आहे—

‘प्रिय मित्रा, तू आपल्या मनाच्या अनावर वृत्तींचे जे वर्णन केले आहेस, तिच्यावर जगात फक्त एकच औषध आहे. तें म्हणजे लग्न ! विवाह केल्यानेच तुला खऱ्याखऱ्या सुखाचा लाभ होईल. आज तें लग्न करण्याची तू जी कारणे सागत आहेस, तीं मला तरा पटत नाहीत. पुरुष निसर्गतः अपूर्ण आहे, हे कधीहि विसरूं नकोस ! त्याच्या जीवनाला स्त्री पूर्णता आणते. तिची मृदुता, व्यावहारिकता आणि सौंदर्य-दृष्टि त्याच्या आयुष्यांत गोडवा निर्माण करते. स्त्रांचे जीवनहि पुरुषा-वाचून असेंच अपुरे आणि ओके ओके होतें. पुरुषाची पराक्रमाची शक्ति आणि विवेकबुद्धि तिच्या जीवनाला पूर्णता आणते. म्हणूनच तुझ्यासारखा अविवाहित तरुण हा एका दृष्टीने अर्धवट मनुष्य आहे, असें मला वाटतें. कात्रीच्या एका पात्यासारखी तुझी स्थिति आहे.’

फ्रॅंकलिनचे इथपर्यंतचे हें पत्र आपल्याकडल्या सनातनी लोकांनासुद्धा आवडेल. पण त्याने पुढे जो मजकूर लिहिला आहे तो ऐकल्यावर मात्र ते ‘अब्रह्मण्यम्’ म्हणून कानावर हात ठेवतील ! फ्रॅंकलिन पुढे म्हणतो—

‘पण लग्न करण्याचा माझा हा सल्ला तुला पटत नसेल, लग्न न करतांच तुला रहायचें असेल, तर माझ्या एका सूचनेचा अवश्य विचार कर. ती म्हणजे स्त्रीसुख मिळवितांना तरुणीपेशां प्रौढ स्त्रियाच तू पसंत करीत जा. तुला माझा हा सल्ला प्रथमदर्शनी मोठा विचित्र वाटेल. पण

तो पूर्ण विचारांतीं मी देत आहे. प्रौढ स्त्रियांना व्यवहारज्ञान अधिक असतें. जगाच्या अनुभवानें त्यांचीं मनं समृद्ध झालेली असतात. त्यामुळें त्यांच्या संभाषणांत चातुर्य आणि मोहकता अधिक आढळते. उलट तरुण स्त्रियांना आपल्या रूपाचा मोठा अभिमान असतो. या गर्विष्ठपणामुळेच त्या बेपर्वाईनें वागतात. आपल्यापाशीं सौंदर्याचा हुकमी पत्ता नाही, हें प्रौढ स्त्रीला कळत असेल. त्यामुळें सौंदर्याची उणीव ती सौजन्यानें भरून काढते. आजारीपणांत तिच्याइतक्या प्रेमळपणाने दुसरी कोणतीच स्त्री रोग्याची शुश्रूषा करूं शकणार नाही. स्त्री जितकी वयानें अधिक मोठी, तितकी ती स्वभावानें अधिक चांगली, असा सर्वसामान्य सिद्धांत सांगितला तर तो काहीं सर्वस्वी चुकीचा ठरणार नाही ! अशा स्त्रियांशीं मैत्री करण्यांत फारसे पापहि नसतें. कुमारेकिला आपल्या प्रेमपाशांत गुंतविल्यानें एखादे वेळीं तिच्या आयुष्याचा सत्यानाश होण्याचा संभव असतो. कदाचित् तिला सारा जन्म रडत आणि कुडत काढावा लागेल, अशी परिस्थिति एखादे वेळीं उत्पन्न होते. तसल्या संबंधामुळें आपल्या मनांत पश्चात्तापाचीं शब्दें सलत राहतात. प्रौढ स्त्रीच्या बाबतींत असें कधीच होत नाही. उलट तिची कृतज्ञताच आपल्या पदरीं पडते. '

फ्रॅंकलिननें एका तरुणाला केलेल्या उपदेशातला अधिक सभ्यपणाचा असा भाग मी इथें उद्धृत केला आहे. विवाहबाह्य संबंधाच्या बाबतींत तरुणी-पेशां प्रौढ स्त्रियांचे अधिक सुखप्रद कां होतात, याचीं त्यानें जीं आणखी दोन-तीन कारणें दिली आहेत, त्यांचा या पत्रांत उल्लेख करण्याचीसुद्धां मला छाती होत नाही. मी तीं नुसतीं सूचित केलीं तरी सारीं संस्कृतिसरक्षक मंडळें माझ्यावर हिरीरीनें तुलून पडतील. कृष्णराव मराठे गुंड कायद्याखालीं मला पकडावें, म्हणून सरकारच्या मागे लागतील. एवढेंच नव्हे तर स्वतःला पुरोगामी म्हणविणारीं अनेक माणसेंहि कानांत बोटें घालून आपल्या भुंवया वर चढवतील.

याचा अर्थ फ्रॅंकलिन हा एक चावट मनुष्य होता, असा मात्र मुळींच नाही.

तो व्यवहाराकडे वास्तव दृष्टीने पाहतो. पदोपदी प्रत्येक गोष्टीला काव्याचा मुलामा देणे त्याला पसंत नाही. निसर्गावर पांघरूण घालून किंवा त्याची शाब्दिक उपेक्षा करून कुणी त्याच्या पाशांतून मुक्त होत नाही. उलट नैसर्गिक गोष्टी वेळीं अवेळीं चोरून ठेवल्यामुळे त्यांना रहस्यांचे स्वरूप प्राप्त होते. आणि रहस्याविषयी आकर्षण वाटणे हा तर मनुष्याचा स्वाभाविक धर्मच आहे. जीवनात कामवासनेचे स्तोम माजविणे जितके चुकीचे आहे, तितकेच तिला क्षुद्र किंवा ओंगळ लेखणेहि चुकीचे आहे. ही दुसरी चूक भारतीय समाज गेली दोन हजार वर्षे करित आला आहे. निवृत्तीचा पगडा सर्वसामान्य समाज-मनावर कधीच बसणे शक्य नसते. पण त्याला वैराग्याचे सोंग मात्र आणता येते. तसाच काहीसा प्रकार या बाबतीत झाला आहे. ऐतिहासिक काळात राजे लोक सुंदर स्त्रियासाठी लढाया करित होते, पळवून आणलेल्या बायकाचे जनानखाने बाळगीत होते ! सामान्य लोक सामान्य व्यभिचार करित होते. स्त्राच्या पायीं इतिहासाचा प्रवाह बदल्याचे दाखले तुम्हाला हवे तेवढे मिळतील. पण असे असूनहि स्त्री-पुरुषसंबंध हा मानवी जीवनातला एक आवश्यक आणि विचारणीय भाग आहे, असे म्हणायची मात्र आपल्याकडे कुणाचीच तयारी नव्हती.

या बाबतीत आपले प्राचीन साहित्य अधिक प्रामाणिक आहे, असे म्हणता येईल. जातां जातां महाभारतातले एक उदाहरण आठवले. तेच इथे देतो. अर्जुनाने धर्म व द्रौपदी ह्यांना चुकून एकांतात पाहिले. या नियमभंगाचे प्रायश्चित्त म्हणून अर्जुनाला पुढे तेरा वर्षे तीर्थयात्रा करावी लागली. एखाद्या आधुनिक लेखकाला अर्जुनाच्या या तीर्थयात्रेचे वर्णन करायचे असते तर या प्रायश्चित्ताच्या काळात तो किती विरक्त वृत्तीने वागत होता, ईश्वरचिंतना-शिवाय त्याला दुसरे कांहीहि कसे सुचत आणि रुचत नव्हते, इत्यादिकां-विषयी त्याने गोड गोड थापा मारल्या असल्या. पण महाभारतकाराला असला लपंडाव संमत नव्हता. या तीर्थयात्रेतली अर्जुनाची अनेक प्रेमप्रकरणे त्याने सविस्तर वर्णन केली आहेत. अर्जुनाच्या ह्या प्रणयिनीपैकीं उत्कृष्टीचे महाभारतातले वर्णन स्त्री-पुरुषाच्या प्रेमसंबंधाकडे पाहण्याच्या आपल्या काव्यमय परंतु कृत्रिम पद्धतीवर पूर्ण प्रकाश टाकणारे असल्यामुळे ते मुद्दाम जसेच्या तसे पुढे देत आहे.—

वैशंपायन सांगतात—राजा, कुंभकुलाला कीर्तीस चढविणारा तो महाबाहु अर्जुन वनांत जाऊं लागला असतां विद्वान्, वेदवेदांगवेत्ते व ब्रह्मचिंतन करणारे ब्राह्मण, भिक्षुक, भगवद्भक्त, सून, पुराणिक, मधुरवाणीनें देवादिकांचीं आख्यानें गाऊन दाखविणारे कथेकरी, उर्ध्वरेते ब्रह्मचारी, सन्यासी, वैगरे श्रमणसंज्ञक वनौकस हे सर्व व दुसरे कित्येक मृदुभाषा अनुचर बरोबर असल्यानें, मरुद्गणांनीं परिवेष्टित अशा इंद्राप्रमाणें तो शोभूं लागला. मार्गांत त्याने कित्येक रमणीय, विचित्र वनें, सरोवरे, नद्या व समुद्र, देश व पवित्र तीर्थे पाहिली. नंतर त्यानें गंगाद्वारीं वास्तव्य केलें. राजा, त्या स्थळां त्या पाडवश्रेष्ठानें जें अद्भुत कर्म केलें, ते ऐक. तो तेथें असतां त्याचे आश्रयावर सर्व ब्राह्मणांनीं अनेक ठिकाणीं अग्निहोत्रे आरंभिलीं, त्याकरिता सर्व तीरावर जाग-जार्गी कुंडे बांधलीं होती. आणि जितेंद्रिय व सत्यनिष्ठ ब्राह्मणांना स्नानसंध्या करून अग्निप्रबोधन केल्यामुलें त्यांतील अग्नि धडाडले होते. ब्राह्मण हे मंत्रघोषपूर्वक आंत आहुती देत होते व होमांतीं अग्नीची पुष्पांनीं पूजा करीत बसले होते. अशा समयीं त्या गंगाद्वाराचा देखावा कांहीं अवर्णनीयच दिसत होता. याप्रमाणें वेदींनीं व ब्राह्मणांनीं तें स्थान गजबजून गेलें असतां एके दिवशीं अर्जुन स्नानार्थ गंगेत उतरला; व स्नान आणि पितृतर्पण करून अग्निकार्य करण्याक्या हेतूनें तो गंगेतून बाहेर पडणार, तों त्याचें रूप पाहून मदनार्त झालेल्या उल्लूपी नामक नागकन्येनें त्याला एकाएकी पाण्यांत ओढून पाताळांत नेलें. सुदैवाने तेथें कौरव्यनामक नागाचे घरीं उत्कृष्ट रीतीनें पूजिलेला अग्नि आयताच त्याला आढळला. तेव्हां त्या अग्नीतच अर्जुनानें निःशंकपणें आहुति देऊन आपलें अग्निकार्य संपादिलें; आणि त्यायोगानें हुताशन संतुष्ट झाला. नंतर अग्निकार्य उरकल्यावर त्या उल्लूपीकडे वळून व गालांतल्या गालांत हसून तो तिला म्हणाला, ‘हे कल्याणि, हें तूं कां साहस केलेंस ? हे सुभगे, हा देश कोणाचा ? तूं कोण व कोणाची कन्या ? सुंदरी, हें सर्व मला सांग.’

उल्लूपी म्हणाली—ऐरावत कुलांत उत्पन्न झालेला कौरव्य नांवाचा नाग आहे, त्याची मी कन्या. माझे नांव उल्लूपी. तूं स्नाना-

करिता गंगेत उतरला असता तुला पाहतांच मी मदनाकुल झालें. हे निष्पापा, मला अद्यापि दुसऱ्या पुरुषाचा स्पर्श नाही, व तुझ्यापायी हा मदन मला पीडा देत आहे ! तर तूं आपला देह माझे कामी लावून मला आज संतुष्ट कर.

. अर्जुनानें उत्तर दिलें—हे कल्याणि, तूं म्हणतेस तें नीट आहे; परंतु मी स्वतंत्र नाही; मी धर्मराजाच्या आधीन असून त्यानें बारा वर्षेपर्यंत ब्रह्मचर्य पाळण्याची मला आज्ञा केली आहे. हे जलचारिणी नागकन्ये, खरें पुसशील तर तुझ्यासारख्या सुदरीला संतुष्ट करण्याला मी तयार आहे. परंतु मी धर्माज्ञा स्वीकारून चुकलों आहे व ती मला मोडतां येत नाही. कारण, मी आजपर्यंत कोणत्याहि कारणास्तव अनृत बोललों नाही. तस्मात्, हे नागकन्ये, तुझी इच्छा तर पूर्ण व्हावी, आणि मजवर खोटेपणा येऊन माझी धर्महानि होऊं नये, अशी कांहीं तरी तोड काढ !

उलूपी म्हणाली—हे पांडुपुत्रा, तूं पृथ्वीपर्यटन कां करीत आहेस, वडील भावानें तुझे गळ्यांत ब्रह्मचर्य कां बांधलें, तें सर्व मी जाणतें. द्रौपदीशी एक बंधू एकांतांत असतां चुकूनसुद्धा दुसरा तेथें प्रवेश करील, तर त्याने बारा वर्षे वनांत ब्रह्मचर्यानें काढावी, असा तुमचा परस्पर करार आहे. परंतु हें ब्रह्मचर्य केवळ द्रौपदीसंबंधानें होय. कारण तिच्याकडे अकाली दृष्टि टाकल्याबद्दल बारा वर्षेपर्यंत तिचा उपभोग अपराधकर्त्यास मिळूं नये, हा या कराराचा तात्पर्यार्थ आहे. तस्मात्, या ब्रह्मचर्याचे पालन द्रौपदीपुरतेच आहे. इतर स्त्रियांसंबंधानें नाही हें उघड दिसतें. यासाठी माझे अंगीकारानें तुझा व्रतभंग होत नाही, हें सिद्ध झालें. शिवाय, हे कमलनयना अर्जुना, मी अगदी मदनात झालें आहे, आणि आर्ताचें परित्राण करणें हा राजधर्मच आहे. तेव्हां या दृष्टीनें पहातां मदनपीडेपासून माझे त्वां संरक्षण केल्यानें तुजकडे अधर्म येत नाही. बा अर्जुना, या कृतीनें थोडा तरी धर्माला बाध येईल असेंहि तुला वाटत असलें तरी मी तुला सांगतें कीं, तेवढा दोष माझे मनोगत पूर्ण करून मला जिवंत राखल्याच्या पुण्यानें निवृत्त होईल. पार्था, तुझ्या ठिकाणीं माझी अनन्य

भक्ति आहे; व भक्ताची उपेक्षा करू नये असें सज्जनांचें मत आहे. यास्तव, पार्था तू या दासीचा अंगीकार कर. असें न करशील तर मी खर्चीत वांचणार नाहीं ! हे महाबाहो, दीन, अनाथ अशांचें तू सदासर्वदा संरक्षण करतोस, असा तुझा लौकिक आहे. मग मजपुरतीच तू इतकी ओढाताण का मांडिली आहेस ? अरे, माझे प्राण रक्षण करून प्राणदान दिल्यानें अनुपम पुण्य तू गाठों बांध. हे पुरुषोत्तमा, मी तुला आज शरण आले असून, मदनपीडेनें गांजून गेल्यामुळे धाय मोकळून रडत आहे, इकडे लक्ष दे. मी काय करूं ? तू दृष्टीस पडतांच माझ्या शरीरांत या मदनानें जसा कांहीं पेट घेतला आहे; आणि म्हणूनच मी इतक्या तुझ्या विनवण्या करीत आहे ! तस्मात् कृपाळू होऊन तू आपला देह मला वाढून माझ्या मनासारखे कर !

वैशंपायन सांगतात—याप्रमाणें त्या नागकन्येनें गळ घातली, तेव्हां तिचें म्हणणें धर्माला धरूनच आहे असें पाहून तो प्रतापी अर्जुन त्या रात्रां तिचेच महालांत राहून तिच्या इच्छेप्रमाणें वागला; व सूर्योदय होतांच तेथून उठून पुन्हां गंगाद्वारीं आला. मग त्याला तेथें सोडून ती साध्वी उलूपा आपल्या घरीं गेली. जाण्यापूर्वी, 'तू जलांत सर्वत्र विजयी होऊन, सर्व जलचर तुला वश राहतील !' असा तिनें अर्जुनास वर दिला.

उलूपाची ही शृंगाररसपरिप्लुत कथा आमच्या हिंदी चित्रपटनिर्मात्यांनीं अजून पडद्यावर कशी आणली नाही, याचें मला राहून राहून नवल वाटतें. अर्धदान करण्याकरितां पाण्यांत उभा राहिलेल्या अर्जुनाला एक लावण्यवती नागकन्या ओढून पातळांत नेते ! चित्रणाच्या दृष्टीनें केवढा कलात्मक प्रसंग आहे हा ! फोटोग्राफीच्या दृष्टीनें Bathing Beauty वर असले चित्र सहज ताण करूं शकेल ! पातळांतले भव्य देखावे, तीं तिथलीं रत्नखचित सुंदर मंदिरे, शेंकडों अर्धाश्रुत नागकन्यांची आकर्षक नृत्ये, बैंगरे मालमसाला या कथेंत भरपूर घालतां येण्याजोगा आहे. पहा बुवा हे कथानक

कुठें खपतेंय का ? तें खपलें तर पडद्यावर माझे नांव तरी चमकेल—‘मूळ कल्पना-डा. साने.’

मी मात्र या कथेकडे नेहमींच निराळ्या दृष्टीने पाहत आलों आहें. रामायण-काळीं आर्य लोक या देशांत स्थिर झाले नव्हते. स्थैर्य प्राप्त करून घेण्याच्या धडपडींत असलेला समाज साहजिकच आदर्शवादी बनतो. प्रत्येक भावनेचें उज्ज्वल स्वरूप त्याला आकृष्ट करतें. रामायणांत महाकवि वाल्मीकीनें अशा आदर्शांचें चित्रें रेखाटलीं आहेत. पित्याच्या हातून बचनभंग होऊं नये म्हणून चौदा वर्षे वनवास स्वीकारणारा राम, सिंहासनावर बसण्याची सोन्या-सारखी संधी प्राप्त झाली असतांना संन्यस्त वृत्तीनें रामाच्या पादुकांची पूजा करीत राहणारा भरत, पत्नीप्रेमाकडे पाठ फिरवून भावाच्या सेवेकरितां अरण्य-वासाचे कष्ट हंसतमुखानें स्वीकारणारा लक्ष्मण, लोकानुरंजनाकरितां प्राणाहुनहि प्रिय असलेल्या पत्नीचा त्याग करणारा राजा—गूहकापासून मास्तीपर्यंत आदिकवीनें निर्माण केलेलीं सर्व लहानमोठीं स्वभावचित्रें पाहिलीं म्हणजे तीं ध्येयवादितांतून निर्माण झालीं आहेत, मनुष्य कसा आहे हें सांगण्यापेक्षां तो कसा असावा, याचें चित्रण करण्याची प्रेरणा कविमनावर अधिक प्रभाव गाजवीत आहे, हें उघड दिसून येतें. यामुळें आदर्शांचें सौंदर्य रामायणांत विपुल असले तरी वास्तवाच्या विविध छटा, मनुष्यस्वभावाचे अगणित पैलू, जीवनाचे सारे कानेकोपरे त्यात कवीनें रंगविलेले आपल्याला आढळून येत नाहीत. त्यांचें खरेंखुरे दर्शन आपल्याला महाभारतांतच होतें. वाल्मीकीची सृष्टि दैवी आहे. व्यासाची मानवी आहे. महाभारत हा पांचवा वेद मानण्याचा प्रघात पडला तो काही उगीच नाही ! व्यासांच्या काळीं आर्य समाज सुस्थिर झाला होता. त्यामुळें मनुष्यस्वभावांतल्या चिरंतन गुणावगुणांचा, विविध वासनाभावनांचा आणि नैसर्गिक व सामाजिक संघर्षांचा जितका वास्तव तितकाच मार्मिक आविष्कार महाभारतांत प्रकट झाला आहे. ‘सुईच्या आग्रावर राहिल एवढी मातीसुद्धां मी पांडवांना देणार नाहीं’ असें म्हणणारा अहंकारी दुर्योधन, पतिव्रता असूनहि, क्षणभर का होईना, कर्णाविषयीं मनांत अभिलाषा बाळगणारा द्रौपदी—

जाऊं दे ! डॉक्टरी चालत नसल्यामुळें मी हल्लीं पुराणसंशोधक झालों आहे, असा कदाचित् तुमचा या लिखाणावरून ग्रह व्हावयाचा ! आतां

एखाद्या अक्षरें उडून गेलेल्या शिलालेखाचें चरित्र सुरू होईल, या भीतीनें तुम्ही माझे पत्र कदाचित् वाचणारहि नाहीं. म्हणून हें पुराण प्रकरण इथेंच संपवितों.

माझा मुख्य मुद्दा उलूपीच्या कथेवरून प्राचीन काळांतल्या स्त्री-पुरुष-संबंधावर पडणारा प्रकाश हा आहे. चुकून हातून झालेल्या नियमभंगाचें प्रायश्चित्त घेण्याकरितां अर्जुन तीर्थाटनाला निघालेला असतो. हीं बारा वर्षे आपण संन्यस्त वृत्तीनें काढलीं पाहिजेत, याची पुरेपूर जाणीव त्याला आहे. पण उलूपीसारखी नागकन्या आपल्यावर फिदा झाली आहे असें पाहतांच या व्रतस्थ वीराचें मन डळमळूं लागतें. तो उलूपीला म्हणतो, 'धर्मराजाची आज्ञा पाळणें हें माझे कर्तव्य असून त्यानें बारा वर्षेपर्यंत ब्रह्मचर्य पाळण्या-विषयीं मला सांगितलें आहे. पण खरें विचारशील तर तुझ्यासारख्या सुंदरीला संतुष्ट करण्यास मी तयार आहे.' अर्जुनाच्या वैराग्याचा हा तकलूपीपणा पाहून त्याच्या मनाची दखदख घालविण्याकरितां उलूपी जो युक्तिवाद करते, तोहि मोठा मजेदार आहे. ती म्हणते, 'मी अगदीं मदनार्त झालें आहे आणि आर्ताचें परित्राण करणे हा राजधर्मच आहे. पार्था, तुझ्या ठिकाणीं माझी अनन्य भक्ति आहे व कुणीहि भक्ताची उपेक्षा करूं नये, असें सज्जनांचें मत आहे. तूं या दासीचा अंगीकार केला नाहींस तर मी खचित वाचणार नाहीं. माझे प्राणरक्षण करण्याकरितां तरी माझ्या मनासारखे कर !' तिचा हा सारा कोटिक्रम पाहून आधुनिक काळीं ही नागकन्या जन्माला आली असती, तर ती उत्तम फौजदारी वर्कील झाली असती असें वाटल्यावाचून राहत नाहीं. अर्जुनाचें मन ताड्यात असते तर असल्या शाब्दिक कोटिक्रमानें फसून त्यानें उलूपीचा कधींच स्वीकार केला नसता. पण त्यानें तिला होकार दिला तो तिच्या शब्दांच्या जाळ्यांत सांपडून नाहीं; तर सौंदर्याच्या जाळ्यांत सांपडून ! तो पडत्या फळाच्या आज्ञेची वाटच पाहत बसला होता ! उलूपीचें हें माषण ऐकतांच तें धर्माला धरून आहे अशी त्याची खात्री झाली व तो रात्री तिच्या महालांत राहिला. या प्रकरणाचा समारोप करतांना मदनबाधेनें व्याकुळ होऊन अर्जुनाच्या गळ्यांत पडणाऱ्या उलूपीला साधवी हें विशेषण वैशंपायनानें लावलें आहे, ही गोष्टहि तुम्ही विसरूं नका.

इतक्या विस्तारानें मी या कथेचा ऊहापोह करीत आहे, याचें कारण एकच

आहे. तें म्हणजे जीवनाकडे—विशेषतः सामान्य मनुष्याच्या जीवनाकडे—आपण आदर्शपेक्षा वास्तवाच्या दृष्टीने पाहणें आवश्यक आहे, हें होय. ही आवश्यकता आपल्या भारतीय संस्कृतीने कधीच लक्षांत घेतली नाही. आदर्श हा आकाशांतला चंद्र असतो, त्याचा प्रकाश पृथ्वीला मोहक रूप देतो, पण तो चंद्र पृथ्वीवरल्या माणसांच्या हातांत कधीच येत नाही, याचें तिला विस्मरण झालें. समाजांत आदर्श अवश्य असावे लागतात. ते नसले तरी कवींनी व संतांनी, सुधारकांनी आणि समाजनेत्यांनी ते जनमनापुढें निर्माण करून ठेवायचे असतात. पण त्याच वेळीं आदर्शाचा उपयोग सामान्य मनुष्याच्या मनावर सुसंस्कार करण्यापुरताच होतो, हेंहि त्यांनीं लक्षांत ठेवले पाहिजे. पण आम्ही इहलोकापेक्षा परलोकाकडे दृष्टि देऊन शतकानुशतकें काढलीं. प्रवृत्तीच्या उन्हांत धावण्यापेक्षा निवृत्तीच्या छायेत स्वस्थ बसण्यांत जीवनाचें साफल्य आहे, अशी आम्ही आमची खोटी समजूत करून घेतली. जीवनाविषयींच्या या एकांगी तत्त्वज्ञानाची कटु फळें आज आपण प्रत्येक क्षेत्रांत चाखीत आहोंत. काळाबरोबर धावण्याचें सामर्थ्य आम्हीं कधीच संपादन केलें नाही. ‘थांबला तो संपला !’ या उक्तीचा विचार करण्याऐवजी ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या’ याचा काठ्याकूट करण्यात आम्हीं आमची बुद्धि शिणवली. जुनीं ध्येयें आम्हीं कधीं प्रामाणिकरणें आचरणांत आणलीं नाहींत. मात्र ढोंगीपणानें त्यांची पूजा करण्यांत आमचा सारा जन्म गेला. दुटप्पी आणि दुबळ्या मनुष्याला आपल्या ढोंगाचें आणि दुबळेपणाचें स्तोम माजवावेंसें वाटूं लागतें. आपल्या समाजाचेंहि तसेंच झालें आहे. न पाळलें जाणारें पावित्र्य, आचरणांत न उतरणारीं नीतिमूल्यें, निसर्गाशी व प्रचलित जीवनक्रमाशीं सुसंगत नसलेलीं ध्येयें, यांचा अंघ बडिवार माजविण्यांत अजूनहि आम्हाला मोठा आनंद होतो ! आमचा दैनंदिन आयुष्यक्रम व आमचे जीवन-विषयक तत्त्वज्ञान यांचा जवळ जवळ कांहीं संबंधच उरलेला नाही !

बंगालच्या काळ्या दुष्काळांत लाखों लोकांच्या राक्षसी हत्येला कारणीभूत झालेले लोभी नराधम दररोज देवपूजा करीत होते, घरांतल्या प्रत्येक मंगल कार्याला धर्मशास्त्राप्रमाणें मुहूर्त पाहत होते, भटभिक्षुकांना दानधर्म करीत होते, नियमानें गीता पाठ करीत होते, स्वर्गान ईद्राच्या दरबारांत आपल्यासाठीं पहिल्या रांगेंत खास खुर्ची राखण्यांत आली आहे, अशा खात्रीनें

रमशानकळा आलेल्या शहरांत स्वतःपुरतें नंदनवन निर्माण करीत होते. माताच्या चार शितांसाठीं टाहो फोडणाऱ्या निष्पाप अर्भकांच्या केविलवाण्या किकाळ्यांनीं त्यांची झोंप कधीं उडाली नाही. पोटांतली आग विस्त्रविण्याकरिता रुपया दोन रुपयांसाठीं आपलें प्राणाहून प्रिय असलेलें शील विकारें लागणाऱ्या अलड खंडवळ तरुणींच्या हृदयविदारक वेदना पाहून त्यांची निर्घृण मने कधीं अस्वस्थ झालीं नाहींत. कलकत्त्यांतल्या रस्त्यात कुजत पडलेल्या प्रेतांच्या दुर्गंधीचा त्यांच्या नाजूक नाकांना कधींच त्रास झाला नाहीं. तो होणार तरी कसा ? त्यांच्या बज्या बंगल्याभोंवतालच्या बागांत सुगंधी फुलांचे ताटवे फुलत होते, त्यांच्या कपाटांतल्या सुंदर सुंदर बाटल्यातून निरनिराळ्या अत्तरांचे मधुर गंध घरभर दरबळत होते. आपल्या हजारों दुर्दैवी देशबांधवांचीं प्रेते कोल्ही-कुत्रीं फाडीत आहेत, अनेक बालकांचे प्राण गुरे जाण्यापूर्वीच त्यांचे डोळे गिधाडे फोडीत आहेत, हें भयानक दृश्य त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभे राहून त्यांना कधींच भेवडावूं शकलें नाहीं. त्यांच्या डोळ्यांपुढें क्षणोक्षणीं जार्जेटच्या तलम साज्या नेसलेल्या आणि विविध रीतीनें नटलेल्या त्यांच्या नाजुकसाजुक ललना गुंजारव करीत होत्या, त्यांच्या मालकीच्या ऐटबाज 'मर्क्युरी' आणि 'ओपेल' गाड्या त्यांच्या सेवेला क्षणोक्षणीं हजर होत होत्या. दुपारीं भोजनाच्या वेळीं दारात उभे राहून कुणी अतिथि येत आहे कीं काय हें पहावे, तसा कोणी आल्यास त्याला आदरानें आपल्या पॅक्डाला घेऊन मग गृहस्थानें जेवण करावें हा ज्या संस्कृतीतला दंडक, त्याच संस्कृतींत जन्माला आलेल्या विसाव्या शतकांतल्या सुशिक्षित आणि सुसंपन्न माणसानां आपल्यासमोर हजारों निरपराधी माणसें तडफडत, टांचा घाशीत मृत्युमुखी पडताना पाहिलों. असे होण्याचें एक प्रमुख कारण आपला परंपरागत जीवनविषयक दृष्टिकोन हें आहे.

हा दृष्टिकोन सर्वच बाबतींत दुबळा, आंधळा आणि म्हणून दैववादी झाला आहे. बास्तववादाकडे सोयीस्कर रीतीनें पाठ फिरविण्यात, जें उग्र आहे तें उघड्या डोळ्यांनीं पाहण्यापेक्षां डोळे झांकून घेऊन तें सौम्य आहे अशी आत्मबंधना करून घेण्यांत, जे कटु आहे ते धैर्यानें चाखण्यापेक्षां ते न चाखण्यात धैर्य आहे असे मानण्यांत, जें नैसर्गिक आहे त्याचा प्रामाणिकपणानें स्वीकार करण्यापेक्षां त्याची निंदा करून आपलें अज्ञान आणि अतृप्ति

लपविण्यांत किंवा गुप्तपणाने त्याच्या उपभोगाचा आनंद चाखून ढोंगीपणाने जगण्यात, आपल्या समाजाला अजूनहि समाधान वाटते ! या ढोंगीपणाला तुमच्यासारख्या कवींनी आणि लेखकांनी फार मोठा हातभार लावला आहे असें माझे मत आहे. उदाहरण म्हणून पुन्हा एका पौराणिक कथेचा उल्लेख करतो. हें वाचून माझ्या अंगांत आज पुराणिक संचारला आहे किंवा काय असें मनातल्या मनांत म्हणत तुम्ही मला हंसाल. या कथेसारख्या ऐतिहासिक किंवा सामाजिक अनेक गोष्टी मला सांगता येतील, नाही असें नाही; पण या कथेशी तुमचाहि संबंध येत असल्यामुळे मी तिचा सुद्धा उल्लेख करीत आहे.

सुभद्राहरणाच्या कथेवर जुन्या कवींनी लिहिलेलीं आख्यानें आपण सोडून देऊं. पण किलोस्करांच्या 'सौभद्र' नाटकापासून तुमच्या 'सुभद्रा' चित्रपटापर्यंत सर्व लेखकांनी या कथाभागाला मधुर प्रणयरम्यतेचा मुलामा दिला आहे. अर्जुन आणि सुभद्रा यांचे लहानपणापासून एकमेकांवर प्रेम होतें, तीं दोघेहि जणू काहीं एकमेकांसाठींच जन्माला आलीं होती, त्यांचे प्रेम अत्यंत सात्त्विक आणि अतिशय उदात्त होतें, वगैरे वगैरे गोष्टी तुम्ही सर्वांनी गृहीत धरल्या आहेत. पण महाभारत वाचलें म्हणजे तुम्हां सर्वांच्या गोड गोड कल्पना या कवींच्या थापा आहेत, असें स्पष्टपणें दिसून येतें. बारा वर्षे तीर्थयात्रा करून आणि त्या तीर्थयात्रेत उलूपीबरोबर एक दिवस आणि चित्रांगदेबरोबर तीन वर्षे विलासांत घालवून अर्जुन पुढें द्वारकेला गेला अशी मूळ कथा आहे. तो तिथें गेला तेव्हां रैवतक पर्वतावर एक महोत्सव सुरू झाला होता. या उत्सवांत सुभद्रा प्रथम अर्जुनाच्या दृष्टीला पडली. त्यापुढचें महाभारतांतलें वर्णन असे आहे—

‘तिला पाहतांच अर्जुनाच्या मनात मदनाचा प्रादुर्भाव झाला व तो तिच्याकडे टक लावून पाहूं लागला. हें कृष्णाच्या ध्यानांत आलें आणि तो अर्जुनास हंसत हंसत म्हणाला, ‘पार्था, वनवास करणाराचें मन कामानें असें व्याप्त व्हावें हें मोठें आश्चर्य आहे रे ! ही सारणाची भगिनी—माझी बहीण सुभद्रा ना ? ही बाबाची फार लाडकी आहे. हिच्यावर जर तुझें मन जात असेल, तर मी स्वतः त्याविषयी पित्या-

जवळ गोष्ट काढीन.' मदनपीडित अर्जुन सुभद्रेचा स्वीकार करायला एका पायावर तयार होताच. पण कृष्ण त्याला म्हणतो, 'अर्जुना, क्षत्रियांनी स्वयंवर विधीने विवाह करावा, हा उत्तम पक्ष होय. परंतु स्त्री स्वभावतःच चंचल असल्यामुळे तसे केल्यास आपला कार्यभाग होईलच असा नियम नाही. आता बलात्काराने स्त्रीस हरण करावे हे हि क्षत्रियास प्रशस्त होय. शूरांनी याच प्रकारे विवाह करावा असे धर्मशास्त्रज्ञ सांगतात. यास्तव अर्जुना, तू माझ्या बहिणीस बलात्कारानेच हरण कर. कारण स्वयंवर केल्यास ती कोणास माळ घालील कोण जाणे ?'

कवींच्या पलटणीने ही प्रेमकथा रंगवितांना पदरचा मालमसाला वापरून आणि काव्यमय संकेतांची फोडणी देऊन तिचे स्वरूप किती बदलले आहे हे लक्षांत आणले म्हणजे कवीइतके लबाड लोक उभ्या दुनियेंत दुसरे कोणीहि नसतील असे वाटू लागते. प्लेटोने आपल्या राज्यातून कवींना हद्दपार करण्याचे ठरविले होते ना ? त्याचे कारण कवींचा असला कल्पनाविलास हेच असावे ! कलादृष्टीने लेखकाला मूळ कथेत बदल करावा लागणे अपरिहार्य आहे. अशा फेरफाराकडे वाचकाने रसिकतेच्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे, हे मी मान्य करतो. पण स्त्री-पुरुषांच्या प्रेमाचे चित्रण करतांना आमचे कवी प्रीतीच्या कचित् प्रतीत होणाऱ्या आत्मिक भागावरच वेळीं अवेळीं भर देतात ! प्रीति जितकी आत्मिक तितकीच शारीरिक असते, हे ते सोयीस्करपणाने विसरतात. परंपरागत संकेतांची आणि समाजाच्या अंध निषेधाची त्यांना बहुधा भांति वाटत असावी ! पण यामुळे प्रीतीचे खरेखुरे चित्रण करून तिच्यांतल्या बिकट समस्यांवर प्रकाश टाकणे आणि मानवी स्वभावाचे रम्य, गूढ, उदात्त, विकृत, असे जे निरनिराळे भाग असतात, त्यांच्या प्रीतीशी होणाऱ्या विविध संघर्षांतूनच जीवनांतलीं अनंत लहानमोठीं सुखदुःखे निर्माण होतात हे दाखविणे त्यांना अशक्य होऊन बसते. त्यांच्या सकेतनिष्ठ साहित्याने वाचकांच्या वरवरच्या भावना संतुष्ट होत असल्या, तरी जीवनमूल्यांची

यथार्थ जाणीव करून देणें हें कार्य त्यांच्या प्रीतिकथांतून सहसा पार पडत नाही.

‘जळलेला मोहर’ मीं प्रथमच वाचले तेव्हां तुम्ही या कोंडींतून बाहेर पडण्याची धडपड करीत आहांत असें मला दिसून आले. सर्वसामान्य वाचकांच्या मनांत शृंगारविषयक सुप्त आसक्ति स्वाभाविकच असते. ती चाळविणें हें कांहीं मोठ्या कुशलतेचें काम नाही. रेखीव शारीरिक वर्णनांनीं, सांकेतिक नीतीच्या मर्यादेंत बसणाऱ्या चुंबनालिंगनाच्या सूचक उल्लेखांनीं आणि साहचर्यामुळे शृंगारपोषक वाटणाऱ्या काव्यमय वातावरणानें वाचकांच्या मनांतल्या प्रीतिभावनेला गुदगुल्या करण्याचे कार्य बहुतेक लेखक करीत असतात. पण संकेतांच्या पकडींतून सुटण्याचें धैर्य नसल्यामुळे म्हणा, अथवा सत्य सांगण्याचें धाडस केल्यास आपली लोकप्रियता जाईल या भीतीनें म्हणा, त्यांच्या नायक-नायिका एकीकडून शारीरिक मीलनाकरितां धडपडत असल्या तरी दुसरीकडून प्रीतीच्या उदात्त, उज्ज्वल आणि उत्कट स्वरूपाचा आपल्याला पदोपदीं साक्षात्कार होत आहे, असा त्या आव आणीत असतात. लग्नपूर्व प्रणयातच नव्हे तर लग्नोत्तर जीवनांतहि स्त्री-पुरुषांमधलें शारीरिक आकर्षण ही एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. या आकर्षणाचें स्वरूप प्रामाणिकपणे समजावून घेण्याचा प्रयत्न न केल्यामुळे लाखों जोडपी नेहमीं दुःखी होतात. ‘बापहो, संयम पाळा, ब्रह्मचर्य सांभाळा.’ किंवा ‘खा, पी, मजा कर. आयुष्य हा दोन घडींचा डाव आहे.’ या दोन्ही घोषणा जीवनाचें अज्ञानच दर्शवितात.

प्रीति हे नुसते काव्य नाही; तें शास्त्रहि आहे, हें कटु सत्य ‘जळलेला मोहर’ मध्ये सूचित करण्याचा तुम्हीं जो प्रयत्न केला आहे, तो अनेकांना आवडला नाही हें मला ठाऊक आहे. पण वाचकांच्या आवडीनिवडीचीं कारणें प्रत्येक पुस्तकाच्या बाबतींत भिन्न भिन्न असू शकतात. या कादंबरी-संबंधीं तुम्हांला आलेलीं कांहीं निवडक पत्रें तुम्हां मला पाठवून दिलीं आहेत तीं मीं लक्षपूर्वक वाचलीं. त्या पत्रांवरून ज्यांच्यासाठीं ही कादंबरी तुम्ही लिहिली होती त्यांना ती आवडली असें मला वाटतें. सर्व प्रौढ पत्र-लेखक तुमच्या बाजूचे आहेत. आतां एखाद्या सतरा-अठरा वर्षांच्या मुलीनें ‘तुमच्या कादंबऱ्यांपैकीं जळलेला मोहर तेवढी मला आवडत नाही. बाकीच्या सर्व

आवडतात.' असें लिहिलें तर तें एक प्रकारें तुम्हाला दिलेलें शिफारसपत्रच नाही का ? तुमच्या जागां मी असतो तर त्या मुलीला सरळ उत्तर पाठविलें असतें, 'बाई, चाकू-कात्र्या हीं जशा लहान मुलांचो खेळणीं नव्हत, तशीं असल्या कादंबऱ्या हीं अल्लड मुलांमुलींची करमणूक करणारा पुस्तके नव्हत. एखाद्या कथेतलें काव्य-सौंदर्य कळणे निराळें आणि तिच्यांतलीं जीवनसत्यें जाणवणे निराळें ! तीस-पस्तीस वर्षांपूर्वी मी कॉलेजांत गेलों तेव्हां मला पाहिल्या वर्षी संस्कृतला शाकुंतल होते. त्यांतला चौथा अंक वाचतांना कालिदासाच्या सुंदर कल्पनांचे मला मोठें कौतुक वाटले. पण पतिगृही जायला निघालेल्या शकुंतलेचें दुःख पाहून माझ्या डोळ्यांत तेव्हां कांहीं पाणी उभें राहिलें नाही. पण गतवर्षी माझ्या वडील मुलीचें लग्न झाले. कन्यादान करतांना मां मोठ्या आनंदांत होती. तेव्हा उत्सवाची धुंदी नाचत होती माझ्या डोळ्यांवर ! पण जेव्हां वरात निघाली आणि माझ्या मुलीने सासरी जाण्याकरितां मला नमस्कार केला, तेव्हां मला एकदम भडभडून आलें. तिला पोटाशीं धरून मी एखाद्या लहान मुलासारखा रडलों. दुसरे दिवशी मला शाकुंतलाची आठवण झाली. मी मुद्दाम तें पैदा करून चौथा अंक पुन्हां वाचला. बरेच दिवस संस्कृत वाचण्याचा सराव नसल्यामुळे कांहीं कांहीं ठिकाणीं मला अडखळत्यासारखें झाले; नाहीं असें नाहीं. पण तें वाचतांना कॉलेजांत न चाखलेल्या एका नव्या अपूर्व रसाचा आस्वाद मला मिळाला. कण्व, शकुंतला, तिच्या सख्या, गौतमी किंवाहुना शकुंतलेची आवडती हरिणी आणि लाडकी नवमल्लिका या सर्वांच्या विरहदुःखाशीं मी समरस होऊन गेलो. 'बाबा, पुन्हां केव्हां मला या तपोवनाचें दर्शन घडेल ?' या शकुंतलेच्या वाक्याने तर माझ्या पापण्या ओलावल्या. अनुभूतीशिवाय काव्य खरेंखुरें समजत नाही हेंच खरें ! 'जळलेला मोहर' या कादंबरीच्या बाबतींत थोडेंसें असेंच म्हणतां येईल. आज तुला तां न आवडणेंच स्वाभाविक आहे. पण उद्यां तिशा-चाळिशांत तूं ही कादंबरा वाचलीस तर तिचें मर्म समजून ती कदाचित् तुला आवडेलहि ! नाहीं कुणीं म्हणावें ?'

कला, वाङ्मय, वगैरे दृष्टींनी या कादंबरीचो योग्यता ठरविण्याची लायकी माझ्या अंगी नाही. तें काम मी तुमच्या टीकाकारांकडे सोंपवितों. पण

असूनहे बुद्ध्या उपेक्षिला गेलेला असा विषय समतोलपणानें हाताळण्याचा तुम्हीं या कादंबरींत जो प्रयत्न केला आहे, तो माझ्यासारख्या प्रौढ वाचकांना निःसंशय महत्त्वाचा वाटता. असे अनेक उपेक्षित विषय, लोक काय म्हणतील या भीतीनें आपले कलावंत बहुधा हातीं घेत नाहीत. पण मला वाटतें, कलावंत हा लोकांचा गुलाम नाही. तो स्वतंत्र आहे. तो सत्याचा सार्था आहे, स्वतःच्या आत्म्याचा प्रामाणिक साक्षीदार आहे. लोकांच्या लहरींच्या तालावर तो नाचूं लागला की, त्याच्या कलेचा अधःपात होतो. हळूहळू जीवनाकडे भेदक आणि प्रामाणिक दृष्टीनें पाहण्याची त्याची शक्तिच नाहीशी होते. लोकांच्या अंध आवडी-निवडी, त्याच्या संकुचित कल्पना आणि आकांक्षा, अज्ञानामुळे त्यांना आवडणारीं अर्धसत्ये, इत्यादिकांची कळत न कळत तो पोपटपंची करूं लागतो. मानवी जीवनाचा श्रेष्ठ मार्गदर्शक हें जें त्याचे स्वरूप आहे तें साहजिकच लोप पावतें. लोकाराधन हा कलेचा शाप आहे.

शरीर व आत्मा यांचे परस्परसंबंध हा विषय आपल्या वाङ्मयांत आजपर्यंत उपेक्षिला गेलेला आहे. समाजांतले बहुसंख्य लोक शारीरिक प्रेरणानाच जीवन समजतात, वासनांच्या तृप्तीतच आनंद मानतात, सात पडद्यांआड लपलेल्या आपल्या आत्म्याचें दर्शन घेण्याइतकी धडपड त्यांच्यापैकीं एखाद्याच्याच हातून होते. पण परंपरागत कल्पनांची पोपटपंची करण्यापलीकडे त्यांच्या बुद्धीची उडी जात नसल्यामुळे ते नेहमीं शरीरापेक्षां आत्मा फार श्रेष्ठ आहे असें तावातावानें सांगत सुटतात. आपल्या जुन्या निवृत्तिपर तत्त्वज्ञानांतून आणि गोंधळलेल्या पारमार्थिक कल्पनांतून या विचारसरणीचा उगम झाला आहे हें उघड आहे. पण शरीरापेक्षां आत्मा मोठा आहे असें मानणारीं हीं असंख्य माणसे त्या आत्म्याच्या विकासाकरितां कितीसे कष्ट करतात ? उलट ज्या शरीराची ते निंदा करतात, त्याचीच तीं गुलाम झालेली असतात.

एक दंतकथा आहे. रामदासस्वामींना खीर फार आवडत असे म्हणें ! जिभेची ही आसक्ति नाहीशी व्हावी म्हणून त्यांनीं ओकारी येईपर्यंत खीर खाल्ली. या ओकारीच्या रामबाण औषधानें स्वामीचें खिरीवरलें अमर्याद् प्रेम नाहीसें झालें, असें त्या दंतकथेंत वर्णन आहे. पण केवळ उपभोगाच्या अतिरेकानें माणसाच्या मनांत कुठल्याहि गोष्टीविषयी विरक्ति उत्पन्न होते, ही कल्पना किती चुकीची आहे हें महाभारतांतलें ययाति राजाचें चरित्रच सांगत

जळलेला मोहर

आहे. या दंतकथेचें मर्म माझ्या दृष्टीनें निराळेंच आहे. एवढे वैराग्यशाली रामदास स्वामी ! महाराष्ट्राचें आनंदवनभुवन बनविण्याच्या आपल्या कार्यांत व्यत्यय येऊं नये म्हणून लग्नाची बेडी पायांत पडण्याच्या आधींच बोहल्या-वरून त्यांनीं पळ काढला ! पण अशा विरक्त व्यक्तीलाहि खिरीचा मोह कांहीं केल्या आवरतां आला नाही. हेंच या दंतकथेचें सार आहे. समर्थभक्त माझ्या या तर्काला तर्कट म्हणून संबोधतील, माझ्यावर अश्रद्ध, नास्तिक, वर्गरे शिके मारतील हें मी जाणून आहे. पण रामदास काय किंवा तुकाराम काय, केवढेहि मोठे संत असले, मानवी जीवन उन्नत करण्याचें अमोघ सामर्थ्य त्यांच्या वाणींत असले तरी तींहि माणसेंच होती. तुकारामाची पहिली बायको दुष्काळात मेल्यानंतर त्याने दुसरे लग्न केलें. ही दुसरी बायको मनानें प्रेमळ पण जिभेनें कठोर होती; तिचा तो विलक्षण तोडाळ-पणा पचवून तुकारामानें तिच्याबरोबर ससार केला. त्याला मुलेंबाळेंहि झालीं. त्याचा हा सारा चरित्रभाग असामान्य माणसांच्या जीवनांतहि शरीर-सुखाला स्थान असतें, नव्हे असलेंच पाहिजे, हेच सिद्ध करित नाहीं काय ?

शरीर हे मार्ताने भरलेलें साडेतीन हातांचे पोते आहे. शरीरसुख क्षण-भंगुर आहे, आत्मसुख हेंच काय ते जगांतले खरें सुख, वगैरे पोपटपंची आपल्या देशांतलों अगदीं सामान्य माणसेंसुद्धां पिढ्या न् पिढ्या करित आलीं आहेत. पण त्याच्यापैकीं कितीकांना शरीरसुखाचा मोह आवरतां आला आहे ? आत्मविकासासाठीं 'हें पहा माझं शरीर मीं फेंकून दिलं.' असे प्रामाणिक उद्गार कितीकांच्या तोंडून बाहेर पडले आहेत ? इहलोकीं शरीरसुख तुच्छ मानणाऱ्या या पोपटांची परलोकांतल्या सुखाविषयींची कल्पना कितीशी उच्च असते तें पाहण्याजोगें आहे. किंबहुना आपल्या समाजांतल्या स्वर्गाच्या साऱ्याच कल्पना मला हास्यास्पद वाटतात. तिथें म्हणे सुंदर सुंदर अप्सरा असतात. मनुष्य जितका अधिक पुण्यवान् तितकी अधिक वरच्या नंबरची अप्सरा त्याच्या गळ्यांत तिथें पडते ! तिथल्या या अप्सरा कुमारिका असतात असें थोडेंच आहे ? उर्वशी, मेनका, वगैरे त्यांतल्या अनेक प्रमुख सुंदरींचीं निरनिराळीं कुलंगडीं आपल्या पुराणकारांनीं ठिकठिकाणीं नमूद करून ठेवलींच आहेत. स्वर्गांत गेल्यावर पुण्यवान् माणसें वेद्यागमन करतात, एवढाच या अप्सराप्रकरणाचा अर्थ आहे. जें शरीरसुख इहलोकीं

निषिद्ध मानावयाचें, तेंच स्वर्गांत उपभोग्य व उच्च दर्जाचें ठरवायचें, हें अजब तर्कशास्त्र फक्त रुढीच्या आधिक्या राज्यांतच चालूं शकतें. आमच्या प्रचलित धार्मिक कल्पना जितक्या खुळचट आहेत, तितक्याच शरीर आणि आत्मा यांच्या परस्परसंबंधाच्या, शरारसुखाच्या क्षुद्रपणाच्या, आणि जीवनमूल्यांच्या कल्पना भ्रामक आहेत. अजामिळानें जन्मभर पापे केली; पण मरतांना मुलाला हांक मारण्याच्या निमित्तानें त्याच्या तोंडांतून 'नारायण, नारायण' असे शब्द बाहेर पडले. विष्णूच्या हजार नांवांपैकीं नारायण हें एक असल्यामुळें त्यानें मरतांना देवाचें नाव घेतलें म्हणून त्याच्या खात्यावर चित्रगुप्ताला फार मोठे पुण्य नोंदून ठेवावें लागलें ! आणि त्या पुण्याईच्या बळावर सदरहू अजामीळ-महाशय विमानांत बसून वैकुंठाप्रत गमन करते झाले ! पिढ्या न पिढ्या आमचे हरदास आणि पुराणिक ही गोष्ट लोकांना रंगवून सांगत आले आहेत. या मूर्खपणाच्या तत्त्वज्ञानाचा सामाजिक परिणाम किती विचित्र झाला असेल, याची कुणालाहि सद्गज कल्पना करता येईल. पाप आणि पुण्य, ऐहिक आणि पारलौकिक, सुख आणि दुःख, जीवन आणि मरण, इत्यादि बाबतींत वस्तुनिष्ठ पद्धतीनें, बुद्धिवादी दृष्टीनें, आणि जीवन जगताना जे अनुभव येतात, त्यांतूनच जीवनाचे सामाजिक तत्त्वज्ञान निर्माण झाले पाहिजे, या श्रद्धेनें आम्ही विचार करीत राहिलों असतो तर आपल्या समाजाला आजची अवनत अवस्था कधींच प्राप्त झाली नसता. आज स्वराज्य प्राप्त होऊनहि आपण कुठें उभे आहोंत ? अज्ञानाच्या चिखलांत, दारिद्र्याच्या खातेऱ्यांत, धर्मभोळेपणाच्या धुंदीत, निष्क्रियतेच्या नशेत—

शरीरसुखाची मनसोक्त निंदा करीत करीत त्याच्या आसपास सदैव घुटमळत राहिल्यामुळें येणाऱ्या मानसिक दुबळेपणाचें, भारतीय जीवनांतल्या प्रत्येक क्षेत्रांत आज आढळून येणाऱ्या अगतिकतेचें मूळ आणखी एके ठिकाणीं आहे. माझें पत्र मास्तीच्या शेंपटाप्रमाणें लांबत चाललें आहे ही जाणीव असूनहि त्याचा उल्लेख केल्यावांचून मला राहवत नाही. आपण असामान्य तत्त्वज्ञानाचें कलम सामान्यांच्या आयुष्यावर करण्याचा वायफळ खटाटोप करीत आलों. माणसांतले इतर भेद कधीं काळीं तरी नाहीसे होतील, अशी कल्पना करणें चुकीचें होणार नाही. पण सामान्य आत्मा व असामान्य आत्मा हा भेद मात्र चिरंतन आहे. असामान्य मनुष्य कसा निर्माण होतो याची ३३

जळलेला मोहर

मीमांसा करणें फार कठीण आहे. पण तो सामान्यापेक्षा नेहमीच निराळा असतो. केवळ बुद्धीने हे असामान्यत्व निर्माण होत नाही. त्या आत्म्याच्या ठिकाणी एक स्वयंभू शक्ति असते. तिच्या तेजानें सामान्यांचे डोळे दिपून जातात. त्या तेजाची पूजा करण्याचा मोह त्यांना अनावर होतो. त्यामुळे तो असामान्य आत्मा जें जें म्हणेल ते तें त्यांना वेदव्याख्यान वाटू लागते. पण असामान्य माणसें ही धूमकेतूप्रमाणें असतात. त्यांचे उदयास्त जितके आकास्मिक तितकीच त्यांच्या जीवनांतून सूचित होणारी उच्च तत्त्वेंहि सामान्यांना सहसा न पेलणारीं ! एक प्रेत आणि एक रोगी मनुष्य पाहून बुद्धाला उपरति झाली. अभूतपूर्व ऐश्वर्य, लावण्यवती पत्नी, पितृत्वाचा नवा सुखद अनुभव, इत्यादिकांचा त्याग करून एका मध्यरात्री तो आपल्या अस्वस्थ आत्म्याच्या समाधानाकरितां राजगृहाबाहेर पडला. आत्म्याचा हा जिवंतपणा (Sensitiveness) ही कांहीं केवळ प्रयत्नानें मिळवितां येणारी, पोषट-पंचीनें प्राप्त होणारी, धार्मिक ग्रंथाच्या पारायणानें पदरात पडणारी गोष्ट नाही. या कारणामुळे असामान्य व्यक्तीनें पुरस्कारलें तत्त्वज्ञान कितीहि उच्च असले तरी ते संपूर्णपणें सामान्य मनुष्याच्या पवर्नी पडत नाही. बुद्धाच्या अवसानानंतर त्याच्या धर्माची काय स्थिति झाली हें इतिहास सांगतच आहे. बुद्ध धर्माचें अनुयायित्व अभिमानानें मान्य करणाऱ्या चीन व जपान या राष्ट्रांत गेल्या दहा-वीस वर्षांत काय काय उत्पात झाले, मानवाचें दुःख कमी व्हावें म्हणून तळमळणाऱ्या बौद्धसत्त्वाच्या तत्त्वांचीं बिरुदे मिरविणाऱ्या या दोन देशांत मनुष्याला जें जें दुःख होणें शक्य आहे ते तें लक्षावधि लोकांच्या कपाळीं कायमचें ठाणें देऊन कसे बसले आहे, हें तुम्ही जाणतांच. हा सामान्य मानवानें असामान्यावर उगवून घेतलेला सूड आहे.

गेल्या पांच हजार वर्षांचा जगाचा इतिहास पाहिला म्हणजे महात्म्यांची तत्त्वज्ञानें हीं महाकवींच्या काव्याप्रमाणेंच असतात असे मनांत आल्यावांचून राहत नाही. तीं काव्यें वाचून सामान्य मनुष्याला बौद्धिक व भावनात्मक आनंद होतो, त्याच्या मनावर थोडेफार सुसंस्कार घडतात; पण त्या संस्कारांच्या शक्तीला अनंत मर्यादा आहेत. रामायण वाचणाऱ्या कुटुंबांतले भाऊ भाऊ भांडणार नाहीत ही आशा वेडेपणाची आहे ! मोठ्या माणसांच्या तत्त्वज्ञानाचीहि अशीच गत होते. गांधीजींचीं सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, वगैरे वगैरे

तत्त्वे त्यांच्यापुरतीं अगदीं बावनकशी होती. हिंदुस्थानांतल्या सर्वसामान्यांनी त्यांच्या व्यक्तित्वानें दिपून जाऊन या तत्त्वांना माना डोलावल्या. पण एका विशाल देशांतल्या पिढीच्या मनावर अपूर्व प्रभुत्व गाजवूनहि गांधीजी सामाजिक मनांत हीं तत्त्वे कितीसे उतरवूं शकले ? त्यांच्या डोळ्यांदेखत नौखालीचें हत्त्याकांड झालें. तीं आग विझते न विझते तोंच पंजाबमध्ये वणवा पेटला. कोणत्याहि कारणाकरितां मानवी रक्ताचा एक थेंबहि या देशांत सांडला जाऊं नये, हीं गांधींच्या अंतरींची उत्कट इच्छा होती. पण पराभूत हृदयानें आणि विषण्ण मनानें त्यांना आपल्यासमोर निरपराधी रक्ताच्या नद्या वाहत असलेल्या पाहाव्या लागल्या. त्यांच्या अपरिग्रहाच्या तत्त्वाचा खून त्यांचे लहान मोठे अनुयायी आजकाल किती लीलेनें करीत आहेत ! एका छोट्या पांढऱ्या टोपींत केवढा मोठा काळा बाजार दडलेला असतो हें प्रसंगी सहस्राक्ष सरकारलासुद्धा उमगत नाही. याचा अर्थ गांधींचीं तत्त्वे चूक होती असा मुळींच नाही. तीं त्यांच्यापुरतीं सर्वस्वीं बरोबर होती. पण कुशल शस्त्रवैद्याच्या हातांत जीं शस्त्रे रोग्याला प्राणदान देणारी ठरतात, तोंच शस्त्रक्रियेचें ज्ञान नसलेल्या मनुष्याच्या हातांत पडलीं म्हणजे निरुपयोगी होतात किंवा तो मनुष्य माथेफिरू असला तर तीं हजारांच्या हत्येला कारणीभूत होतात. म्हणूनच असामान्य माणसें आणि सामान्य माणसें यांचीं जीवनविषयक तत्त्वज्ञानें निश्चितपणें भिन्न असली पाहिजेत असें मला वाटतें. चिमणीचें खरें सामर्थ्य काड्या आणि कापूस जमवून घरांतल्या एखाद्या कॉपऱ्यांत सुंदरसें घरटें बांधण्यांत असतें. बाहेर कुठेंहि पडलेले दाणे चटकन् टिपण्यांत ती आपली चतुरता दर्शवूं शकते. पण गरुडाप्रमाणें उंच अंतराळांत जाऊन तिनें सूर्याकडे टक लावून पहावें, किंवा गगनमंडलांतून वेगानें खालीं येऊन पृथ्वीवर सरपटणाऱ्या सर्पावर झडप घालावी अशी अपेक्षा करणें चुकीचें नाही काय ? सामान्य माणसाचें जीवन या चिमणीसारखें असते. त्याचीं सुखदुःखें, त्याचे विचार-विकार किंवा त्याच्या वासनाभावना असामान्याच्या मोजमापाने मोजून चालणार नाही. त्याच्या जीवनांत शरीरसुखाला फार मोठें स्थान आहे असें मी म्हणतो याचें कारण हेंच आहे. तें सुख त्याला विवेकपूर्ण दृष्टीनें भोगून देण्यानेंच त्याची उन्नति होण्याचा संभव आहे. तुळस कितीहि वाढली तरी ती कांहीं ताडमाडाइतकी उंच होत नाही. सामान्याच्या आत्म्याचा

जळलेला मोहर

विकास असाच असतो. तो हळूहळू होतो. एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच तो होण्याची शक्यता असते, हें आदर्शवाद्यांनी क्षणभरहि विसरतां कामा नये. मानवाला बुद्धीच्या रूपानें देवत्वाची देणगी निसर्गानें दिली आहे हें कांहीं खोटें नाही. पण त्याच्याकडे पशुत्वाचाहि वारसा त्याच निसर्गाच्या कृपेनें आला आहे, हेंहि तितकेंच खरें आहे.

प्रख्यात चिनी लेखक लिन यू टांग यानें मनुष्याच्या पहिल्या भुकेविषयीं जें लिहिलें आहे तें त्याच्या दुसऱ्या भुकेच्या बाबतींतहि तितकेंच यथार्थ आहे. तो म्हणतो—

‘अगदी जीवश्च कंठश्च असलेले दोन मित्र ध्या. दोघांनाहि सपाटून भूक लागली आहे अशी कल्पना करा. अशा वेळीं त्यांची गांठ पडून एखाद्या मुद्यावर त्या दोघांचा वाद सुरू झाला तर त्यांचा शेवट हटकून भांडणांत झाल्याशिवाय राहणार नाही. पण पोटभर जेवून स्वस्थ चित्तानें त्यांना त्या मुद्याचा खल करायला बसवा. मतभेद होण्याऐवजीं त्यांचें लौकरच एकमत होतें असे तुम्हांला दिसून येईल. आपल्याला घरीं जेवायला बोलावून पंचपक्वान्नाचा आग्रह करणाऱ्या मनुष्याच्या पुस्तकांचें परीक्षण करण्याची पाळी आपल्यावर आली तर त्याच्याविरुद्ध लिहिणें आपल्या जीवावर येतें. मनुष्यस्वभावाचें हें मार्मिक ज्ञान असल्यामुळेंच सर्व भांडणतंडे आणि वादविवाद यांचा निकाल न्याय-मंदिराऐवजीं भोजनाच्या पंक्तीत लावण्याचा प्रघात प्राचीन चिनी लोकानीं रूढ केला.’

लिन यू टांगच्या या लिखाणांतला विनोद थोडा बाजूला केला म्हणजे मी म्हणतो त्या सत्याचें दर्शन त्यांत झाल्यावांचून राहत नाही. जग सुधारूं इच्छिताऱ्यांनीं, मानव अधिक अधिक सुखी व्हावा म्हणून घडपड करणाऱ्यांनीं त्याला वेळीं अवेळीं आत्मिक भुकेचीं औषधें पाजण्यापेक्षा त्याच्या उया नैसर्गिक शारीरिक भुका अज्ञानामुळें, विषम समाजरचनेमुळें, अथवा अंध पावित्र्यामुळें अतृप्त रहात आहेत, त्या आधीं पूर्ण करण्याची दक्षता घेतली

पाहिजे. कबुतरांनाहि ज्याचा कंटाळा येईल अशा खुराज्यांत राहणारा, आठ आठ तास गिरणीच्या भट्टींत शिजून निघणारा, कोणत्याहि प्रकारचे शिक्षण नसल्यामुळे बौद्धिक आनंदाला पारखा झालेला आणि आपल्या लाडक्या मुला-बाळांच्या कपाळीं हेच जनावराचे जिणे येणार आहे, या कल्पनेनें जीवनाला विटलेला मजूर मद्यपानापासून परावृत्त व्हावा म्हणून पावित्र्यवाद्यांनीं प्रयत्न करणे प्रामाणिकपणाचे असले तरी फारसे शहाणपणाचे ठरणार नाही. पावसाळ्यांत नदीला महापूर येऊन तिचे पाणी वाट मिळेल तिकडे पसरू लागते. मुंबई-सारखीं अवाढव्य नगरे सध्यां अशीच बेकाम वाढत आहेत. अशा शहरांत लाखों तरुणांना पोटासाठीं रहावे लागते, राबावे लागते. त्यांना आपल्या बायकामुलांना घेऊन तिथे राहतां आले तर ते नको आहे असे थोडेच आहे ? पण जिथे पथारी पसरायला जागा मिळावी म्हणून पांच-पांचशेंची पागडी द्यावी लागते, तिथे कुटुंबवत्सल सामान्य मनुष्याला या साध्या सुखाचा लाभ कुठून होणार ? आणि जोंपर्यंत अशीं पत्नीपासून दीर्घकाल दूर रहावे लागणारी, मुलांबाळांच्या गोड सहवासांत फुलणाऱ्या नाजुक भावनांना पारखी झालेलीं, कौटुंबिक जीवनामुळे सहजासहजी निर्माण होणाऱ्या संयमाचा संपर्कहि नसलेलीं माणसें बकाली शहरांत आपले दरिद्र्यामुळे कंटाळवाणे झालेले जीवन कंठीत आहेत, तोंपर्यंत सरकारनें वेष्ट्यांनीं अमुक ठिकाणी राहून नये आणि तमुक ठिकाणीं जाऊं नये असे कितीहि निर्बंध घातले तरी त्यांचा चिरस्थायी असा सामाजिक फायदा काय होणार आहे ?

अंध रूढीच्या आहारीं गेलेल्या आपल्या संस्कृतींत धर्माच्या नांवाखालीं शरीर व आत्मा यांची फारकत करण्यांत आली. 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' हे कविवचन अनेक अर्थानीं खरे आहे याची जाणीव आपला समाज विसरत गेला. आत्मविकास शरीरसुखापेक्षा श्रेष्ठ असला तरी कवित्वाप्रमाणे विशेष व्यक्तींतच प्रगट होणारी ती एक शक्ति आहे, समाजांतल्या सर्व लोकांना सक्तीनें कवि करण्याचा उपद्र्याप जितका मूर्खपणाचा ठरेल, तितकाच शरीरसुखाकडे दुर्लक्ष करून सर्वसामान्य मनुष्याची आत्मिक उन्नति साधण्याचा प्रयत्न विफल होईल, ही साधी गोष्ट आमच्यांतल्या मोठमोठ्या लोकांच्या ध्यानीं क्वचित्च आली. म्हणूनच माझ्यासारख्याला वारंवार मनांत येणारे वरच्यासारखे विचार कुठेंतरी व्यक्त केल्यावांचून राहवत नाही. त्यांत

जळलेला मोहर

‘जळलेला मोहर’ च्या पहिल्या आवृत्तीला प्रस्तावना लिहिण्याविषयी तुम्ही माझा पाठपुरावा केला होता, त्या वेळीं मी तुमच्या तडाक्यांतून कसाबसा बचावलों. दुसऱ्या आवृत्तीपर्यंत तुम्ही ती गोष्ट विसरून जाल अशी माझी कल्पना होती. पण माझ्या दुर्दैवाने तसें घडलें नाहीं. गेले सहा महिने तुम्ही माझा चागला पिच्छा पुरविला. तेव्हा धंद्याच्या निमित्तानें जे अनेक चित्राविचित्र सामाजिक अनुभव मला मिळाले, माझ्या तपासण्याच्या खोलींत माणसाच्या मनाचे मला जे दर्शन झालें, तें साररूपाने तुमच्यापुढे मांडावें, व तुम्ही माझ्यावर टाकलेल्या जबाबदारींतून माकळे व्हावे, असें मी ठरविलें. लेखणोपेक्षा थर्मा-मीटरशींच माझा अधिक संबंध आला असल्यामुळें ‘मी स्वैर काहीं तरी लिहांन; त्याचा तुम्हांला फारसा उपयोग होणार नाहीं.’ असें मध्यें मी एकदां तुम्हांला लिहिलें होते. पण उत्तरादाखल तुम्ही लगेच लिहिलेंत, ‘तुमचे स्वैरालापहि वाचकांना मार्गदर्शक होऊं शकतील. अरण्यांतल्या वृक्षवेली कांहीं माळ्यानें लावलेल्या अथवा जोपासलेल्या नसतात. पण त्यांच्यांतहि एक प्रकारचें सौंदर्य असतेच.’ बहुधा तुमच्या ह्या स्तुतीला बळा पडूनच मी तुम्हाला चार शब्द लिहून पाठवायचें कबूल केलें असावें. ते चार शब्द गप्पागोष्टींच्या पद्धतीनेंच लिहिणें मला शक्य होतें. त्याप्रमाणे हे लांबलचक पत्र तुम्हाला पाठवीत आहे. त्याचा तुम्हांला योग्य वाटेल तो उपयोग करावा. एक गोष्ट मात्र सांगतां. ज्यांचे स्वैरालाप कथांइतकेच रंजक व बोधक होतात अशी माणसें जगात नसतात असें नाहीं. पण डॉ० सान्याची मात्र त्यांत गणना करतां येणार नाहीं.

माझ्या या सर्व लिहिण्यावरून मी शरीरसुखालाच फार महत्त्व देतों, असा अनेकांचा ग्रह होण्याचा संभव आहे. म्हणून जातां जातां माझें एक मत स्पष्टपणे नमूद करतों. अष्टौप्रहर अनिर्बंध शरीरसुखाच्या मार्गे लागल्यामुळें मनुष्याच्या बुद्धीचा व हृदयाचा विकास कुंठीत होतो, हें मलाहि मान्य आहे. मानवधर्माचे खरे शत्रु नास्तिक लोक नव्हत. ‘कशाला उद्यांची बात ? बघ उडुनि चालली रात !’ हें मनामध्ये चोवीस तास गुणगुणत चंचल चैनीच्या मागे धांवत सुटणारे उथळ सुखवादी लोक, हेच मानवतेचे खरे शत्रु होत. चालू घडी हेंच त्याचें युग असतें. ती पिळून तिच्यांतून शक्य तेवढी मजा छुटणें, हेंच ते आपलें जीवितकार्य मानतात. स्वतःच्या सुखासक्त जावनापली-कडे दुसरें जग ते जाणतच नाहींत. अंतर्मुखता, सामाजिकता, चिंतनशीलता,

बगैरे गोष्टींचा त्याना सहसा स्पर्श होत नाही. शरीराला जी जी गोष्ट सुखप्रद वाटत जाईल, ती ती पुनः पुन्हा करोत रहावयाचें, एवढेंच त्याना ठाऊक असतें. त्यामुळे उथळ उपभोग हाच त्याचा देव बनतो. गजबजलेल्या शहराबाहेर ज्याला क्षणभर करमत नाही, क्षणोक्षणी शरीरसुखाचा नवा चाळा जवळ केल्याशिवाय ज्याचा वेळ जात नाही, असा बहिर्मुख यात्रिक मनुष्य विसावें शतक निर्माण करीत आहे; या मनुष्याची जात जगात सर्वत्र झपाट्याने वाढत आहे, हें मी मुळीच नाकारू इच्छीत नाही. या लोकांना ख्रिस्त, बुद्ध, श्रीकृष्ण, यांचे जुने धर्म नकोत; मार्क्स, गार्धी किंवा विवेकानंद, यांची नवी तत्त्वज्ञानेहि नकोत ! सपत्ति आणि सत्ता यांची सदैव पूजा करणें हाच त्याचा धर्म !

भारतीय संस्कृतीत आत्म्याच्या गौरवाकरिता शरीराचा बळा देण्याची प्रथा पडली. आता जो नवा यात्रिक मनुष्य निर्माण होत आहे, तो शरीराच्या छुद्र अथवा क्षणभंगुर सुखाकरिता आत्म्याचा बळा देण्यात आनंद मानीत आहे. शारीरिक सुखाच्या अंध आसक्तीतून, उपभोगाच्या अमर्याद लालचीतून, जास्तीत जास्ती द्रव्याचा सग्रह करण्याचें वेड मनुष्याला जडतें. या हृदयशून्य लोभातून इतरावर राक्षसी प्रभुत्व गाजविण्याची इच्छा उत्पन्न होते. लोभ आणि मद यांनी मनाचा मृदुपणा मारून टाकल्यामुळे त्याची प्रीति एका व्यक्तीच्या ठिकाणी स्थिर होऊं शकत नाही. कामवासनेची स्वच्छंद आराधना आणि एक स्त्री मिळाली कीं, दुसरीच्या मागें लागण्यानें जो शिकारीतला कैफ चढतो त्याची उपासना, हीच दुर्दैवानें त्याच्या प्रांतीची व्यक्त स्वरूपें ठरतात.

अशा प्रकारचा चंचल, उथळ आणि समाजविन्मुख मनुष्य निर्माण होणें हें मानवी संस्कृतीचे दुर्दैव आहे. संयमाचे वाबडें असलेला आणि अंतर्मुखतेची उभ्या आयुष्यात ओळख न होणारा सामान्य मनुष्य कधींच सुखा होऊं शकणार नाही. पण संयमाचें जे तत्त्वज्ञान समाजापुढें ठेवावयाचे तें ढोंगीपणाचे असता कामा नये. अज्ञानातून, विषमतेतून आणि धर्मभोळेपणातून त्याचा उगम होता कामा नये. व्यक्तिविकास व मानवतेची प्रगति, या दोन्ही दृष्टींनीं आवश्यक असलेल्या संयमाचें मी नेहमींच समर्थन करतो. पण 'जळलेला मोहर' मध्यें तुम्ही चर्किलेला प्रश्न काय किंवा त्याहून बिकट असलेल्या अनेक सासर्गिक समस्या काय, त्याची उत्तरे देण्याची आजपर्यंतची आपली दृष्टि केवळ निषेधाची, कोंडमाऱ्याची, ऐहिक आयुष्य हा तुरुंग असून

मनुष्य-प्राणी हा त्यांत ठेवलेला कैदी आहे, अशा अर्थाची होती. शरीर व आत्मा या दोन्हींचे नैसर्गिक समाधान व विकास कोणत्या मार्गांनी साधता येतील, सामान्य मनुष्याच्या जीवनांत असलेले शरीरसुखाचे महत्त्व ओळखून व त्याला योग्य ते स्थान देऊन त्याला संयमी कसे बनवितां येईल, या दृष्टीने आपण कांहींच विचार केलेला नाही. आतां तो करणे अगत्य आहे. देव-धर्माच्या भ्रामक कल्पनांवर आधारलेलीं जुनीं सामाजिक बंधनें तटातट तुटून पडत आहेत. बुद्धीला पटणारें उन्नत ऐहिक जीवन हेंच माणसाचें ध्येय होत आहे. या ध्येयाशीं सुसंगत असणारीं आणि शरीर व आत्मा या दोन्हींचा सुंदर समन्वय साधणारीं नवीं सामाजिक बंधनें निर्माण झालीं, तरच नवा मानव, नवें जग, इत्यादिकांविषयींची कवींची, शास्त्रज्ञांची, सज्जनांची आणि तत्त्वज्ञांची स्वप्ने अंशतः सत्यसृष्टींत उतरतील. पण त्याकरितां एक गोष्ट आपण कदाक्षानें लक्षांत ठेवली पाहिजे. मनुष्य हा नुसता आर्थिक, केवळ कामुक किंवा निव्वळ आध्यात्मिक असा प्राणी नाही. आर्थिक किंवा कामविषयक समाधान हें कांहीं त्याच्या आयुष्यांतलें एकमेव सुख नाही. नैसर्गिक वासनांचा कोडमारा करून सामान्य मनुष्याचा आत्मविकास साधण्याची कल्पना ही मृगजळ शिंपून नंदनवन निर्माण करण्याइतकीच मूर्खपणाची आहे. मार्क्स, फ्राइड व गांधी, हे सर्व आधुनिक मानवसमाजाची चिकित्सा करणारे प्रतिभावान् धनवंतरी आहेत. या प्रत्येकाच्या चिकित्सेंत सत्यांश आहे; पण पूर्ण सत्य मात्र एकीतहि नाही. हे सर्व सत्यांश जीवनांत समरस करून, त्यांच्या साहाय्याने नवें जग निर्माण करण्याचें सामर्थ्य जर सामान्य मनुष्य दाखवील, तरच यापुढे तो सुखी होण्याचा संभव आहे.

आणखी पुष्कळ लिहावेसे वाटत आहे. कितीहि बडबडले तरी वेज्याची तृप्ति होत नाही ! तसेंच आहे हें. म्हणून आतां इथेंच थांबतो. तुम्ही माझे हे पत्र छापले तर तुमच्या कादंबरीचे पाचव्यां तुमची कोणत्या प्रकारची सभावना करतील याची कल्पना मला नाही. त्यांनीं आपली नापसंती दर्शविल्यास पुढल्या आवृत्तीतून तुम्हाला माझे हें लिखाण गाळण्याची परवानगी मी आतांच देऊन ठेवतो.

पारिजातकाचीं फुलें

१

कॉलेजांत संस्कृतचा लेक्चरर म्हणून नेमणूक झाल्याची तार रघुनाथाच्या हातांत पडतांच त्याचें मन आनंदानें फुलून गेलें. त्या फुलांच्या सुगंधावर तरंगतां तरंगतां त्याच्या मनांत आलें—आपलें मन ही आज साधी वेल राहिलेली नाही; पारिजातकाचें झाड झालें आहे तें ! लहानपणीं हिवाळ्यांत सकाळीं उठून थंडीची पर्वा न करतां पारिजातकाच्या झाडाखालीं गेलें कीं जें दृश्य त्याच्या दृष्टीला पडत असे त्याची त्याला एकदम आठवण झाली. झाडाखालीं त्या नाजूक चिमुकल्या फुलांचा गालिचाच पसरलेला असे ! या गालिचावरून नजर वर केली, कीं डहाळी न् डहाळी कळ्याफुलांनीं डवरून गेलेली दिसे. त्या कळ्याफुलांकडे पाहतां पाहतां रघुनाथाला शेजारच्या कुसुमची आठवण होई. कुसुम गोरीगोरी पान होती. या गोरेपणामुळें तिचे लाल ओठ नेहमींच अधिक मोहक दिसत. रघुनाथ फुलें वेचायला लागला, कीं कुसुमहि तेथें धांवत येई नि फुलें वेचूं लागे. सारीं फुलें वेचून झालीं कीं रघुनाथ तिला थोडें म्हणे, “ आणखी एक फूल वेचूं का ? ”

छोटी कुसुम भोळ्या भावानें म्हणे, “ हं ! ”

मग रघुनाथ तिला दोन्ही हातांनीं बर उचलून हंसूं लागे. कुसुम मात्र न हंसतां गंभीरपणानें म्हणे, “ मी नाहीं बाबा प्राजक्ताचें फूल होणार ! हें फूल

काय नुसतं देवाच्या उपयोगी ! जें फूल केसांत घालतां येईल, जें कधी कधी कोमेजणार नाही, असं फूल होणार आहे मा ! ”

बाळपणच्या आठवणीची गोड स्वप्ने कधीच संपत नाहीत. त्यामुळे रघुनाथाचें मन या बाळपणच्या आठवणींत आणखी किती तरी वेळ गुंगून राहिलें असतें. पण त्याच्यासमोर पडलेली तार म्हणत होती, “चल, आटप लवकर, तयारी कर ! संध्याकाळच्या मेलनं निघायलाच हवं तुला !”

लगेच त्याच्या मनात आलें-आतां परकऱ्या कुसुमच्या आठवणींत कोण रमून जाईल ? तिच्या सासरच्या गावींच आपण प्रोफेसर म्हणून जात आहो. श्रीता कुसुमच्या घरीच आपला संध्याकाळचा चहा होणार. तिच्या नवऱ्याबरोबर आपण सिनेमाला जाणार. तिच्या दारात पाऊल टाकलें की सशाचीं दोन पिलें—“मामा आले, आले-” म्हणून आपलें स्वागत करणार...

रघुनाथाचें भावनाशील मन भूतकाळातून भविष्यकाळात भराऱ्या मारु लागलें. आपल्या या सुखस्वप्नाचें त्याचें त्यालाच हसूं आलें. तो हसत मनांत म्हणाला, “मनुष्याचें मन हें विमानसारखं आहे ! त्याला विशाल पोकळीतेश्च उडतां येतं. मग ती पोकळी भूतकाळाची असो, नाही तर भविष्यकाळाची असो !”

×

×

×

कॉलेजातला त्याचा पहिला तास सुरू होईपर्यंत त्याचे हें विमान एकसारखें भ्रमंती करीत होतें—या कॉलेजात आपणाला प्रेमळ सहकारी मिळतील का ? इथलीं मुलें दंगेखोर आहेत की सालस आहेत ? नि मुली ? या परक्या गांवांत आपलें मन रमेल का ?—एक ना दोन ! अनेक प्रश्न त्याच्या मनाला भंडावून सोडीत होते नि तो त्या प्रश्नांचीं एकसारखीं अनेक उत्तरें तयार करीत होता. मात्र त्या उत्तरांपैकीं एकाचा दुसऱ्याशीं मेळ नसल्यामुळें त्याच्या मनाचां गोधळ काहीं केल्या कमी होत नव्हता. ‘या परक्या गावात आपलं मन रमेल का ?’ या प्रश्नाचें त्याचे पहिलें उत्तर ‘हे गाव आपल्याला परकं नाही !’ असे होत. हा, ज्या गावात कुसुमसारख्या आपली वालमैत्रीण राहत आहे, तें गाव आपल्याला परकी वाटण्याचें कारण काय ? कुसुम माठी बुद्धिवान मुलगी आहे. मॅट्रिक होताच लग्न झाल्यामुळें तिला कॉलेजचें शिक्षण मिळालें नाही; पण मॅट्रिकच्या वर्गांत असतांनासुद्धां ती किती ब्रह्मोत असे आणि त्याहीपेक्षां

किती सुंदर लिहीत असे ! तिचे सुंदर निबंध वाचून आपण तिला नेहमी चिडवीत असू—“ एक मुलगी उद्यां मोठी लेखिका होणार आहे. पुढे साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षस्थानसुद्धा तिला मिळेल नि मग ती आमच्यासारख्या माणसाशी बोलणार सुद्धा नाही ! हो, मोठ्या लेखकाच्या प्रत्येक शब्दाला किंमत असते म्हणे !”

भरती पुरी झाल्याबरोबर ओहोटी सुरू होते, त्याप्रमाणे कुसुमविषयीच्या या अनुकूल विचारांच्या पाठोपाठ प्रतिकूल विचारहि त्याच्या मनांत येऊ लागले. कुसुमचा नवरा सुस्वभावी असल तर सर्व ठीक आहे ! पण—

तिच्या नवऱ्याविरुद्ध त्याने एक अवाक्षरहि ऐकलें नव्हते. तो शहरातला एक प्रमुख सावकार व कापड दुकानदार आहे एवढेच त्याला ठाऊक होतें. मात्र नेहमी पुस्तकी जगांत वावरल्यामुळे असो, अथवा लहानपणीं एका कापड-दुकानांत धोतरावरले रंगीत चित्र फाडल्याबद्दल दुकानदारानें दिलेल्या प्रमादाची आठवण अंतर्मनांत जागृत असल्यामुळे असो, कापड-दुकानदार हा सद्गृहस्थ असू शकतो हें काहीं केल्या रघुनाथाच्या मनाला पटत नव्हतें. शेवटीं कुसुमचा नवरा तुसडा आहे असें आढळून आलें तर तिच्या घरीं न जातां ‘संस्कृत वाङ्मयांतला प्रेमविकास’ हा आपला संकल्पित प्रबंध लिहायला ध्यायचे त्याने जेव्हां मनात ठरविलें तेव्हां कुठें या प्रश्नानें त्याचा पिच्छा सोडला.

संध्याकाळीं पाचच्या सुमाराला तो कुसुमच्या घराचा पत्ता काढीत पर्यांच निघाला. घर सांपडलें नाही तर निदान फिरण्याचें श्रेय तरी पदरांत पडेल असे तो मनात म्हणत होता.

पण त्याला भेटलेल्या पहिल्याच मनुष्यानें त्याला कुसुमच्या घराचा अचूक पत्ता सांगितला तेव्हां त्याला आश्चर्य वाटले. तो मनुष्य मोठा बडबडया होता. तो आणखी म्हणाला, “ मालक मात्र आतां घरीं तुम्हाला भेटायचे नाहीत ! पलीकडच्या मैदानांत मोठी सभा आहे तिथं गेले आहेत ते !”

रघुनाथाचें कुतूहल जागृत झालें. त्यानें विचारले, “ कशाला गेले आहेत ?”

“ अहो, त्यांचंच मुख्य भाषण आहे आज !”

रघुनाथाला विजेचा धक्का बसल्यासारखें वाटलें. कापड-दुकानदार सभेंत

भाषण करू शकतो ? सुदाम्यानें द्रोणागिरी उचलून आणला असें एखाद्या पुराणिकानें सांगावें तशी ती बातमी वाटली त्याला.

तो सुदाम मैदानाकडे वळला. कुसुमच्या नवऱ्याचें भाषण नुकतेंच सुरू झालें होतें. “ शहरांतल्या सर्व वेश्यांना अगदीं बाजूच्या भागांत म्युनिसि-पालिटानें वस्ती करायला लावली पाहिजे,” हा ठराव मांडून तो त्याच्यावर बोलत होता. संस्कृति, नीति, पावित्र्य, वगैरे शब्द त्याच्या प्रत्येक वाक्यांत येतच होते. पण “ वेश्यावर्ग हा मधुमेहाच्या जखमेसारखा चरत जाणारा सामाजिक रोग आहे. तो शक्तीसारख्या जालीम उपायानंच बरा केला पाहिजे !” या त्याच्या वाक्याला तर डाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला. बकत्याच्या बोलण्यांत विचारांचा गोंधळ असला तरी, एक प्रकारचा आवेश आहे, हें खुनाथालासुद्धा मान्य करावें लागलें. पांच मिनिटें तो भाषण ऐकत उभा राहिला. मग तींच वाक्यें आणि तेच तेच शब्द ऐकून त्याला वादूं लागलें—गाण्याच्या तबकडीला पडलेल्या चऱ्यांतून टाचणी फिरू लागली म्हणजे तें गाणें ऐकणें जसें अशक्य होतें तसें हें भाषण ऐकणेंहि—

तो चालूं लागला.

मध्येंच त्यानें मागे वळून पाहिलें. लोकांचा तो भला मोठा जमाव दृशा-टाळ्यांनीं बकत्याचें अभिनंदन करीत होता.

कां कुणास ठाऊक, त्याच्या डोळ्यांपुढें दोन दृश्ये उभीं राहिलीं—एक खेडेगांवांतला दारूचा गुत्ता. घोंगावणाऱ्या माशांप्रमाणें तेथें संध्याकाळीं लोक जमतात.

दुसरें दृश्य—शर्यतीचें मैदान. मुंग्यांसारखी तेथें माणसांची गर्दी होते !

दारू, शर्यत नि व्याख्यान—या तिन्हींमध्ये कांही तरी साम्य आहे अशी विचित्र कल्पना त्याच्या मनांत येऊन गेली.

×

×

×

कुसुमचें घर त्याला लगेच सांपडलें. कुसुम घराच होती. तिनें त्याला चटकन् ओळखलें.

पण त्यानें मात्र—

तो क्षणभर दचकलाच ! कालपासून जेव्हां जेव्हां त्याच्या डोळ्यांपुढें कुसुमची मूर्ति उभी राहिली होती, तेव्हां तेव्हां त्याला लहानपणचें आपलें

तें वाक्यहि आठवलें होतें, “ पारिजातकाचं आणखी एक फूल वेचूं का ? ” त्याच्या कल्पनेला गोरीगोरीपान आणि लाल लाल ओठ असलेली अशी कुसुम एकसारखी दिसत होती. पण आतां त्याचें स्वागत करण्याकरितां त्याच्यापुढें येऊन उभी राहिलेली कुसुम—

पारिजातकाचे देठ पांढरेफिकट झाले होते ।

आणि त्या फुलाच्या पांढऱ्याशुभ्र रंगांतला मोहकपणाहि नाहीसा झाला होता. संगमरवराला चुन्याची कळा यावी, तशी तिची कांति फिकट वाटत होती.

रघुनाथाला राहवेना. त्यानें प्रश्न केला, “ आजारी आहेस वाटतं, कुसुम ? ”

तिनें हसत उलट प्रश्न केला, “ तू प्रोफेसर होऊन इथं आलायस की डॉक्टर होऊन ? ”

कुसुम चहा करीत असतांना तो एकसारखा तिच्याकडे निरखून पाहत होता. एखाद्या यांत्रिक बाहुलीप्रमाणें ती सर्व व्यवहार करीत होती. त्याच्या मनांत आलें—पूर्वीच्या कुसुमची हालचाल एखाद्या नर्तिकेप्रमाणें मोहक असे. पण आतांचें हिचें बोलणेंचालणे—छेः ! त्यांत सौंदर्य तर नाहीच; पण जीवसुद्धां नाही ! इतक्या दिवसांनीं आपला बालमित्र भेटायला आला म्हणून तिनें आनंदानें नाचायला हवें होतें !

पण—

कुसुमनें पुढ्यांत ठेवलेला चहा घेतां घेतां तो म्हणाला, “ लिहितेबिहितेच की नाहीं हलां ? ”

“ थोडं लिहिते.”

“ कविता ? ”

“ अंह.”

“ गोष्टी ? ”

“ छेः ! ”

“ मग काय गीतारहस्याचं लेखन चाललंय ? ”

“ हू ! ”

तिच्या त्या ‘ हू ’ कारांत विषादाचाच भाग अधिक रघुनाथाला पुढें कांहीं बोलण्याचा धीरच झाला नाही. “ मुलं कुठं गेली

आहेत ?” म्हणून त्याने विचारल्याबरोबर “ ती मावशीकडे गेली आहेत.” असे अगदी निर्विकार स्वराने तिने सांगितले.

“तुला सोडून बरी राहतात ती ?”

“ पिकवील त्याचा मळा नि लावाील त्याचा लळा !” तिने उत्तर दिले.

आल्यासारखे तिच्या नवऱ्याला भेटून जावे म्हणून रघुनाथाने इकडल्या तिकडल्या गोष्टी काढून पाहिल्या. पण पूर्वीचा बोलकी कुसुम आतां अबोल झाली आहे, असा पदोपदी त्याला अनुभव येऊ लागला. तो पुनःपुन्हा हंसत म्हणाला, “ तू माझ्यापासून मुद्दाम लपवून ठेवते आहेस; पण तुला कांही तरी होतंय. होय ना ?”

“ सारखे आजार सांगण्यासारखे नसतात, रघुनाथ.”

एखादा गलिच्छ रोग—नवऱ्याने कुठून तरी पैदा करून बायकोला दिलेला प्रसाद—दुसऱ्या एखाद्याच्या बाबतीत रघुनाथाला या शंका खऱ्या वाटल्या असल्या; पण कुसुमच्या नवऱ्याचे मघांचे ते भाषणे त्याच्या कानांत घुमत होतें. ‘जगाला स्वच्छतेचा उपदेश करणारा मनुष्य स्वतः घाणीत लोळणे शक्य नाही’ असे तो मनांतल्या मनात तीनचारदा तरी म्हणाला.

तिन्हीसाजा झाल्या; कुसुम त्याला जाण्याचा आग्रह करू लागली. “ ते बाहेरून दमून आले म्हणजे कुणाशी बोलत नाहीत. ते बोलले नाहीत म्हणजे तुला वाईट वाटेले ! पुन्हा केव्हा तरी ये म्हणजे गांठभेट होईल. आता काय, इथंच आहेस तू !”

हे तिचे शब्द ऐकल्यानंतर त्याला उठणे प्राप्तच होतें; मात्र बिन्हाडीं परत जाईपर्यंतच नव्हे, तर रात्री अंधरुणावर झोपी जाईपर्यंत त्याच्या मनांत एकच शब्द सलत होतें—“पुन्हा केव्हा तरी ये” असे कुसुम म्हणाली. “उद्या ये” असे ती का म्हणाली नाही ? हिच्या नवऱ्याला एखादे व्यसन आहे की तो फाल्गुनरावासारखा भलताच संशयी आहे ?

थोड्या वेळाने रघुनाथाला झोप लागली.

पण रात्रभर त्याला एकसारखी स्वप्ने पडत होती. त्या स्वप्नांत एकच गोष्ट त्याला बरोबर दिसत होती... ‘पारिजातकाच्या नाजूक फुलांचा सडा आणि त्याच्यावर नाचणारी वेडोवांकडी राक्षसी पावले !

पहाटे उठल्याबरोबर रघुनाथाला पुन्हा कुसुमची आठवण झाली. या आठवणीने आपले मन उगीच व्यग्र होत राहणार हे त्याच्या लक्षांत आले. लगेच 'संस्कृत वाङ्मयांतला प्रेमविकास' या आपल्या संकल्पित प्रबंधाच्या टीचणवद्या त्याने टंकेंतून बाहेर काढल्या. पहिल्या वहीच्या पहिल्या पानावरल्या—

दुध्यंत—शकुंतला

राम—सीता

चारुदत्त—वसंतसेना

पुंडराक—महाश्वेता

चंद्रापीड—कादंबरी

या पांच प्रेमी युगुलांकडे पाहतांच त्याचे मन एका मधुर सृष्टीत विहार करू लागले. एकवेणी वियोगिना शकुंतला, स्पर्शाने संजीवनी देणारी वसंतसेना, सुसलधार पावसातून प्रियकराकडे धाव घेणारी प्रणयिनी वसंतसेना, प्रेमासाठी संन्यासिनी झालेली गंधर्वकन्या महाश्वेता—किती सुंदर चित्रे ! किती स्म्य मूर्ती ! प्रानिलतिकेवर फुललेली स्वर्गीय फुलेच-जणू !

मध्येच कुसुम त्याच्या डोळ्यांपुढे उभी र हिली.

पारिजातकाचे फूल ? छे ! एक वाळून गळून पडलेले पान !

एखाद्या गायिकेने मध्येच बेसूर व्हावे, तशा या नायिकांत कुसुमची मूर्ति त्याला वाटली.

तिची आठवण मनांतून काढून टाकून तो आपली निष्ठा चाळू लागला.

थोड्या वेळाने बाय चहा घेऊन आला. चहाबरोबर त्याने एक वर्तमानपत्रहि आणले होते. स्थानिक दैनिकाच्या संपादकाचे हे व्यवहारचातुर्य पाहून रघुनाथाला आश्चर्य वाटले. काल आपण इथे लेखरर म्हणून येता काय आणि आज आपल्या नांवाने अंक सुरू होतो काय ! रघुनाथाचे थोडे विचार केला असता त्याचा तत्परतेत व्यवहारचातुर्यपेक्षा बुद्धिपणाचाच भाग अधिक आहे, हे त्याच्या सहज लक्षांत आले असते. पण त्याला विचार करायला वेळ होता कुठे ?

वर्तमानपत्राच्या पहिल्याच पानावर कुसुमच्या नेवस्थेचे आरेखण प्रत्येक वाक्यांततरे हंसा आणि टाळ्या घालून छापण्यांत आलेले होते. गावांतल्या

वेश्यांची वस्ती एका बाजूला नेण्याच्या या महत्त्वाच्या चळवळीचें नेतृत्व योग्य मनुष्याकडे असल्यामुळे ती लवकरच यशस्वी होईल, अशी आशाहि भाषणाच्या शेवटी संपादकांनी प्रदर्शित केली होती.

कुसुमच्या नवऱ्याचें गांवांत चांगलेंच वजन असून त्याच्या चारित्र्याबद्दल सर्वांना आदर वाटत होता, हें वर्तमानपत्रांतल्या त्या मजकुरावरून उघड होत होतें.

मग कुसुम इतकी दुःखी कां? ही गाणारी मैना मुकी कां झाली? ही सदा हंसतमुख असणारी मैना—

कालचें कुसुमचें बागणें आठवून रघुनाथाला एकदम घुबडाचा आठवण झाली.

ही अभद्र कल्पना मनांतून नाहीशी करण्याकरितां त्यानें वर्तमानपत्राचें आतलें पान उघडलें—

परक्या घरांत ताठ मानेनें चालतां चालतां कुठल्या तरी दारांत धाडकनू डोकें आपटावें नि क्षणभर तें बधिर होऊन जावें तसें रघुनाथाला झालें !

त्याचा आपल्या डोळ्यांवर विश्वासच बसेना !

तो पुन्हां वाचूं लागला—

वधू पाहिजे

“ सुंदर, सुदृढ, सुशिक्षित. वराचें वार्षिक उत्पन्न कापड-दुकानाचें तीन हजार रुपये. याशिवाय शेतावाडी. पहिली बायको जिवंत असली तरी तिचीहि या लग्नाला समति आहे.”

पुढें रघुनाथाला वाचवेना, आणि वाचायचें तरी काय राहिलें होतें असें ? कुसुमच्या नवऱ्याचें नांव, त्याचा पत्ता, तें सारें रघुनाथाला ठाऊक होतेंच !

नाहीं नाहीं त्या शंकांनीं त्याचें मन भरून गेलें. कॉलेजला जाईपर्यंत त्यानें नित्यव्यवहार कसेबसे पार पाडले. पण ठेकून चावत असतांना झोंपलेल्या मनुष्याची जी अवस्था होते, तशी त्याच्या मनाची स्थिति झाली होती.

त्याला एकदां वाटे-कुसुमचें दुसऱ्या कुणावर प्रेमबीम तर नसेल ना ?

तें फारसें शक्य दिसत नव्हतें. आणि तें असलें तरी दोन मुलें झाल्यावर संसारांत रमून न जाण्याइतकें तें उत्कट असणें शक्य नव्हतें.

आज कॉलेजांत शाकुंतल शिकवितांना शाकुंतलेऐवजीं राहून राहून कुसुमची मूर्ति त्याच्या डोळ्यांपुढे उभी राहूं लागली. एकदां तर 'शाकुंतले'ऐवजीं 'कुसुम' हा शब्दच त्याच्या तोंडून बाहेर पडला. त्याबरोबर उजवीकडल्या बाकावरच्या दोन मुलींनीं आपापसांत नेत्रपल्लवी केली. "आपल्या नव्या प्रोफेसरांचें प्रेम कुसुम या नांवाच्या मुलीवर बसलें आहे हें!" हा त्या नेत्रपल्लवीचा अर्थ रघुनाथाच्या लक्षांत येतांच त्यानें मल्लानाथी केली, "कुसुम म्हणजे फूल. शाकुंतला ही वनांत विकसित झालेल्या एखाद्या फुलाप्रमाणें होती. व्यवहारांतल्या कांट्याकुट्यांशीं तिचा कधींच संबंध आला नव्हता म्हणून मीं तिला कुसुम म्हटलं. असलीं फुलं डोक्यावर मिरवायचीं असतात, पायदळीं तुडवायचीं नसतात. पण दुदैव दुर्वासाच्या शापासारख्या गोष्टींच्या रूपानं उभें राहतं आणि—"

एखाद्या लहान मुलानें आईला "बाळ कुठून येतं ग?" म्हणून विचारारबें, तसें तास संपल्यावर रघुनाथाचें मन त्याला एकच प्रश्न विचारूं लागलें— "कुणाच्या शापामुळें कुसुम दुःखी झाली आहे?"

पूर्वकाळीं शाप द्यायला बिचारे कोपिष्ट ऋषी तरी असत; पण सध्या— सध्यां माणसांचेच शाप माणसांना भोवत असतात !

कॉलेज सुटतांच रघुनाथ तडक कुसुमच्या घराकडे गेला.

कालच्यासारखा ती एकटीच घरांत होती. कालच्याप्रमाणेंच तिनें चहा केला.

तिनें चहाचा पेला पुढें ठेवल्यावर रघुनाथ म्हणाला, "मी चहा प्यायला आलेलों नाहीं !"

कुसुमनें निर्विकार मुद्रें त्याच्याकडे पाहिले.

खिशातून वर्तमानपत्राचा अंक काढून त्यांतली जाहिरात दाखवीत रघुनाथ म्हणाला,

"ही जाहिरात पाहिलीस का?"

"पाठ झाली आहे ती मला."

रघुनाथ स्तंभित झाला

“या दुसऱ्या लग्नाला तुझी परवानगी आहे ?”

कुसुमने होकारार्थी मान हालविली.

“बायकांना सवत आवडत नाही अशी माझी कल्पना होती !”

“ती काव्यातली कल्पना आहे. काव्यांतले अनुभव व्यवहारांत नेहमी येतातच अस नाही !”

“पण हें लग्न झाल्यावर—”

“मां थोडा तरी सुखा होईन !

“तुला वेड तर लागलं नाही ना, कुसुम ?” रघुनाथ रागाने उद्गारला.

त्याच्याकडे शांतपणाने पाहत कुसुम म्हणाली,

“रघुनाथ, कांहीं कांहीं वेळा वेड लागणं हें सुद्धा भाग्याचं लक्षण असतं.”

ती क्षणभर थांबली. आवंढा गिळून ती पुन्हा बोलू लागली—

“रघुनाथ, माझं दुःख...तें आईलासुद्धा सांगायचा धार झाला नाही मला ! लाज, अभिमान, राग, काय वाटेल तें म्हण; पण माणसाने आपल्या दुर्दैवाशी टक्कर मारतांना उगीच आरडाओरडा करूं नये अस मला वाटतं. पण जखमेत पू फार झाला म्हणजे ती कोंपळी तरी पिळावी अस वाटतं ना ? तस झालंय माझ्या दुःखाचं. तुझ्याशी बोलून तें मला सांगता येणार नाही ! पण...”

आंतल्या खोलीत झटकन जाऊन ती एक पत्र घेऊन आली. तें त्याच्या हातांत देत ती म्हणाली, “डॉक्टरपुढं माणूस लाज बाळगत नाही. तशीच माहि तुझ्यासारख्या बाळमित्रापुढं—आज ना उद्या तुला सारं सागावं लागणार हें कालच माझ्या लक्षात आलं. म्हणून—”

पुढे तिला बोलवेना.

आलेला हुंदका आंतल्या आंत दाबण्याचा तिमें प्रयत्न केला. पण जाळ झोठा असला म्हणजे उतू जाणाऱ्या दुधावर पाणी शिंपडलें तरी तें खाली जात नाही. तिच्या दुःखाचेहि असेच झाले. तोंड फिरवून ती डोळे पुसूं लागली.

रघुनाथ ते पत्र घेऊन जड पावलांनी तिच्या घराबाहेर पडला.

×

×

×

व्हराडयांतल्या आरामखुर्चीतून रघुनाथला टेबलावरील सर्व पुस्तके दिसत

होतीं—शाकुंतल, मृच्छकटिक, कादंबरी ! या सुंदर काव्यमय पुस्तकांतला प्रेमाचा अनुभव आणि त्याच्या हातांत असलेल्या पत्रांतला प्रेमाचा अनुभव— दोन्हीत काय साम्य होतें ?

तीं काव्यमय पुस्तकें म्हणत होतीं—प्रेम हे पौर्णिमेचें चांदणें आहे. त्याच्या हातांतलें पत्र तळतळून सांगत होतें—प्रेम हें 'उन्हाळ्यांतलें भर दुपारचें ऊन्ह आहे !

कालिदास, शूद्रक आणि बाण हसत म्हणत होते—तद्गनतद्गणांची प्रीति ही फुलबाग आहे. कुसुम स्फुंदत सांगत होता—तद्गनतद्गणांची प्रीति ही भयंकर आग आहे !

रघुनाथ सुन्न मनानें तें हातांतलें पत्र दुसऱ्यांदा वाचूं लागला—

“ रघुनाथ,

काल तूं दारांत दिसलास...नि मला फार आनंद झाला. पण तो क्षणभरच ! दुसऱ्या क्षणीं माझ्या मनांत आलें—तुला या कॉलेजांतली जागा मिळाला, हें फार वाईट झालें !

दुःखानें माणसाचें मन दुष्ट होतें का रे ?

लहानपणीं पारिजातकाचें फूल म्हणून तूं माझी थट्टा करीत होतास. रघुनाथ, तुला कल्पनाहि नसेल, ती थट्टा तूं करीत नव्हतास; माझें नशीब तुझ्या रूपानें भविष्य सांगत होतें !

कधीहि न कोमेजणारं गुलबकावलीचें फूल होणार होतें मा ! पण—देवानें माझ्या कपाळावर 'प्राज्ञ' हीच अक्षरं लिहून ठेवली होती !

उर्गाच लांबण लावीत नाही. माणूस मेल्यावर त्याचें प्रेत फार वेळ घरांत ठेवीत नाहीत. माझें सुख मेलें आहे. मग आतां त्याला कवटाळून बसण्यांत—

तूं मनांत म्हणत असशील—कुसुमला काय कमी आहे ? प्रकृति बरी नसली तर मुंबईचा डॉक्टर विमानानें येईल तिला पाहायला !

एखाद्या घराला बाहेरून चांगला रंग काढलेला असावा; पण आंतल्या भिंती मात्र बाळवीन पोखरून टाकलेल्या असल्यात ! तसं झालं आहे माझं आयुष्य.

याला कारण माझे पतिराज ! लगेच तुझ्या मनांत येईल—हिचा नवरा दारू पीत असेल किंवा बाहेरख्याली असेल. पुस्तक वाचून माणसांची दुःख पाहणाऱ्या लोकांना दारू आणि बाई यांच्याखेरीज नवऱ्यांत दुसरं वाईट असं काय दिसायचंय ?

पण तुला आश्चर्य वाटेल, दारू आणि बाई या दोन्ही बाबतीत त्यांचे शत्रूसुद्धा त्यांच्याविषयी शंका घेणार नाहीत !

लिहूं नये असं वाटतं—आपलं गुपित आपल्यापाशीच ठेवावं आणि एके दिवशीं मरून जावं, असं मनांत येतं ! पण पुन्हां वाटतं—माझ्यासारख्या किती तरी मुलां आंतल्या आंत जळत असतील ! किती फुलं अशीं कोमेजून जात असतील ! त्यांचं दुःख कुणी तरी वेशीवर टांगायला नको का ?

येईल तसं लिहितं—क्षमा कर मला.

लमाच्या बेळी मी गोरीहर पूजायला बसलें तेव्हां पतीच्या प्रेमळ सह-वासाची आणि पुढल्या सुखाच्या संसाराची किती रम्य चित्रं माझ्या डोळ्यांपुढं उभीं राहिली होती ! आम्ही चांदण्यांत फिरायला जाऊं, कविता गाऊं, जवळजवळ जेवायला बसलों कां हळूच एकमेकांच्या ताटांतले घांस घेऊं. मी त्यांचं फूल होईन आणि ते माझं फूल होतांल. कविता, गोष्टी नि कादंबऱ्या वाचून जें जें सुचलं तें तें माझ्या डोळ्यांपुढं उभं राहिलं. 'प्रेम हें अगदीं नाजुक वासाचं सुंदर फूल आहे' असं मनांत म्हणत मी त्यांना माळ घातली.

पण आमच्या पहिल्याच भेटींत मला कटु सत्य कळलं—प्रेम हें एक उग्र वासाचं फूल आहे असा मला अनुभव आला.

प्रेमांत शरीरसुखाचा भाग आहे हें कळण्याइतकी मी मोठी किंवा ढोंगी नाही. पण त्यांच्या प्रेमाच्या कल्पनेत शरीरसुखापेक्षां दुसरं काहीच नाही ! त्यांनीं मला जॅजेंटचीं पातळं दिलीं नि सुंदर दागिने घातले; पण हा झुंगार माझ्या मनाच्या सुखाकरितां नव्हता. त्यांच्या शरीराच्या सुखाकरितां होता !

मी एक विकृत घेतलेली आणि त्यांनीं आपल्या आवडीप्रमाणं शृंगारलेली सुंदर बाहुली आहे अशा दृष्टीनं ते माझ्याकडे चोबीस तास पाहत होते. बाहुलीशी लहर लागेल तेव्हां मूल खेळतं. तेहि लहर लागली कीं—

दिवस नाही, रात्र नाही; वेळ नाही, अवेळ नाही ! गंमत म्हणून माणसं हवा तेव्हां चहा पितात ना ? त्यांच्या हिशेबीं—

किती लवकर त्यांची किळस आली मला ! माझ्या शरीराचीहि लाज वाढ लागली मला. एकदां भर दिवसा...काय सांगूं, रघुनाथ ? थोरल्या मुलानें आम्हां दोघांना एके ठिकाणी पाहिलं. त्याच दिवशीं मीं मुलांना मावशीकडे पाठवून दिलं.

त्यांचं माझ्यावरलं प्रेम ही शुद्ध गुलामगिरी आहे माझी ! तुळंगांतल्या कैद्याप्रमाण माझं आयुष्य झालं आहे. माझं शरीर कधींच मेलं ! मनहि मरण्याच्या पंथाला लागलं आहे.

कमळाच्या वेलीचीं मुळं चिखलांत असतात. पण तिचीं फुलं—तीं पाण्यावर उमलतात आणि सूर्यप्रकाशाला कवटाळतात. म्हणून कमळाची वेल आपल्याला आवडते. पण माझ्या पतीचं प्रेम—नुसता चिखल ! सूर्यप्रकाश कुठंच नाही ! असल्या चिखलांत जगण्यापेक्षा—कुजण्यापेक्षा...

पुरुषाच्या पशुत्वाला जगांतल्या लाखों बायका दररोज बळी पडताहेत ! त्यांतलीच मी एक. पण त्याच्या या पशुत्वावर लप्ताचा नि पावित्र्याचा केवढा मोठा छाप आहे !

या तुळंगांतून सुटून जाण्याचा एक मार्ग दिसूं लागला. मी विरोध करूं लागले. माझ्या बंडखोरीला कंटाळूनच त्यांनीं दुसऱ्या लप्ताची जाहिरात दिली आहे.

त्यांचं दुसरं लग्न झालं तर मी सुटेन ! पण ती दुसरी मुलगी—

तिचा बळी देऊन मी सुखी होऊं ? एका पारिजातकाच्या फुलाचा चोळा-मोळा झाला; आतां दुसऱ्याचा..."

रघुनाथानें मोठा सुस्कारा सोडून हातांतलें पत्र पुढ्यांतल्या टी-पोंयवर ठेवलें

आणि आंतल्या टेबलावरल्या पुस्तकांकडे वकून पाहिलें; जणूं कांहीं हो बाण, कालिदास त शूद्रक यांना विचारीत होता—“तुम्हां रंगविलेलं प्रेम हें अर्धसत्य आहे. होय ना ?”

बायनें स्त्री-पौरवराच्या पत्रावर बागेतल्या पारिजातकाचीं फुलें आणून ठेवलीं.

रघुनाथ म्हणाला, “हीं फुलं आवडत नाहींत मला. उद्यां कुठं गुलाबाचीं फुलं मिळालीं तर बघ !”

गुलाबांचे काटे

२

दारावरल्या पाटीतलीं 'आहेत' हीं अक्षरे बदलून 'नाहीत' अशीं केलां आणि मी जिन्याच्या पायऱ्या चढूं लागलों. पाटीतला हा बदल चित्र-गुप्ताच्या वहीत माझ्या 'पापा'च्या खात्यांत जमा होणार याची मला खात्री होती. पण तो केल्याशिवाय दुसरी गतांच नव्हती मला ! मुंबईत मी तब्बल महिना काढला होता या एका महिन्यांतलीं तुंबून राहिलेलीं सारीं कामें उरकायला दिवस पंचवीस तासांचा झाला तरी मला ह्वाच होता. तेव्हां—

मी तिसऱ्या मजल्यावरल्या माझ्या खोलीकडे वळलों. दार उघडतां उघडतां सहज मागे वळून पाहिलें मी. आठहि कुंड्यांतलीं गुलाबाचीं झाडे खूप चाडलीं होती. पण या आठ कुंड्यांत एकसुद्धा फूल दिसत नव्हतें.

मुंबईला जाण्यापूर्वी या कुंड्यातलीं फुले प्रत्येक दिवशीं मला मूक समाधान देत अमत्. सकाळीं उठून खोलीचे दार उघडलें कीं एका ना एका झाडावर गुलाबाचें सुंदर फूल उमललेलें दिसे. पूर्वेकडल्या अरुणोदयाच सर्व सौंदर्य जणूं कांहीं त्या चिमुकल्या पुष्पाच्या हसणाऱ्या पाकळ्यात साठविलेले आहे असा मला भास होई.

उठल्याबरोबर उमललेलें फूल दृष्टीला पडलें कीं मला वाटे—माया

आजचा दिवसहि असाच फुलणार आहे, हंसणार आहे; सुगंधाने दरवळून जाणार आहे.

पण आज त्या आठ झाडांपैकीं एकावरहि फूलच काय, पण चिमुरडी कळीसुद्धा दिसत नव्हती ! मात्र एका महिन्यांत झाडांच्या फांद्या बऱ्याच विस्तारल्या होत्या. तसें म्हटलें तर फुलांतलें मला कांहीं कळत नाहीं; पण माझ्या मनात चटकन् एक विचार येऊन गेला—झाडाची सारी शक्ति पानाच्या पोषणात खर्च झाली म्हणजे त्याला फूल येत नसावें.

लगेच वनस्पतिशास्त्रांतल्या स्वतःच्या या शोधाचें मला हंसूं आलें. मात्र ‘माळ्याला बोलावून हीं गुलाबाचीं झाडां लवकरच व्यवस्थित कापून घेतलीं पाहिजेत.’ असें मी मनाशीं ठरविलें.

खोलींतल्या बैठ्या टेबलापाशीं बसून गेल्या महिन्यांतला सारा पत्रव्यवहार मी चाळूं लागलों. इतक्यांत खालून कुणाचा तरी आवाज आला, “खांडेकर आहेत का ?”

आवाज ओळखीचा तर नव्हताच; पण तो थोडासा कठोरहि होता. मी मनांत म्हटलें—या गृहस्थाला अक्षरओळख असली तर फार बरें होईल. म्हणजे पाटीवरली ‘नाहींत’ हीं अक्षरें वाचून स्वारी मुकाट्यानें निघून जाईल !

पण आपल्या ज्ञानाचा उपयोग न करण्याचेंच त्यानें ठरविलें असावें. खालीं त्याचें नि गडयाचें इतक्या उच्च स्वरांत सभाषण चाललें होतें, कीं त्यांतला शब्द न शब्द मला ऐकूं येत होता.

तो अपरिचित गृहस्थ म्हणत होता, “मीं पोलिस खात्यांत दहा वर्षे काढलीं आहेत. मला या सगळ्या युक्त्या ठाऊक आहेत. खऱ्यापेक्षां खोटंच जगांत जास्ती असतं ! जा, तुझ्या साहेबांना जाऊन साग जा, कीं—”

गडी गोंधळून गेला असावा. पोलिस खात्यांतले कोण सद्गृहस्थ मुद्दाम आपल्या भेटलीला आले आहेत हें जाणण्याची इच्छा माझ्याहि मनांत प्रबळ झाली होती. मींच गडयाला हांक मारून म्हटलें, “ते कोण पाहुणे आलेत, त्यांना वर लावून दे.”

पोलिस खातें म्हटलें कीं भरदार आणि आकडेबाज मिशा, बांकडी टोपी, हातांत एखादी छडी, विडयानें रंगलेले ओठ, डोळे थोडेसे तारवटलेले—अशा

प्रकारचें चित्र माझ्या डोळ्यांपुढें उभें राहतें. पण जिना चढून जो मनुष्य माझ्यापुढें उभा राहिला, त्याच्यापाशी यांपैकी कुठलेंच भांडवल नव्हतें ! 'मी प्रोफेसर आहे.' असे त्यानें सांगितलें असतें, तरी मीं तें मुकाट्यानें मान्य केले असतें !

अपरिचित मनुष्याशीं बोलायला सुरुवात करणें हें एखाद्या नव्या चालीवर पद करण्याइतकेंच कठीण असतें. पदाला सुरुवात करतांना कांहीं केल्या मनासारखे सुंदर शब्द जसे एकदम सुचत नाहींत, त्याप्रमाणें ओळख नसलेल्या मनुष्याशीं बोलताना कोणता प्रश्न विचारला असतांना त्याला आवडेल, हेंच माणसाला कळत नाहीं. पूर्वीच्या काळीं प्रवासाचीं साधनें नसल्यामुळे हवा-पाण्याच्या गोष्टींत नावीन्य असे. परंतु हल्लीं हवापाण्याच्याच काय, पण लढाईच्या गोष्टीसुद्धां शिळ्या वाटतात. सकाळच्या वर्तमानपत्रांत त्या प्रत्येकानें वाचलेल्या असतातच कीं !

मी माझ्या पाहुण्याकडे पाहूं लागलों. गृहस्थ चांगला उंच होता. सहा फूट नसला तरी पांच फूट अकरा इंचांत कमी भरला नसता. वर्णानें तो सांवळाच दिसत होता. पण त्याचा चेहरा मात्र त्या मानानें गोरा होता. त्यामुळें कमळाच्या पानांमधून डोकावणाऱ्या पांढऱ्या शुभ्र कळीशीं माझ्या मनानें चटकन् त्याची तुलना केली, आणि ही कळीची उपमा शोभून दिसावी असा फुगीरपणाहि त्याच्या मुद्रेला होता. त्या फुगीरपणाचें कारण परकेपणामुळें त्यानें मुद्दाम धारण केलेलें गाभीर्य होतें, कीं त्याच्या ओठांची ठेवणच तशी होती—

एकदम माझी दृष्टि त्याच्या खालच्या ओठाकडे गेली. मी चपापलों. कामशास्त्रावरल्या एकदोन पुस्तकांत वाचलेलें वर्णन मला आठवलें. ज्याचा खालचा ओठ—

बोलण्याकरितां पाहुण्यांचे ओठ हाळूं लागल्यामुळें मला माझें निरीक्षण अर्धवट सोडून देऊन वाचनाचा पडताळा पाहुण्याची ही अपूर्व संधि गमवावी लागली.

आलेले गृहस्थ आपलें नांवगांव बगैरे सांगून मग इतर गोष्टींविषयीं बोलतील अशी माझी अपेक्षा होती. मी मनांत म्हणत होतो—नट म्हणून पडद्यावर ज.४

चमकण्याची तर या गृहस्थाची इच्छा नसेल ना ? हो, पोलिस म्हणून अंधारात काम करण्यापेक्षा नट म्हणून अंधारात—

‘ त्या गृहस्थांनी मला पहिलाच प्रश्न केला, “ तुम्ही ज्या गोष्टी लिहिता त्या घडलेल्या असतात की—”

त्याने आपले वाक्य पुरे केले नाही. पण त्याच्या बोलण्याचा रोख मला कळला. माझ्या गोष्टीत कल्पनेचा खेळ असतो. की वस्तुस्थितीचे प्रतिबिम्ब असते, याचे उत्तर त्याला हवे होते. या बाबतीत माझ्या आवडीची दोन उदाहरणे मला चटकन् सुचली. एक इन्सेनचे नि दुसरे तात्यासाहेब कोल्हटकरांचे. आपल्या हक्काकरिता नवऱ्याशी भांडणारी जी नोरा इन्सेनने निर्माण केली तिचे मूळ एका विलासी स्त्रीने चेकवर केलेल्या खोख्या सद्दीत आहे, आणि कोल्हटकरांना मूकनायकाचे कथानक सुचले ते मदिराशीला मदरेचा मत्सर वाटलाच पाहिजे या चमत्कृतिपूर्ण कल्पनेवरून !

ही उदाहरणे देऊन ‘ कलेची निर्मिति ’ या विषयावर एखादे लांबलचक व्याख्यान माझ्यासमोर बसलेल्या पाहुण्यांना सुनावण्याची लहर मला आली होती. पण दोन अडचणीमुळे माझे व्याख्यान मला मनांतल्या मनांतच ठेवावे लागले. पहिली अडचण ही, की माझा श्रोता पोलिस खात्यांतला होता. त्यामुळे इन्सेन लाब राहिले, पण कोल्हटकर हे नांवसुद्धा त्याच्या कानांवरून गेले असण्याचा संभव नव्हता. आणि दुसरी गोष्ट—तो म्हापणकरांच्या भविष्याकरिता ‘ धनुर्धारी ’ विकत घेत असला तरी, अलीकडे त्यांत आलेल्या कलानिर्मितीच्या चर्चेने तो आधीच बेजार होऊन गेला असला पाहिजे.

हे विचार मनांत येतांच मी स्वतःशीच हंसलो. पण माझ्या हंसण्याचा पाहुण्यांनी मात्र विपरीत अर्थ केला. स्वारी थोडीशी चवताळलेली दिसली.

किंचित् रागीट स्वरांनी तो म्हणाला, “ मला कस बनवावे याचा विचार करीत असाल तुम्ही ! पण—”

मी आश्चर्याने त्याच्याकडे पाहू लागलो. मुद्देवर उसन्या हास्याचे प्रदर्शन करीत तो उद्गारला, “ मी पोलिस खात्यांतला मनुष्य आहे. बनावट जबाब आम्हाला हां-हां म्हणतां ओळखतां येतो !”

पहारेकऱ्याच्या हातावर तुरी देऊन बेड्याच्या इस्पितळांतून निसटलेला

मनुष्य तर माझ्यासमोर बसला नाही ना, अशी शंका माझ्या मनात येऊन गेली. पण लगेच त्याने आपले खिसे चाचपायला सुरुवात केली. डाव्या खिशातून त्याने एक पाकीट काढले. थोडेंसे जाडजूडच होतें तें. लगेच तें बागच्या जागीं परत ठेवून त्यानें उजव्या खिशांत हात घातला. कुठल्या तरी मासिकांतले फाडलेले कागद होते ते. ते माझ्यापुढें टाकून तो म्हणाला, “ही गोष्ट तुम्ही कुणावरून लिहिलीत?”

त्यानें टाकलेले कागद उचलून मी गोष्टीचें नांव वाचलें—‘पारिजातकाची फुलें.’ नुकतीच ‘किलोस्कर’मध्ये प्रसिद्ध झालेली माझी गोष्ट. कोळी जसें जाळें विणतो, त्याप्रमाणें नुसत्या स्वतःच्या कल्पनेच्या तंतूंनीं काहीं मी गोष्ट लिहिली नव्हती. तिला सत्यसृष्टीतला आधार होता. पण—

पण त्या आधाराशीं माझ्यासमोर बसलेल्या या अनोळखी संदर्भस्थाला काय करायचेंय तें मला कळेना ! त्याला मी जन्मांत पाहिलें नव्हतें. त्याचें नावगाव—एका अक्षरानेंहि त्याची माहिती नव्हती मला ! मग—

मी उत्तर देण्याच्या आधींच तो तावातावानें बोलूं लागला, “ही गोष्ट तुम्ही माझ्यावरून लिहिली आहे. हिच्यांतला तो संस्कृतचा प्रोफेसर रघुनाथ तुम्ही आपल्या पदरचा घातला असेल; पण बाकी सारे अगदीं जस्त्यच्या तस्तं आहे ! अहो, पोलिस इन्स्पेक्टरचा कापड-दुकानदार केला म्हणून काहीं इतर गोष्टी कुठें लपत नाहीत !”

त्याचें समाधान करण्याकरितां मी मध्येंच म्हणालों, “पण हें पाहा—”

“तुम्ही काय सांगणार तें ठाऊक आहे मला. जरा स्पष्ट बोलतों म्हणून रागावूं नका हें. चोराइतका सावाचा आव दुसरा कुणीच आणीत नाही. ! नित्याचा अनुभव आहे हा आमचा.”

त्याच्या या बोलण्याचा मला राग आला. पण वरकरणीं हंसत हंसत मी म्हटलें, “पोलिस खात्यांतल्या लोकांना चोराखेरीज दुसऱ्या कसल्या उपमा सुचणार ?”

“त्या उपमा नि अलंकार तुमचे तुम्ही पाहून घ्या. आला दिवस आमचा एकाच अलंकाराशीं संबंध येतो. तो म्हणजे हातापायांतल्या बेझ्या !”

आपण मोठा विनोद केला अशा समजुतीनें तो गृहस्थ हंसला. पण उद्

जाणाऱ्या दुधावर थंड पाण्याचा हवका बसावा, त्याप्रमाणे माझ्याकडे दृष्टि जातांच त्याची स्थिति झाली.

मात्र पोलिसाचा कधीच पराभव होत नाही, हा अनुभव मला लगेच आला. स्वारीने पुन्हा उजव्या खिशांत हात घालून वर्तमानपत्राचे एक कात्रण बाहेर काढले नि ते माझ्या हातांत दिले.

मी ती जाहिरात वाचू लागलों—

वधू पाहिजे

सुंदर, सुदृढ, सुशिक्षित. वराचे वार्षिक उत्पन्न दीड हजार रुपये. शिवाय शेतीवाडी. पहिली बायको हयात. तिचीहि या लग्नाला संमति आहे.

क्ष, C/o विश्वसेवक कार्यालय,
नाशिक.

ही जाहिरात वाचतां वाचतां माझ्यावर या पोलिसबहादुरांनीं हल्ला काढविला, याची मला अंधुक कल्पना आली. माझ्या गोष्टीतली जाहिरात खबळजबळ अशीच होती !

मी कागदावरून दृष्टि वर करतांच तो बोलू लागला, “गेले सहा महिने ‘विश्वसेवका’त माझी जाहिरात येतेय, तीच तुम्हीं आपल्या गोष्टीत दिली आहे. उत्पन्न तेवढं दीड हजारचं तीन हजार केलंय ! तें तुम्हीं दहा हजार सुद्धा केलं असतं ! हो, त्यांत काहीं लेखकाच्या पदरची पैसुद्धा खर्च होत नाही !”

‘मी माझी गोष्ट तुमच्यावरून लिहिलेली नाही’ हें या सद्गृहस्थाला कसे समजून सांगावें या विचारांत मी पडलों. इतक्यांत तोच बोलू लागला, “सहा महिने जाहिरात देऊन काहीं जमेना, तेव्हां झोन काढून स्वतः बाहेर पडलों. परवां आगगाडीत तुमची ही गोष्ट वाचली. तेव्हां म्हटलं—दोनतीन मुली पाहायला कोल्हापूरला जायचंच आहे. जातां जातां या खांडेकरांना

पाहून घेऊं ! काल मी तुमची चौकशी करून गेलों होतो; पण तुम्ही मुबईहून 'आलां नाहीं असं कळलं—'

डाव्या खिशांत हात घालून स्वारी काय शोधित होती कुणास ठाऊक ! पण गृहस्थाच्या आवाजांत मघांचा आवेश उरलेला नाहीं हें मी ओळखलें. मी भेटणार नाहीं या कल्पनेनेंच मघांशीं त्यानें पाटीवरल्या 'नाहींत' या अक्षरावर टीका केली असावी ! पण माझ्यासमोर येतांच—अंतःपुरांत वीरश्रीच्या गोष्टी करणारा उत्तर रणांगणावर थरथर कांपूं लागतो, हा अनुभव कांहीं नवीन नाही ! ही कल्पना मनांत घोळत असतानाच त्यानें संतापाच्या भरात आपली सर्व हकीगत मला सांगितली असती तर बरें झालें असतें असें मला वाटूं लागलें. हो, ज्योतिष्यांना एक नवा ग्रह सांपडला कां जो आनंद होत असेल, तोच लेखकांना एका नव्या माणसाच्या अंतःकरणांतल्या अगदी चोरकप्यांत जायला मिळालें म्हणजे होतो. मनुष्याच्या अंतःकरणाचें यथार्थ वर्णन करायचें झालें तर मी म्हणेन, ती एक गुदा आहे—साधी गुदा नाही, अल्लीबाबाला जिच्यांत केवळ दैवयोगानें प्रवेश करतां आला त्या चोरांच्या गुहेसारखी—

पाहुणे बोळू लागले होते, "माझी खात्री आहे, कीं तुम्हीं माझी ही जाहिरात वाचलीत, कुणाकडून तरी अर्धवट माहिती मिळविलीत नि ही गोष्ट लिहिलीत."

मी नकारार्थी मान हालविली. पण त्याचें तिकडे लक्षच नव्हतें. तो म्हणाला, "तुम्हां लेखकांना बायकांच्या दुःखाचा नेहमी पुळका येतो. पण पुरुषांनाहि दुःख असतात, हें—"

आतां आपल्याला हवी असलेली हकीकत ऐकायला मिळणार म्हणून मी मोठ्या उत्कंठेनें पाहूं लागलों. पाहुण्यांनींहि डाव्या खिशांत कांहींतरी चुळबूळ करीत आपले ओठ हलविले.

इतक्यांत गडी खालून टपाल घेऊन वर आला. पत्रावरून झर्रबन् नजर फिरवून मी पाहुण्याकडे पाहूं लागलों. पण मघांच्या भरतीचें रूपांतर आतां ओहटीत झालें होतें. माझ्या पुढ्यांत पडलेल्या पत्रांतल्या वरच्याच पाकिटाकडे स्वारी स्थिर दृष्टीनें पाहत होती.

क्षणभर थांबून त्यानें मला प्रश्न केला, "हें पत्र कुणाचें आहे !"

चेहरे आणि अक्षरें यांच्या थोड्याशा परिचयावरूनसुद्धा आपणाला माणूस ओळखता येतें. मी त्या पाकिटावरल्या अक्षरांकडे बारकाईनें निरखून पाहिलें; पण तें पत्र कुणाचें असावें याचा कांहीं तर्क करतां येईना मला !

पाहुणे माझ्याकडे रोखून पाहत म्हणाले, “अगदीं माझ्या बायकोसारखे अक्षर आहे हे !”

आतां मला राह्येना.

मी पाकीट फोडून खालची सही वाचली—“एक भगिनी—”

तिकिटावरला पोस्टाचा शिक्षा पाहिला—Na..... पुढें सारें अस्पष्ट होतें. नाशिक असेल किंवा नागपूरहि असेल !

“काय म्हणतेय तुमची भगिनी ?” पाहुण्यांनीं प्रश्न केला.

“तिनें माझें अभिनंदन केलें—‘पारिजातकाचीं फुलं’ या गोष्टीसाठीं !”

“तुम्हांला वाचायला वेळ असेल तर माझ्या डायच्या मी तुम्हांला पाठवून देईन. त्या वाचल्या म्हणजे स्त्रिया हीं पारिजातकाचीं फुलं असून पुरुष त्यांचा पदोपदी चोळामोळा करीत असतात हें सहज तुमच्या लक्षांत येईल...” वगैरे गोष्टी माझ्या या अपरिचित भगिनीने लिहिल्या होत्या. पण त्या सांगितल्या तर समोरचे पाहुणे हे एकदम मेहुणे ठरून अधिक गोंधळ होईल म्हणून मी गप्प बसलों.

मी पत्र पाकिटांत घालून टेबलावर ठेवतांच पाहुणे

“न्यायाधिशानें निकाल द्यायच्या आधीं दोन्ही बाजूचें म्हणणें ऐकून घ्यायला हवें. तेव्हां...”

त्यानें डाव्या खाशांतून एक जाड पाकीट माझ्या हातांत दिलें आणि खुर्चीवरून उठत उठत तो म्हणाला, “आजहि तुम्ही भेटणार नाहीं असें वाटून हें पत्र मी लिहून आणलें होतं. तें—”

पुढें कांहीं न बोलतां त्यांनीं मला नमस्कार केला आणि मागें वळूनसुद्धा न पाहतां तो खोलीबाहेर पडून जिन्यावरून उतरूनसुद्धा गेला. माझ्या मनांत आलें—किती आकस्मिक रीतीने हा मनुष्य आला नि गेला ! जणूं कांहीं एखादा धूमकेतूच !

धूमकेतूचा उदय जगाच्या परिस्थितींत मोठमोठे बदल घडवून आणतो,

अशी एक समजूत आहे. ती आठवून मला वाटलें—माझ्या मनांत क्रांति करणारा कांहीं मजकूर तर या विचित्र मनुष्याच्या पत्रांत नसेल ना ?

मोठ्या उत्सुकतेनें मीं तें पत्र फोडलें. माझी गोष्ट—तिच्यांतली जाहिरात—ही गोष्ट स्वतःची हकीकत कर्णोपकर्णी ऐकून लेखकानें लिहिली आहे, ही त्या गृहस्थाची समजूत—माझी दृष्टि भरभर पुढें जात होती. ती एकदम एका जागीं खिळली.

“.....आयुष्य हा तल्लख कल्पनेचा खेळ नाही किंवा नाजुक भावनेचा नाच नाही. तुमच्यासारख्या लेखकांना माणसं आहेत तशीं दिसतच नाहीत—निदान आहेत तशीं रंगवितां येत नाहीत. कुठं अधिक सफेती दे, कुठं अधिक काळा रंग फांस, असं केल्याशिवाय तुम्हांला चैनच पडत नाही. मी लेखक नाही. एक साधा मनुष्य आहे. या साध्या मनुष्याचे साधे अनुभव मी तुम्हांला सांगत आहे. ते सांगतांना मला संकोच वाटत नाही, असं नाही. पण संकोचानं साधीं माणसं गप्प बसलीं, कीं लेखक हवेंत कल्पनेचे मनेरे उभारूं लागतात आणि—तुम्हांला सांगण्याचा मला अधिकार नाही; पण सांगितोंच. खांडेकर, माणसं हवेंतल्या मनोऱ्यावर जिवंत राहूं शकत नाहीत; तीं जमिनीवरच्या बंगल्यांत, घरांत, प्रसंगां झोपड्यांत सुद्धां सुखानं जगतात.

खांडेकर, तुमची गोष्ट वाचून माझ्या मनांत जे विचार आले ते सारे लिहायला लागलों तर एक ग्रंथ होईल ! मनाचे ते सारे कढ—

जाऊं दे ! सारं चव्हाट वाचण्याचा तुम्हांला वंटाळा येईल. पण माझ्या मनांत आलेली एक कल्पना सांगतोंच. लेखक आणि पोलिस यांच्यांत साम्य शोधणाऱ्या मनुष्याला मी पूर्वी वेड्यांत काढलं अमत्तं. मात्र तुमची गोष्ट वाचल्यापासून मला वाटायला लागलं—लेखक हे पोलिसासारखेच असतात. इकडला-तिकडला पुरावा गोळा करून पोलिस निरपराधी माणसाला सुद्धां गुन्हेगार ठरवितात ना ? तुम्ही लेखकहि तेंच करता ! ‘पारिजातकाचीं फुलें’ या गोष्टीत तुम्ही तेंच केलें आहे. त्या गोष्टीतला नवरा निरपराधी आहे ! पहिली बायको जिवंत असतांना त्यानं दुसऱ्या लग्नाची तयारी चालविली असली, तरी त्यांत त्याचा काढीचाहि दोष नाही ! सारा दोष—

माझीच हकीकत सांगतो म्हणजे तुमची खात्री होईल.

मी एका शाळामास्तराचा वर्डाल मुलगा आहे. माझा पिंड मूळचाच सुदृढ. शाळेत असतांना मला पोहण्याची नि व्यायामाची खूप आवड होती. त्या वेळीं अंगांत अशी रंग होती म्हणतां ! शरीर हें जणू कांही एखादं विजेचं यंत्र आहे असं मला वाटे. भावी आयुष्याविषयींची विलक्षण स्वप्न मला त्या वेळीं पडत. आपण कोलंबसाप्रमाणं एका गलबतांत बसून अफाट समुद्रांतून जात आहों, किंवा उत्तर ध्रुवावर जाणाऱ्या धाडसी संशोधकाप्रमाणं—

आयुष्यांत खरीं ठरणारीं स्वप्नं फार थोडीं असतात ! आणि हिंदुस्थानांत तर हजारोंतलं एकसुद्धां स्वप्न खरं होत नसेल !

इंग्रजी सातवीत असतांना कोलंबस होऊं इच्छणारा मुलगा मॅट्रिक होताच नाशिकच्या पोलिस ट्रेनिंग स्कूलमध्ये दाखल झाला. माझ्या वडिलांनीं मोठ्या मिनतवारीनं मला तिथं प्रवेश मिळवून दिला होता. एक तर बी. ए., एम्. ए.चा खर्च त्यांना झेपणं अशक्य होतं आणि दुसरं एम्. ए. होऊन पन्नास एके पन्नास करीत जन्म घालवायला मी तयार असलों तरी, त्यामुळं माझ्या सोन्यासारख्या भावंडांचं आयुष्य मातीमोल झालं असतं.

हें सारं कळत असल्यामुळ मी पोलिस ट्रेनिंग स्कूलमध्ये मोठ्या आनंदानं गेलों. शाळेच्या संमेलनांतला दुष्यंत राजा सब्-इन्स्पेक्टर होण्याच्या स्वप्नांत गुंग होऊन गेला !

माझे भयले अनुभव—तुम्हांला त्यांत गंमत वाटणार नाही ! पण एकच गोष्ट सांगतो. पोलिसाचं व्यसनाशी अगदीं जवळचं नातं असतं, अशी समजूत आहे. ती अगदी खोटी आहे असं मी म्हणत नाही; पण माझ्या वडिलांनीं लावलेल्या शिस्तीमुळं असो, अथवा आईच्या धार्मिक वळणामुळं असो, नोकरी लागून तीनचार वर्षं झालीं तरी मीं दारूला स्पर्श केला नव्हता. मी दोनच गोष्टींत वाढवडिलांनीं घालून दिलेली मर्यादा ओलांडली होती—एक मांसाहार आणि दुसरं धूम्रपान.

याच वेळीं माझं लग्न झालं. मुलगी थोडयाफार बडया घराण्यांतली होती. त्यामुळं माझ्या आईबापांना स्वर्ग अगदीं दोन बोटं राहिलासं वाटलं.

त्यांनाच काय, पण मलासुद्धां त्या वेळीं तसंच वाटलं. मुलगी नाजूक

पण सुंदर होती. स्त्रीसुखासाठी हपापलेल्या माझ्या मनाने आतांपर्यंत ती तद्दान शृंगारिक कादंबऱ्या नि चित्रपट यांच्यावरच भागविली होती. चित्रपटांतल्या एखाद्या नायिकेप्रमाणे दिसणाऱ्या विमलला पाहून—

पण पडद्यावर मोहक दिसणाऱ्या नटी घरी पाहिल्या की मनाचा मोठा विरस होतो ना ? तशीच लग्नानंतर वर्ष दीड वर्षाने माझी स्थिति झाली ! मी रूपाच्या दृष्टीने असंतुष्ट नव्हतो. पण—

खांडेकर, तुम्हां लोकांना नाजूक गोष्टी नटवून सजवून मोहक करता येतात. माझा पडला पोलिशी खाक्या. मला कदाचित् ते साधणार नाही. माझ्या लिहिण्याला हवे तर निर्लज्जपणा म्हणा, पण मला असं वाटतं—डोंगीपणापेक्षा निर्लज्जपणा शंभर पटींनी चांगला !

नाटक, कादंबऱ्या यांतल्या प्रेमासारखे आमचे प्रेम नव्हतं हे पहिल्यांदाच तुम्हांला सांगून टाकतो. ते असणार तरी कस ? आम्ही दोघांनी एकमेकांना पूर्वी कधीहि पाहिलं नव्हतं. आमचे स्वभाव एकमेकांना ठाऊक नव्हते. मी एक मिळवता तरुण होतो. विमल ही एक सुंदर तरुण स्त्री होती. यामुळेच प्रेमळ पतिपत्नी होणं हे आमचं ध्येय होतं. पण कुठलं हि ध्येय हे पर्वताचं शिखर असतं. शिखर आणि पायथा यांच्यात...

जाऊ दे ! मला काव्य करायचं नाही. तुम्हाला सत्य सांगायचंय. कोर्टात अगदी ' ईश्वरसाक्ष ' म्हणतात ना ? तशी शपथ घेऊन खऱ्याखऱ्या गोष्टी मी तुम्हांला सांगणार आहे.

लग्नानंतरच पहिलं वर्ष दीड वर्ष मी सुखी आहे असं मला वाटे. पण त्या सुखामध्येहि एक प्रकारची अतृप्ति होती. एखादं सुंदर फूल आपल्या हातांत असावं, त्याच्या वासानं धुंद होण्याकरिता मन उस्सुक व्हावं, पण काही केल्या त्या गोड धुंदाचा मात्र अनुभव येऊ नये, तसं मला होत होतं. मी सुखी आहे असा मला भास होई खरा; पण ते खरं सुख नव्हतं. कोणत्याहि नवीन गोष्टीची मनाला जी भूल पडते तिचाच तो एक प्रकार होता.

एक गोष्ट लवकरच माझ्या लक्षांत आली. ज्याला आपण पतिपत्नीचं प्रेम म्हणतो ते पुढील वर्षांच्या सहवासानंतर उदात्त अथवा निरपेक्ष होतं असेल; पण पतिपत्नीच्या प्रेमाचा पहिला दुवा शारीरिक आकर्षण हाच आहे.

स्नानंतर परस्पराविषयीच्या ज्या विलक्षण आसक्तीनं मन धुद होऊन जात तिचा मुख्य भाग शरीरसुख हाच असतो. ही आसक्ति पर्ताइतकीच पत्नीलाहि वाटायला हवी.

पण—

विमलचा मला विपरीत अनुभव येऊं लागला ! माझ्या स्पर्शानं तिला गुदगुर्या झाट्या पाहिजेत असं मला वाटे. पण अनेकदा ती अगदी थंड राही आणि मधूनमधून त्याच्याविषयीं तिरस्कारहि दाखवी.

तिच्या या थंडपणामुळ माझ्या मनाचा हरघडी विरस होऊं लागला. एखाद्या खेळांत आपण रंगून जावं आणि आपल्या जोडीदारानं मात्र पेंगत असावं ! असा खेळ खेळण्याची हौस कुणाला वाटणार ?

शरीरसुखाविषयी तिला उदासीनता का वाटावी, हे मला काही केल्या कळेना. विमलला विचारावं तर—'

एके दिवशी विचारायाचा अगदी निश्चय केला मी. पण त्याच दिवशी एक इंग्लिश कादंबरी मी वाचली. तिच्यात पहिल्या प्रियकराच्या स्मृतीमुळं नवऱ्याशी उदासीनतेनं वागणाऱ्या एका स्त्राचं चित्र रंगविलं होतं.

ती कादंबरी वाचल्यावर विमलशीं या बाबतींत मोक्ळेपणानं बोलण्याची इच्छाच मला झाली नाही !

पण तिच्या या उदासीनतेमुळं मी चिडखोर होत चाललों होतो. आणि एके रात्री—

क्षमा करा ह ! मी सांगतों हा अनुभव कदाचित् प्रत्येकाला येत असेल. कदाचित् तो माझ्या मनाचा विचित्र रोग असेल. पण डॉक्टराकडे गेल्यावर काहीहि लपवूं नये म्हणतात ना ? तसं—

त्या रात्रीं एका जुगारी अड्ड्यावर छाप्या घालायला आम्ही गेलों होतो. अशा वेळीं माणसाच्या मनावर किती ताण पडतो याची तुम्हाला कल्पना करता येणार नाही. लढाईवर जाणारा शिपाई किंवा शस्त्रक्रिया करणारा डॉक्टरच त्याचं वर्णन करूं शकल.

आमचा छाप्या यशस्वी झाला. त्या छाभ्यांत एक सुंदर नायकीण सांपडली. 'माणूस' चित्रपटांतला पहिला प्रवेश आहे ना ? अगदी तस्सा प्रसंग होता तो.

ती खरोखरीच सुंदर होती. तिच्याकडे पाहतांच माझं मन—

विमलला त्रास होऊं नये म्हणून तिच्यापासून किती तरी दिवस मी दूर राहिलों होतों. त्यामुळं एक प्रकारच्या असमाधानानं—अतृप्तीनंच म्हणा ना—मी अगदीं अस्वस्थ झालों होतो.

मला न मिळालेलं सुख माझ्यापुढं मूर्तिमंत उभं होतं.

पण—

मला देवधर्माची आठवण झाली नाही किंवा पुस्तकांतले नीतिनियमहि माझ्या डोळ्यांपुढं उभे राहिले नाहीत. पण—

विमल मात्र माझ्या डोळ्यांपुढं उभी राहिली.

मोसाद्याच्या वाऱ्यावर उडणाऱ्या पतंगाला एखाद्या बारीक दोरीनं मार्ग खेचावं, त्याप्रमाणं माझ्या बेफाम झालेल्या मनाला तिनं मार्ग ओढलं.

ती नायकीण तत्काळ सुटली. सुटली म्हणजे माझ्या बरोबरीच्या दुसऱ्या पोलिस ऑफिसरनं तिला सोडवली ! दया घेऊन नव्हे, तर तिच्यावर खूष होऊन ! 'माणूस' चित्रपटांत तुम्हांला हा प्रसंग कधीच दिसला नसेल. दिसणार तरी कसा ? आमच्या चित्रपटांत काय किंवा आमच्या कथा-कादंबऱ्यांत काय, खऱ्याखऱ्या गोष्टी लपवून ठेवण्याचाच प्रघात आहे. जणू काही सत्य हें एक प्रेत आहे ! त्याचा भेसूरपणा कृत्रिम ध्येयाच्या फुलांनी झांकलाच बाहिजे.

तो पोलिस ऑफिसर त्या नायकिणीला घेऊन गेला तेव्हांची माझी मनःस्थिति—

सुखासुखी ती मला मिळत होती. पण—

माझ्या विमलला मला फसवायचं नव्हतं.

मी धरीं आलों तेव्हां शृंगारिक कल्पनानीं नि विलासी विचारांनीं माझं मन अगदीं भरून गेलं होतं.

मीं विमलला हांक मारली. नुसतं 'उ...' करून ती या कुशीवरून त्या कुशीवर बळली. मला थोडा राग आला. आज रात्रीं तीन वाजेपर्यंत मीं जाग्रण केलं होतं, ते काय केवळ माझ्या सुखामाठीं ?

मीं तिला जागं करण्याचा प्रयत्न केला. ती चरफडत उत्तरं देऊं लागली. आणि पुढं—

माझी लाचारी आणि तिची बेफिकिरी या दोन्हीत अधिक विचित्र काय होतं, हें अजूनहि मला सांगतां येत नाही.

तिच्या उदासीनतेन चिडून जाऊन खाली गुंडाळून ठेवलेल्या एका चळकट्टीला मी लाथ मारली आणि अस्ताव्यस्त पसरलेल्या त्या अंधऱ्यांत मी चडफत पडलों.

पाण्याबाहेर काढलेल्या माशाप्रमाणें मी तळमळत होतो.

विमल माझी समजूत घालायला येईल अशी माझी कल्पना होती. पण हट्ट करणाऱ्या एखाद्या लहान मुलाइतकीसुद्धां माझी तिला पर्वा वाटली नाही.

एखाद्या भुकेल्या वाघाला पिंजऱ्यांत कोंडून बाहेरून दोन हातांवरून त्याला मांस दाखवीत राहावं—

त्या वेळची माझी मनःस्थिति वर्णन करणें अगदीं अशक्य आहे मला. माझ्या मनांत सैतानानें आपला कारखाना उघडला होता. आतां लिहायची सुद्धां लाज वाटते ! पण त्या वेळीं माझ्या मनांत आलं—त्या नायकिणीची मागणी मान्य करणारा आपला दोस्तच बरोबर होता. त्यानं हां-हां म्हणतां हवं असलेलं सुख मिळविलं आणि आपण मात्र—

त्या रात्रीपासून आम्हां दोघांमधें एक अढी उत्पन्न झाली—एक भित्त उभा राहिली म्हणानात ! माझें वागणं—माझी मागणी—तिला अगदीं पशु-सारखी वाटे. उलट माझ्या मनांत येई—मी पशु असलों तर ही दगड आहे. आपला नवरा दिवसाकांठीं आठआठ दहादहा तास राबतो, वेळीं-अवेळीं जेवता, रात्रीं दोनदोन वाजेर्यंत जाग्रणं करतो, ही गोष्ट तिच्या ध्यानांत कशी येत नाही ? त्याची शरीरसुखाची मागणी तिला इतकी विलक्षण कां बाटावी ? आपल्याला सारीं सुखें मिळवून देणाऱ्या माणसाची तिला दयासुद्धां येत नाहीं, हें कसं ?

लहानसहान गोष्टींवरून मी तिच्यावर चिडूं लागलों, रागावूं लागलों. तीहि उलट उत्तरं देऊं लागली. आम्ही मनानें एकमेकापासून अधिक अधिक दूर जाऊं लागलों. शरीराच्या तृप्तीवर मनाचें समाधान किती अवलंबून असतं, याची मला या वेळीं विलक्षण जाणीव झाली. पण माझें दुःख जाणून ध्यायलाच विमल तयार नव्हती. तिच्या माझ्याविषयीच्या बेफिकिरीत हट्ट

आणि विश्वसपणा यांच्याखेरीज दुसरं काही नाही, हें मला उघडउघड दिसत होतं.

आपली इच्छा गुंडाळून ठेवण्याइतकी नवऱ्याची तयारी झाली आहे असं दिसतांच तिनं एके दिवशी माझ्या टेबलावर 'काम आणि कामिनी' ही कादंबरी आणून ठेवली. या कादंबरीतला नायक बायकोला बहीण म्हणून मानून वागतो असं लेखिकेनं वर्णन केलं आहे.

तें वर्णन वाचून मला हंभूं आलं. ज्याला बहीणच हवी आहे तो लग्नाच्या फंदांत कशाला पडेल ? ज्यांना भाऊ नाहीत, अशा अनाथ स्त्रिया जगांत हजारों आहेत. त्यांना सोडून मी विमलशी लग्न केलं होतं तें काही—

भुकेनं बखवखलेल्या मनुष्याला केव्हां तरी चारदोन घांस मिळावेत तशी पुढल्या दोन वर्षांत माझ्या शरीरसुखाची दशा झाली.

अशाच स्थितींत विमलला दिवस गेले. या पहिल्या बाळंतपणापूर्वीच सातआठ महिने आणि बाळंतपणानंतरचे आठनऊ महिने मीं कसे काढले, याची कुणालाहि कल्पना करतां येणार नाही. बाळंतीण झाल्यावर तीन महिन्यांनीं ती माहेराहून परत आली खरी; पण नुसत्या मुलाला घेऊन नाही, तर एका म्हाताऱ्या मावशीला बरोबर घेऊन.

विमल मुलाकरितां नवीनवीं झबलीं शिवत होती आणि तिची मावशी माझे तांदूळ खर्च करून गांवांतल्या प्रत्येक देवाला संतुष्ट करीत होती. पण—

विमलची नि माझी एकांतांत गांठ पडूं नये असा कटच त्या दोघींनीं केला होता कीं काय कुणास ठाऊक !

मी अगदीं अस्वस्थ होऊन गेलों. जें मिळत नाही त्याच्याविषयीच मनुष्य अधिक विचार करीत असावा ! माझ्या मनांत नाहीं नाहीं ते विचार येऊं लागले. पाप-पुण्याचा मनाला विसर पडला. एक गोष्ट—ही एकच गोष्ट माझ्या मनांत एकसारखं थैमान घालूं लागली.

वेश्याकडे जाणाऱ्या पुरुषांना मी पूर्वी हंसत असं. पण या वर्षांत मला वाटूं लागलें—मनुष्य स्वभावतः व्यसनी नाही. त्याची परिस्थितीच त्याला व्यसनी करते.

विमलनं आपल्या मावशीला खूप दिवस ठेवून घेतलं त्याचा मला राग आला नाही. राग आला तो नवरा हा आपला शत्रु आणि मावशी ही

त्याच्यापासून संरक्षण करणारी ढाल, या कल्पनेनें तिनें माझ्याशीं जे युद्ध सुरू केलें होतें त्याचा ! तिच्या एका स्पर्शानें, एका मिठीनें सुद्धा मला बरें वाटलें असतें. पण—

‘जाऊं दे ! उगीच पाळ्हाळ लावीत नाहीं. तुम्हीं आपल्या गोष्टींत लिहिलें आहे, ‘एकदा भर दिवसा—’

तुम्हीं लिहिलेलें अक्षरशः खरें आहे. त्यांत एकच लहानशी चूक आहे. भुकेल्या वाधानें एखादें सावज पकडून आणावं, त्याप्रमाणें मीं तिला ओढून आणलीं हें खरें; पण आम्हां दोघांना एके ठिकाणीं पाहिलें तें तिच्या मावशीनें !

त्या दिवशीं एक गोष्ट मला पुरती कळून चुकली. सामान्य मनुष्याच्या आयुष्यांत शरीरसुखाचा भाग फार मोठा आहे. त्या दृष्टीनें मनुष्य हा पशु आहे ! पाळलेले हिंस्र प्राणा किती गरीब दिसतात ! ज्याच्या शरिराच्या भुका तृप्त होतात तो मनुष्यहि असाच असतो. पण पाळलेला नाग किंवा वाघ चिडला, कीं तो धन्याच्या अंगावरच उलटतो. मनुष्याचें शरीर भुकेलें राहिलें कीं—

विमलचं दुसरें बाळंतपण आलें. पहिल्या खेपेहूनहि या वेळीं मला अधिक त्रास झाला. तो विसरण्याकरितां मी माझ्या मित्रांच्या बैठकींत जाऊन बसूं लागलों. ती दारूबाजांची बैठक होती. तिथं—

माझे संस्कार मला दारूच्या आहारीं जाऊं देईनात. म्हणून मी एका बेश्येच्या घरी गाणें ऐकायला जाऊं लागलों. ती बातमी विमलला समजली. तेव्हां तिनें किती आकाडतांडव केलें ! माझ्या एका स्नेह्यासमक्ष ती म्हणाली, “असले चोरटे व्यवहार करण्यापेक्षा दुसरें लग्नच करा की ! म्हणजे—”

तिच्या या टोमण्यानें दुसऱ्या लग्नाची कल्पना माझ्या डोक्यांत घोळूं लागली.

तुम्हां लेखकांना बायकांचा फुकटचा कैवार घ्यायची संवय आहे. म्हणून तुम्हांला सांगतों—माझ्या जाहिरातीतला बायकोच्या संमतीचा भाग खोटा आहे. माझी जाहिरात वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध होतांच विमलनें डोक्यांत राख घालायला सुरुवात केली.

तिला सवत नकोय्, नवऱ्याचा बाहेरख्यालीपणा नकोय् आणि स्वतःहि नवऱ्याला सुख द्यायला नकोय् !

लगापूर्वी ती कविता करीत असे म्हणे ! पण कवितांतलं प्रेम आणि व्यवहारातलं प्रेम यांच्यात फार अंतर आहे, हें तिला कधीच कळलं नाही ! असल्या बायकोला तुम्ही खुशाल पारिजातकाचं फूल म्हणा. मी तिला एकच उपमा देईन—गुलाबाचं झाड ! एकहि फूल नसलेलं—नुसत्या बारीक कांठ्यांनी भरलेलं गुलाबाचं झाड !”

“ पत्र इथेच संपलें होतें. पत्राच्या खाली सही वगैरे कांहीं नव्हतें. सुन्न मनानें उठून मी खिडकींतून बाहेर पाहिलें. आठ कुंड्यांतल्या आठ गुलाबांच्या झाडांवर एकहि फूल नव्हतें.

माझ्या मनांत आलें, आपल्या हातांतलें हें पत्र लिहिणारा मनुष्य प्रामाणिक आहे; पण त्याचें लिहिणें हें शुद्ध अर्धसत्य असूं शकेल. विमलची हकीगत कळल्यावाचून—

मी त्या पत्राकडे पाहत पुटपुटलों—“ गुलाबाचं झाड—एकहि फूल नसलेलं—नुसत्या बारीक कांठ्यांनी भरलेलं गुलाबाचं झाड !”

सोनचांप्याचा सुवास

३

“गुलाबाचं झाड—एकहि फूल नसलेलं, नुसत्या बारीक काठ्यांनीं भरलेलं गुलाबाचं झाड !”

किती तरी वेळ पोलिस खात्यांतल्या त्या अपरिचित मनुष्याचे हे शब्द माझ्या मनांत घुमत होते.

माणसाचें मन हा एक गोलघुमट आहे. विजापूरच्या घुमटापेक्षांहि त्याची रचना अधिक आश्चर्यकारक आहे. त्या गोलघुमटांत माणसाचा आवाज अनंत पटींनीं मोठा होऊन येतो; पण या गोलघुमटांत तो अनंत काळपर्यंत घुमत राहतो.

नाहों तर पोलिस खात्यांतल्या एका साध्या इसमाच्या हातून सहज लिहिले गेलेलें तें वाक्य—हां-हां म्हणतां त्याचा विसर पडायला हवा होता मला ! पण आज माझ्या दृष्टीनें तो पोलिस-इन्स्पेक्टर महाकवि झाला होता. त्याच्या त्या वाक्यानं मला नवी दृष्टि दिली होती. त्याच्या त्या उपमेनें माझ्या डोळ्यांपुढं नवी सृष्टि उभी राहूं लागली होती.

माझ्या गोष्टींत पतीच्या कामुकतेनें कोमेजून गेलेल्या कुसुमचें चित्रण करतांना तिच्या अनुभवांना मां दिलेली पारिजातकाच्या फुलांची उपमा अगदीं समर्पक वाटली होती मला. पण त्या पोलिस-इन्स्पेक्टरचें पत्र वाचतांच

मला वाटू लागलें—व्हीजीवन हें पारिजातकाचें झाड नाही; तें गुलाबाचें झाड आहे.

कुसुमची गोष्ट मला ज्या प्रसंगावरून सुचली होती, तो मी आठवू लागलों. तो प्रसंग काव्यानें अगदीं कांठोकांठ भरलेला होता. पण तो रंगवितांना मी एक गोष्ट अजीबात विसरून गेलों होतो. इन्द्रधनुष्याचा एकच रंग खरा मानून चित्रकार त्याचें चित्र काढीत नाही. व्हीपुरुषांचें प्रेम हाहि असाच विषय आहे. त्यांत इतके रंग एकमेकांत मिसळलेले असतात कीं—

संध्याकाळपर्यंत मी याच गोष्टीचा राहून राहून विचार करीत होतो. ज्या प्रीतीचे जगांतल्या महाकवींनीं पोवाडे गायिले आहेत, तिचें मूळ शरीर-सुखांत आहे या गोष्टीचें मला कधीच आश्चर्य वाटत नाही. पण दगडावाचून पुतळा निर्माण होत नाही हें खरें असलें तरी दगड म्हणजेच कांहीं पुतळा नव्हे! प्रेमाचा अनुभवहि तसाच असायला हवा. शारीरिक आकर्षणाचून तरुण व्ही-पुरुषांचीं मनं एकमेकांकडे ओढ घेत नाहीत, यांत अस्वाभाविक असें कांहींच नाही. संगमाकरितां दोन नद्यांनीं एकमेकांकडे धांव घ्यावी, तसेंच आहे हें. संगमानंतर नद्या एकमेकींपासून कधीहि दूर होत नाहीत; पण पति-पत्नी मात्र—

माझ्या गोष्टीतली कुसुम नवऱ्याच्या अत्याचाराला कंटाळली होती, मला भेटायला आलेला इन्स्पेक्टर बायकोच्या असहकारितेला कंटाळला होता. माझ्या मनांत आलें—दांपत्यसुखाचा प्रश्न आमच्या राजकारणाइतकाच बिकट आहे म्हणायचा ! अत्याचार आणि असहकारिता यांचा सुवर्णमध्य जसा आम्हाला राजकारणांत साधता येत नाही, त्याचप्रमाणें—

वावटळीत सांपडलेल्या मनुष्यासारखी माझ्या मनाची स्थिति झाली. कामाचा ढीग पडला होता पुढें. पण आजारी मनुष्याची जशी कांहीं केल्या अन्नावर बासना जात नाही त्याप्रमाणें कुठल्याहि कामांत माझे लक्ष लागेना ! बैथ्या मनुष्याचें मनहि एकाच गोष्टीला चिक्कून राहतें. तेव्हां पायांबरोबर मनहि मोकळें होतें का पाहवें, म्हणून मी घराबाहेर पडलों.

माझे पाय रंकाळ्याकडे वळले. कां कुणाला ठाऊक, पण मानवी शत्रुपुत्रां-तील एखादा समस्या सुटायची असली तर दोनच ठिकाणीं ती सुटूं शकल असें मला वाटतें. पर्वताच्या साजिथ्येति किंवा समुद्रासारख्या जलाशयाच्या

सहवासांत. पर्वताची गगनचुंबी शिखरे पाहून गोंधळलेल्या मनाची महत्त्वा-
कांक्षा प्रज्वलित होत असावी, आणि समुद्राचा अफाट विस्तार व तो
लीलेने ओलांडणारी आगबोट पाहून त्याचा आत्मविश्वास जागृत होत असावा.

तें काहीं असलें तरी जलाशयाच्या काठावर बसलें कीं चटकन् प्रसन्न
होणारें माझें मन आज मात्र विषण्णच राहिलें.

डाव्या बाजूला दिसणारा रिकामा संध्यामठ ! माझें मन म्हणत होतें—
हा संध्यामठ बांधणाराला तो पुढें असा ओस पडेल अशी कल्पना तरी आली
असेल काय ? लमाच्या वेळीं पतिपत्नी मनामध्ये जें दिव्य प्रेममंदिर उभारतात
तेंहि असेंच असतें. नाही का ?

काहीं काहीं विचार गुप्त पोलिसाप्रमाणें आपला पाठलाग करीत असतात
हेंच खरें. नाही तर पश्चिमेकडल्या विविध रंगाच्या छटा आणि तान्ह्या
बाळाच्या मुठीप्रमाणें नाचणाऱ्या रंकाळ्यांतल्या लहान लहान लाटा यांच्यांत
गुंग होऊन जाण्याऐवजीं माझें मन त्या नको असलेल्या प्रश्नाकडेच कां वळलें
असतें ?

संध्यामठाकडे पाहायचें नाही, असा निश्चय करून मी समोरच्या पाण्याकडे
पाहायला लागलों. नाजूक हिरवळीनें आच्छादिलेलें विस्तीर्ण मैदान—
आकाशाला आपलें प्रतिबिंब नीट पाहतां यावें म्हणून निर्माण केलेला
आरसा—

मी उगीचच कल्पना करूं लागलों. माझ्या कल्पना काव्यदृष्ट्या कशाहि
असल्या तरी त्यांच्या नादांत मनांत सलणारा तो प्रश्न बिसरतां येईल असें
मला वाटलें.

पण—

पाण्यांत बुडविलेलें बूच हाताची पकड सैल होताच चटकन् वर येतें ना ?
अगदीं तसेा तो प्रश्न माझ्या मनाला पुन्हां चाटून गेला.

मी पाण्याच्या पृष्ठभागाकडे पाहत होतो, एकदम मला एक आठवण
झाली. कांहीं दिवसांपूर्वी एक मनुष्य रंकाळ्यांत बुडाला होता. चांगलें पोहा-
यला येत होतें त्याला; पण पोहतां पोहतां त्याचे पाय आंतल्या बेलीच्या
आळ्यांत अडकले आणि हां-हां म्हणतां—

. स्त्री आणि पुरुष यांच्या प्रीतीचें प्रतिबिंब मला समोरच्या तलावांत दिसूं

लागलें. वर पाणी, पण आंत प्राण घेणाऱ्या वेलींचीं जाळीं ! वर दिव्य प्रेमाचा मोहक मुलामा, पण आंत नुसती शरीरसुखाची आग !

आतां मला रंकाळ्याचा पाण्याकडे पाहवेना !

मी उठून चालूं लागलों. महाद्वाराच्या रस्त्यानें गुजरीतून जाण्यापेक्षा अंबाबाईच्या देवळांतून गेलें तर कमी चालावें लागेल म्हणून मी देवळाकडे वळलों. महाद्वाराच्या बाहेरच्या एका फुलांच्या दुकानांतून सुगंध घेऊन वायुलहरी धांवत आल्या. तो कसला सुगंध आहे हें पाहण्याकरितां मी वळणार तोंच--

मावळत्या सूर्याचे शेवटचे किरण माझ्यापुढें चमकत असलेले दिसले. मावळत्या किरणांची चमक थेट अंबाबाईच्या मूर्तीवर पडावी अशीच या देवालयाची रचना आहे असें मीं दोनतीनदां निरनिराळ्या लोकाकडून ऐकलें होतें. ही दंतकथा आहे की मत्स्यकथा आहे, हें पाहण्याचा प्रयत्न मीं कधीच केला नव्हता. आज अगदीं योगायोगाने--

मी झपझप आंत गेलों. केव्हां एकदां वहाणा काढून आंत जातो आणि देवालय बांधणाऱ्या कारागिराच्या या कौशल्याची डोळ्यांनीं प्रचीन घेतों, असें मला झालें होतें. चक्रव्यूहाप्रमाणें भासणाऱ्या सभा-मंडपाच्या खांब्यांच्या त्या गर्दीतून मी पुढें जातो तोंच--

एका विलक्षण सुगंधानें माझें पाऊल मंदावलें. देवालयांत कापूर, उदबत्त्या, बगैरेंचा घमघमाट नेहमीं अनुभवाला येतो. पण हा सुवास त्यांपैकीं नव्हता. तो सौम्य पण उत्कट; जेवढा मंद तेवढाच मधुर होता !

माझ्या अंगावरून जाणाऱ्या मनुष्याच्या हातांत जीं फुलें होती--सोन-चांफीच असावीत तीं--त्यांचा सुगंध होता तो !

तो मनुष्य माझ्या अंगावरून गेला मात्र. तो सुगंध--सूर्यकिरण मूर्तीवर पडतात कीं नाहीं हें पाहण्याची ती जिज्ञासा--सारें सारें कुठल्या कुठें लोप पावलें !

धुक्याभाडच्या सृष्टीप्रमाणें त्याच्याविषयींची एक अंधुक स्मृति माझ्यापुढें उभी राहिली.

दुसऱ्याच क्षणीं तें धुकें वितळून गेलें.

रामभाऊ केळकरच माझ्या अंगावरून गेला होता.

तबबल दोन तपें होऊन गेलीं होती त्या गोष्टीला. तो नि मी दोघेहि फर्युसनमध्ये स्कॉलर होतो. तो खानदेशकडला, मी सांगलीचा. त्याची दृष्टि तीक्ष्ण तर माझी अधु. घरची श्रीमंती असल्यामुळे तो पुढें मुंबईला मेडिकल कॉलेजमध्ये जाणार होता; उलट कॉलेजांत पाऊल टाकल्यापासून आपणाला बी. ए. व्हायला मिळते की नाही या विवंचनेत मी होतो. त्या वेळीं सुटाबुटांत वावरणारे विद्यार्थी फार थोडे असत. पण रामभाऊ या अल्प-संख्याक लोकाचा पुढारी होता; आणि मला तर धोतराचा चांगला काचा-सुद्धां मारतां येत नसे.

असें असूनहि या दोन धुवांनीं कॉलेजांतलीं दोन वर्षे मोठ्या आनंदांत एकत्र घालविली होती. कॉलेजजवळच्या टेकडावर चांदण्यांत फिरायला गेल्यावर मी 'राजहंस' गुणगुणू लागलों कीं तो म्हणे, "खाडेकर, तूं रडूबाई आहेस नुसता! अरे अरसिका, टेकडीवरल्या चांदण्यांत कुठली कविता म्हणायची असते, ठाऊक आहे?"

नि मग तो बालकवीची 'फुलराणी' म्हणूं लागे. त्याचा आवाज गोड असल्यामुळे

प्रणय-चंचला त्या भूलीला

अवगत नव्हत्या कुमारिकेला !

किंवा

लाजलाजली या वचनांनीं

साधीभोळी ती फुलराणी

या ओळी त्याच्या तोंडून पार गोड लागत. तो नेहमी प्रेमगांठें वाचून म्हणे, "प्रेमासाठीं जगण्यांतच काय, पण मरण्यांतसुद्धां मोठी मौज आहे !" आम्ही सारे त्याची थडा करण्याकरितां म्हणत असूं, "आज प्रेमाच्या कवितेनेंच तुला इतकें वेड लावलें आहे; मग उद्यां लग्न झाल्यावर—"

देवळांतून घाईघाईनें बाहेर येतांना क्षणार्धांत या साऱ्या गोष्टी मला आठवल्या.

मी बाहेर येऊन पाहिलें. रामभाऊ कुठेंच दिसत नव्हता. तो कुठल्या बाटेनें गेला असेल ? कुठें उतरला असेल ?

छे ! आपलेंच चुकलें. देवळांत तो आपल्या अंगावरून गेला तेव्हाच आपण त्याला ओरडून हाक मारायला हवी होती.

मोठी इखइख लागली माझ्या मनाला. पण लगेच माझ्या लक्षांत आलें, अजोळखी मनुष्याला देवळाच्या मागचा रस्ता ठाऊक असणें शक्य नाहीं. तो महाद्वारानेंच बाहेर पडलेला असणार.

मी धांवत महाद्वाराकडे आलों.

पेठ्यांच्या हुकानाजवळून मी बाहेर पाहिलें. रामभाऊ फुलांच्या हुकाना-पाशी उभा होता. मी धांवतच गेलों नि त्याच्या अंगावर थाप मारीत म्हटलें, “अरे गृहस्था—”

एकदम दचकून त्यानें मागें वळून पाहिलें. लगेच तो हसत म्हणाला, ‘केवढ्यानें थाप मारलीस रे ! हीं हातांतलीं सोनचांफ्याचीं फुलं धुळींत पडलीं असतीं ना !’ हें बोलतां बोलतां त्यानें अशा भावपूर्ण दृष्टीनें हातांतल्या फुलांकडे पाहिलें, कीं आतां हा डॉक्टर एखादी कविता म्हणायला सुरुवात करतो कीं काय अशी मला शंका आली.

तो फुलांचे पैसे देत असतांना मी त्याच्या पोषाकाकडे पाहिलें. गेल्या चौवीस वर्षांत आमची एकदांसुद्धा गाठ पडली नव्हती. पण कांहीं कांहीं माणसें वारूळ वाढावे तशीं अंगानें वाढत जात असलीं तरी कांहींची अंगकाठी बऱ्शीच्या तऱ्शी कायम राहते. आम्ही दोघेहि या दुसऱ्या वर्गांतले असल्या-मुळेच आमची एकमेकांना चटकन् ओळख पटली. मात्र राहून राहून एक गोष्ट माझ्या मनांत येत होती—कॉलेजांत असतांना झकपक पोषाक करणारा हा रामभाऊ, आज एक गांधी टोपी, एक नेहरू शर्ट आणि एक आखूड धोतर, एवढ्यावर खूष आहे ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे ! हा अर्जाबात डॉक्टर झालाच नाहीं, डॉक्टर होऊन मध्येच देशभक्त झाला, कीं दुर्दैवानें याची श्रीमंती...

माझ्याकडे वळून हसतमुखानें रामभाऊ म्हणाला, “अंबाबाईला आला होतास वाटत ?”

“आपल्यावरून माणूस जग ओळखतें हेंच खरें !”

तो हसत उद्गारला, “अरे माझा देवावर विश्वास आहे कुठे ? पण मध्ये कायकीं तीनचार वर्षे आजारी होती. बरीं झाल्यापासून ती एकसारखी

पांठीला लांगली होती, 'अंबाबाईला नवस केला होता मी, तो फेडून यायला हवा तुम्हांला।' 'हो हो।' म्हणून दोनतीन वर्ष काढली; मग करतोस काय बाबा, राजाचा हुकूम मोडणं सोपं आहे; पण बायकोचा हुकूम—"

तो इतका मोठ्याने हंसला, की रस्त्याने जाणारे-येणारे लोक आमच्याकडे टकमक पाहू लागले. डॉक्टर झालेला रामभाऊ असा खेडवळासारखा भर रस्त्यात हंसतोय हें पाहून मलासुद्धा—

रामभाऊने प्रश्न केला, "तू कोंकणांत कुठल्याशा खेड्यांत मास्तर होतास ना?"

मी उत्तर दिलें, "होतो; पण हल्लीं इथं आहे."

"काय करतोस?"

रस्त्याने जातां जातां कुणा तरी मनुष्याचा धक्का लागला कीं आपल्याला जसा क्षणभर राग येतो, तशी रामभाऊच्या या वाक्याने माझ्या अहंकाराची स्थिति झाली. मी कोल्हापूरला येऊन चित्रपटकथा लिहीत असतो हें...

एकदम मला एक शंका आली. धंद्याच्या निमित्तानें रामभाऊ महाराष्ट्रा-बाहेर तर जाऊन राहिला नाही ना? अलीकडलें कुठलेंहि मासिक किंवा वर्तमानपत्र न वाचल्यासारखा त्याने मला जो प्रश्न केला—

रामभाऊ उत्सुकतेने माझ्याकडे पाहतोय हें लक्षांत येतांच मीं म्हटलें, "सिनेमाच्या गोष्टी लिहिण्यासाठीं इथं येऊन राहिलोंय मां हल्ली."

"तरीच!"

त्याच्या या एकशब्दी उद्गाराचा मला अर्थच कळेना। रामभाऊने माझ्याविषयी कांही भलतेंसलतें तर ऐकलें नाहीं ना? हो। दारूबाज हातांत दुधाचें भाडें घेऊन जात असला तरी त्यांत दारू आहे असाच दुरून पाहणारांचा ग्रह होतो. सिनेमा-जगाविषयीच्या अनेक खऱ्याखोऱ्या कड्यामुळे माझ्याहि बाबतींत रामभाऊ राशिक झाला असला तर त्यांत नवल कसलें?

मी त्याच्याकडे आश्चर्याने पाहत आहे हें लक्षांत येतांच त्याने हातांतल्या पिशवीतला एक अंक काढला नि तो म्हणाला,

"काल रात्री गाडीत झोंप येईना. कांही तरी वाचावं म्हणून हा

‘किलोस्कर’चा ताजा अंक घेतला. तू लेखक झाला आहेस-हें मला ठाऊक होतं. म्हणून सुद्धा तुझीच गोष्ट वाचली. पण—”

आंबा गोड असेल म्हणून तो चोखायला जावें नि तो आंबटडवक निघात्या-मुळें तोंड वाईट व्हावें-अगदीं तोच भाव रामभाऊंच्या मुद्रेवर, दिसत होता. त्या अंकांतली ‘पारिजातकाचीं फुलें’ ही माझी गोष्ट त्याला बिलकुल आवडली नव्हती हें उघड दिसत होतें.

“जगांतल्या साऱ्या गोष्टी भडक करून रंगवित्याशिवाय तुम्हां लेखकांना चैनच पडत नाही का रे ?” त्यानें विचारलें,

या प्रश्नाचें माझे उत्तर ऐकण्याच्या आधीच तो म्हणाला, “मेलन परत जायचंय मला.”

“मी नाही तुला जाऊं देणार ! किती वर्षांनीं आज तुझी-माझी भेट होतेय—”

“पण तिकडे माझे रोगी तडफडत असतील ना ?”

“गांवांत तुझ्याशिवाय दुसरा डॉक्टरच नाही वाटत ?”

त्यानें नकारार्थी मान हालविली. लगेच असल्या मूक उत्तरानें माझे समाधान होणार नाही असें वाटूनच की काय तो म्हणाला, “जिथून आगगाडीचा रस्ता साठ मैल आहे नि मोटारीचा रस्ता सात मैल आहे अशा जागें मी गेलीं दोन वर्ष—”

“तू उत्तरधुवावर राहत असलास तरी मी तुला मेलनं जाऊं देणार नाही. माझ्या घरीं दोन घांस खा, दोन घटका गप्पा मार नि मग दहाच्या गाडीनं खुशाल जा तू !”

“अरे पण—”

“पण नाही नि बीण नाही. कॉलेज सुटल्यापासून तुझें दर्शन व्हायला पंचवीस वर्ष लागलीं. याच हिशोबानं पाहायचं म्हणजे तुझी पुढची भेट १९६६ सालीं होणार ! तोंपर्यंत मी जिवंत असेन की—”

रामभाऊंच्या डोळ्यांपुढें कॉलेजांतलें आमचें सहजाबन उभें राहिलें असावें.

तो हंसत हंसत माझ्याबरोबर चालू लागला.

X

X

X

रामभाऊला माडीवर पाठवून मी घरात फक्कड चहाचा हुकूम सोडला. तसे पाहिले तर आतां सात वाजायला आले होते. तास दीड तासांत जेवायला बसायला हवे होते. पण थष्टा आणि चहा यांच्या बाबतीत काळवेळ कुणीच पाहत नाही हे एक; आणि दुसरे—

कॉलेजांत रामभाऊ केवढा चहाबाज होता हे मी अजून विसरलो नव्हतो. त्या वेळीं 'गोल्डन टी' नांवाचे एक दुकान गांवांत निघाले होते. त्या दुकानांतला चहा पिण्याकरितां त्यानें नि मी सकाळसंध्याकाळ कित्येक महिने दोन दोन मैलांचे हेलपाटे घातले होते !

मी चहा घेऊन वर गेलों तेव्हां रामभाऊ माझ्या खोलीतले फोटो पाहत होता. माझे पाऊल वाजतांच त्यानें वळून पाहिले आणि लगेच तो हसत उद्गारला, " मी चहा घेत नाही ! "

कॉलेजात सुट्याबुटांत वावरणाऱ्या रामभाऊचा आजचा साधा वेष—त्या वेळीं दिवसांतून सहासात वेळां चहा पिणाऱ्या रामभाऊचे 'मी चहा घेत नाही' हे शब्द—

रामभाऊच्या आयुष्यांत काहीं तरी विलक्षण क्रांति झाली आहे अशी माझी खात्री झाली. चहाचे पेले खिडकीत ठेवून लोडाला ओठंगून बसत मी म्हटले, " फार बदल झालाय तुझ्यांत रामभाऊ ! "

" तू तरी काय थोडा बदललास ? तुझी ती ' किलोंस्कर ' मधली गोष्ट बाचत्यावर मला असं हसूं लोटलं म्हणतोस ! लग्न करायचं नाही म्हणून त्या वेळीं कवितासुद्धा ' कुमार ' या नांवानं लिहीत होतास; नि आतां असत्या भयंकर गोष्टी लिहून— "

" भयंकर ? " मी आश्चर्यानें प्रश्न केला.

" भयंकर नाही तर काय ? तू लिहिली आहेस ती काय माणसाची गोष्ट आहे ? कुठला तरी पशु पाहिलास आणि बायकोवरच्या त्याच्या जुलुमाचें वर्णन अगदीं रंगांत येऊन— "

रामभाऊनें गांधींच्या आश्रमांत बरींच वर्षे काढली असली पाहिजेत अशी माझी खात्री झाली. मी मध्येच म्हणालों, " बायकोचा नवस फेडायला तू आला आहेस म्हणून बरं ! नाही तर मला वाटलं असतं, कीं गांधींचा एक ब्रह्मचारी शिष्यच माझ्याशीं बोलतोय ! "

“हॅ पाहा, तू मला हब तर मूर्ख म्हण; पण गांधींचा शिष्य म्हणू नकोस !”

मी अधिकच बुचकळ्यात पडलों. पुरुषाच्या अतिरिक्त वासनेचें चित्रण ही असंभाव्य किंवा अपवादात्मक गोष्ट आहे असें मानणारा मनुष्य माझ्या दृष्टीने अंधपावित्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या पंथांतलाच असला पाहिजे. पण रामभाऊला तर गांधींच्याविषयी—

मी त्याला विचारलें, “तुला गांधींच्याविषयी मुळीच आदर नाही असं दिसत !”

तो हंसून म्हणाला, “अगदी चुकलास. गांधींविषयी मला फार आदर वाटतो. पण त्यांच्याविषयी प्रेम म्हणशील तर...अंई !”

माझ्या मुद्रेवर उमटलेलें आश्चर्य त्याच्या लक्षांत आलें असावें. तो लगेच बोलू लागला, “हॅ पाहा, कुठल्याहि डॉक्टरला गांधींच्याविषयी प्रेम वाटणं शक्य नाही, मनुष्यप्राणी सर्व दृष्टींनीं किती दुबळा आहे याचा अनुभव डॉक्टरइतका दुसऱ्या कुणालाच येत नाही. पण गांधींच्या हिशेबांत सामान्य दुबळा मनुष्य येतच नाही ! ‘चे सुदामा, नि कर गामा’ असलं त्यांचं तत्त्वज्ञान...”

त्याची ही नवी म्हण ऐकून मला हंसू आल्यावांचून राहिलें नाही. माझ्या-बरोबर तोहि हंसू लागला.

हंसतां हंसतां माझ्या मनांत आलें—रामभाऊला मनुष्याचा दुबळेपणा मान्य आहे; मग माझ्या गोष्टीतल्या कुसुमच्या नवऱ्याचें तें चित्र त्याला खोर्टें कां वाटावें ?

मी चट्कन म्हणालों, “रामभाऊ, सामान्य मनुष्य दुबळा असतो हें तुला कबूल आहे ना ? मग माझ्या त्या गोष्टीत तरी दुसरें काय आहे ? एक नवरा. शरीरसुखाचा गुलाम होतो—त्याच्या या गुलामगिरीला त्याची दुर्दैवी पत्नी बळी पडते—”

“इथंच तुझी चूक आहे. आगगाडीत ही गोष्ट वाचली तेव्हां मला वाटलं—तू लग्न न करता तसाच राहिला आहेस. त्या विकृतीचे परिणाम तुझ्या मनावर झाले आहेत, मि म्हणून तूं असल्या गोष्टी—तुझ्या खोलीत

पाऊल टाकल्याबरोबर तुझ्या बायकोचे नि मुलांचे हे फोटो पाहून फार आनंद झाला मला !”

गाडी पुन्हा भलत्याच रुळावर जाईल असें भय वाटू लागलें मला ! म्हणून मी मध्येच म्हणालों, “ माझ्या गोष्टीत काय चुकलंय तें सांग ना ?”

तो उद्गारला, “ तसं बोट दाखवून मला नाहीं कांहीं सांगतां येणार. पण माझीच हर्कागत सांगितों तुला. म्हणजे—”

तो एकदम स्तब्ध झाला. लगेच त्यानें आपल्या खिशांत हात घालून सोनचांप्याचीं चारपांच फुलें बाहेर काढलीं. त्यांतलीं दोनतीन मला दिलीं आणि आपल्या हातांतल्या फुलांचा वास घेत तो म्हणाला, “ तू दत्तक होऊन कोंकणांत गेलास ना ? त्यानंतर लवकरच मी मुंबईला मेडिकल कॉलेज-मध्ये गेलों. माझे ग्रह चांगले होते म्हण, किंवा मीं मन लावून अभ्यास केला म्हण, पण एकहि वर्ष न गमवतां मी डॉक्टर झालों. भुसावळला वडील होतेच. मीं हि तिथंच धंदा सुरू केला. त्या वेळचा माझा फोटो पाहिलास तर चकित होऊन जाशील तूं ! विलायतेच्या बोटींतून उतरणाऱ्या एखाद्या एफ. आर. सी. एस्. प्रमाणं...”

स्वतःच्या पोषाकाकडे पाहत तो मोठ्यानें हंसला. मीं मात्र नुसतें स्मित केलें. त्याच्यांत झालेला बदल मलाहि दिसत होता. पण त्याचें कारण कळावें म्हणून तर मी अर्धार झालों होतो. भुकेलेला मनुष्य पाटावर जाऊन बसला की तिखटमीठ सावकाश वाढणाऱ्या माणसाचा जसा त्याला राग येतो त्याप्रमाणें मलाहि त्याच्या या शांत आरंभाचा—

तो पुढें बोलूं लागला होता, “ डॉक्टर होईपर्यंत प्रेमाच्या कविता नि गोष्टी एवढ्यावर माझ्या तरुण मनाची भूक भागत होती. पण धंदा सुरू केल्यावर मला एक प्रकारची हुरहुर वाटू लागली. दवाखान्यांतला वेळ झरकून निघून जाई; पण इतर वेळीं मात्र मन स्त्रीप्रेमाचाच अधिक विचार करी. एखादी सुंदर तरुणी दृष्टीला पडली की तिची मूर्ति विसरणं मला कठीण जाऊं लागलें. ज्या प्रेमाच्या कविता नि गोष्टी पूर्वी मला अतिशय रसाळ वाटत, त्या वाचायला लागलें कीं डोळे आपोआप मिटूं लागले. त्या मिटलेल्या डोळ्यांपुढचीं स्वप्न—प्रत्येक स्वप्नांत एक नवीनच तरुणी मला दिसे. परदेशी चित्रपटांतल्या सुंदर नटींचे फोटो गोळा करण्याचा छंदहि मला जडला; नि तुला आश्चर्य वाटेले

त्या वेळीं त्यांतल्या त्यांत एकदोन नटींच्या फोटोंचीं मीं एकांतांत चुंबनसुद्धां घेतलीं.”

तो मोठ्यानें हंसला. “जो कशानं कधींच वेडा होत नाही, तो मनुष्यच नव्हे !” असेंच जणूं काहीं तें हास्य म्हणत होतें.

मी पुढें ऐकूं लागलों.

“माझे वडील मला अनुरूप अशी मुलगी शोधित होते. ती लवकरच मिळाली म्हणून बरं, नाहीतर त्या वेड्या मनःस्थितींत एखाद्या व्यसनी मित्राच्या नादाला लागून मीं वेश्येच्या घराची पायरीसुद्धां चढलों असतो ! तारण्यांतला उन्माद हा दारूचा पहिला प्याला आहे—”

“नि जो पहिला एकच प्याला पितो, त्याला शेवटचा एकच प्यालाहि घ्यावा लागतो !” अगदा राहवेना म्हणून मी बोलून गेलों.

“तुझी गडकऱ्यांच्यावरली भक्ति ठाऊक आहे मला. त्यांचा सिद्धान्त दारूच्या बाबतींत थोडाफार खरा असेल; पण खांप्रेमाच्या बाबतींत—”

“या बाबतीतसुद्धां तो खराच आहे. मदिरा आणि मदिराक्षी यांची तुलना प्राचीन काळापासून सर्व कवि करीत आले आहेत !” रामभाऊवर मात करण्याकरितां मी म्हटले.

तो एकदम उद्गारला, “ते सारे कवि मूर्ख आहेत ! पहिल्या भेटींत चायको ही मदिराक्षी वाटते खरी; पण दोन मनं एक झालीं—तिच्या निरपेक्ष प्रीतीच्या ज्योतीनं आयुष्यांतला अंधार उजळूं लागला—”

मला हंसूं आवरेना ! झाडून साऱ्या कवींना मूर्ख म्हणणारा रामभाऊ स्वतःच काव्य करूं लागला होता !

पण माझ्या हंसण्याकडे त्याचे लक्षच नव्हतें. एखादी अद्भुतरम्य गोष्ट पाहणाऱ्या मनुष्यसारखी त्याची दृष्टि दिसत होती. तो म्हणाला, “सह-वासानं मदिराक्षीची हरिणाक्षी होते !”

मी अधिकच कोड्यांत पडलों नि हंसत हंसत म्हणलों, “आम्ही गोष्टी लिहिणारे लोकसुद्धां वाचकांना जेवढं खेळवीत नाही, तेवढं तूं—”

“आतां सारं झटकन् सांगतो हं ! लग्न झाल्यावर किती तरी दिवस आम्ही दोघं एका स्वप्नसृष्टीत फिरत होतो. तिथं फुलं होती, चांदणं होतं. जणूं

काही जगातील सारी रम्यता त्या स्वप्रसूतीत अवतरली होती. त्या पहिल्या तीनचार वर्षांत पत्नीचा चार दिवसाचा विरह मला चार वर्षासारखा वाटे ! एकादा ती माहेरी अधिक दिवस राहिली. मी एका अपरात्रीच्या घाडीनं तिकडे गेलों. स्टेशनपासून तिचं गांव चार मैलांवर होतं. किंर राजांतून, काळ्याकुट काळोखांतून मध्यरात्री मी ते चार मैल चालत गेलों !”

“तुळशीदासांचा संचार झाला होता वाटतं तुझ्यांत ?” मीं थट्टेनं प्रश्न केला. रामभाऊ गंभीरपणानें म्हणाला, “प्रत्येक मनुष्य तुळशीदासच असतो. तो आरंभी शरीरसुखाचा गुलाम असतो; पण वेळ आली की तो उच्च गोष्टीचा भक्तहि होतो !”

“त्याची वाक्ये मला अगदीं निरर्थक वाटलीं नाहींत. पण—

मीं म्हटलें, “तुझी आसक्ति कळली. आतां भक्ति ऐकूं या !”

तो बोलूं लागला, “सुटानुसुटाचा पोषाक, चहा, नि कुंदाच्या सहवासांत मिळणारं शरीरसुख—या तिन्ही गोष्टीवांचून मी कधींच सुखी होणार नाहीं असे मला नेहमीं वाटे. पण—क्षयानं आजारी असलेल्या बहिणीच्या शुश्रूषेला गेलेंलें कुंदा तो प्रसाद घेऊन आली ! आधींच तिचा प्रकृति नाजुक होती; त्यांत या भयंकर रोगाची भर पडली. नेहमींच्या औषधांनीं गुण येण्याची शिन्ह दिसेनात; तेव्हां एक निराळाच उपाय करून पाहण्याचें मीं ठरविलें. ऐकडीवर धनमराच्या वस्तींत कुंदेला नेऊन ठेवली. शेळी हा आरोग्य-शास्त्राच्या दृष्टीनं किती उपयुक्त प्राणी आहे हें अजून आपणाला—”

“तें जाऊं दे रे—” उत्सुकता उत्तू जाऊं लागल्यामुळें मीं मध्येच त्याला अडविलें.

रामभाऊ सांगू लागला, “कुंदेला पूर्ण गुण यायला दोनतीन वर्ष लागलीं. पण या अवधींत तिचाच नव्हे, तर माझाहि पुनर्जन्म झाला !”

“म्हणजे ? तूहि आजारी—” मी चाचरत दोनतीन शब्द बोललों.

“माझा आजार मनाचा होता.” तो हंसत हंसत म्हणाला, “तेव्हापर्यंत माझी आयुष्याकडे पाहण्याची दृष्टि नुसती उपभोगाची होती. पण कुंदेच्या शुश्रूषेकरितां म्हणून मी त्या रानवट खेड्यांत राहून जें जग पाहिलें—त्या जगांत एकहि बंगला नव्हता, नुसत्या झोपड्या. पुरुष नुसत्या लंगोटीनं आपल्या लज्जेचं

रक्षण करीत होते. भुकेला भाकरी मिळायची जिथं मारामार तिथं चारचार पांचपांच वेळां चहा कोण पिणार? माणसासारख्या माणसाचा हा आयुष्यक्रम उघड्या डोळ्यांनी पाहतां पाहतां माझी दृष्टीच बदलली. कुंदा बरी होईपर्यंत मला त्या खेडवळ भागांत राहायचंच होतं. त्या लोकांची दया आली म्हणून आणि कंटाळवाणा वेळ जावा म्हणून मी आसपासच्या खेड्यांतले रोगी पाहून त्यांना फुकट औषध द्यायला लागलों. आणि हां-हां म्हणतां माझ्या दयेचं कर्तव्यांत रूपांतर केव्हां झालं तें माझं मलासुद्धां कळलं नाही. एखादी नदी समुद्राला मिळावी तसं माझं जीवन त्या अडाणी, दरिद्री लोकांशी समरस होऊन गेलं. त्याच्या सेवेला मी स्वतःला वाहून घेतलं. लवकरच माझा पोषाक बदलला, माझा चहा सुटला नि... ज्या शरीरसुखावांचून चार दिवस-सुद्धां काढणं मला पूर्वी कठीण वाटे, तें मिळावं म्हणून मी तीन वर्षांत आजारी कुंदेला एकदां सुद्धा त्रास दिला नाही !”

“ खरं ?” मीं आश्चर्यानें प्रश्न केला.

रामभाऊ हंसून म्हणाला, “ या गोष्टीवर पुष्कळांचा विश्वास बसायचा नाही हें मला कळतं. पण अनुभवावरून तुला सांगतो—माणसाच्या मनाला आवाहन देणारं, त्याच्या साऱ्या शक्तींना पुरून उरणारं भव्य, उदात्त असं एखादं काम जर त्याच्यापुढं उभं राहिलं तर त्याला शरीरसुखाचासुद्धां विसर पडतो. आई आधीं पोरांबाळाना जेवू घालते नि मग उरला-सुरला तुकडा खाऊन तेवढ्यांत आनंद मानते. माणसाचं मनसुद्धा हा चमत्कार करून दाखवू शकतं. पण त्याला भक्तीचं अधिष्ठान हवं !”

मीं त्याच्याकडे रोखून पाहिलें. त्याच्या दृष्टींत मूर्तिमंत सत्य दिसत होतें.

मी म्हटलें, “ जरा स्पष्ट विचारतां, रागावूं नकोस हं ! तूं कुंदेपासनें तीन वर्षं दूर राहिलास. या तीन वर्षांत तुला शरीरसुखाची आठवण...”

“ अनेकदां झाली.” माझे वाक्य त्यानेंच पुरें केलें. लगेच तो मनमोकळे-पणानें हंसून म्हणाला, “ सुखाची आठवण होणं हा शरीराचा धर्म आहे. पण जरूर तेव्हां त्याचा त्याग करायला शिकणं हा मनाचा धर्म आहे. हा धर्म मला कुणी शिकवला सांगू ? त्या जंगली प्रदेशांतल्या हजारों जीवांनी आणि—”

रामभाऊ आणखी एखादी विलक्षण गोष्ट पुन्हा सांगतो की काय अशा मुद्दे मी त्याच्याकडे पाहू लागलों.

खिशोरम दहा-वीस सौम्यांची फुले काढून ती मला दाखवीत तो म्हणाला, “या फुलांची यात्रा सुगंध आपण दुरूनसुद्धा घेऊ शकतो. पत्नीच प्रेमहि तसंच—”

त्याच्या सुलकेवरून त्याच्या हातातल्या फुलांचा जो सुगंध आला त्याने माझे मन क्षणाधीत प्रसन्न वेलें.

दहाच्या गाडीने जाणाऱ्या रामभाऊला निरोप देईपर्यंत—किंबहुना त्याची आकृति स्टेशनवरल्या मंद प्रकाशांत अगदी अंधुक होईपर्यंत—माझे मन आनंदलहरींवर तरंगत होतें. प्रवाहाबरोबर पोहत जाणारा ला पाण्याच्या लहान लहान लाटांच्या मृदु स्पर्शाने जशा गुदगुल्या होतात, तसा रामभाऊच्या आयुष्यांतल्या विविध अनुभवांनी मला अपूर्व हर्ष झाला होता. एक जुना मित्र फार दिवसांनी भेटला यामुळे माझे मन प्रफुल्लित झाले होते हें तर खरेंच; पण तें अगदी बहरून येण्याचें कारण दुसरेच होतें.

प्रत्येक मनुष्याच्या कांही आवडत्या कल्पना असतात. कृपण मनुष्य आपले पैसे पुनः-पुन्हा मोजून पाहतो ना ? आपल्या आवडत्या कल्पनांचा खरेपणा पडताळून पाहण्यांत माणसालाहि तसाच आनंद होतो. रामभाऊचें आयुष्य हें याच दृष्टीने मला अतिशय आकर्षक वाटलें. बाहेरून खडकाळ दिसणाऱ्या भूमिभाषांतहि अगदी खोल का होईना, जसा पाण्याचा झरा वाहत असतो, तशी व्यवहारी किंवा विलासी मनुष्याच्या अंतःकरणांतहि मानवतेची जाणीव कुठें तरी दडून बसलेली असते, ही माझी लहानपणापासूनची आवडती कल्पना. शहरांत चांगला चालणारा डॉक्टरीचा धंदा सोडून खेड्यापाड्यांची आनंदाने सेवा करणारा रामभाऊ, माझी कल्पना ही केवळ कविकल्पना नाही

हे सिद्ध करणारा साक्षीदारच होता. माझी दुसरी आवडती कल्पना तर अनेकांना न पटणारी होती. पतिपत्नींच्या प्रेमाचा आरंभ शारीरिक आकर्षणात असला तरी, पुढे त्याचें रूपांतर मानसिक आकर्षणात होतें—या मानसिक आकर्षणामुळे त्यांच्या अनुरक्तीचें रूपांतर भक्तीत होतें—प्रसंगी शरीरसुख मिळालें नाहीं तरी या एकनिष्ठ भक्तीत अंतर पडत नाहीं—मी असें कांहीं बोलूं लागलों कीं माझे किती तरी मित्र मनांतल्या मनांत मला हंसतात. त्यांना वाटतें—कितीकांना पोस्टाचीं तिकिटें गोळा करण्याचा जसा नाद असतो ना, तसें उदात्त कल्पनांचा संग्रह करण्याचें वेड मला लागलें आहे ! असल्या टांकाकारांचीं तोंडें बंद करण्याइतका पुरावा रामभाऊनें आज मला दिला होता. शरीरसुखाच्या मोहाला बळी पडून आपल्या आजारी पत्नीला त्यानें तीन वर्षांत एकदासुद्धा त्रास दिला नव्हता.

स्टेशनावरून परत येतांना रामभाऊचें तें अपुरें पण अर्थपूर्ण वाक्य एकसारखें माझ्या कानांत घुमत होतें—“ सोनचांप्याचा सुगंध आपण दुरूनहि घेऊं शकतो. पत्नीचं प्रेमहि तसंच—”

घरां आल्यावर कोट काढीत असतांना रामभाऊनें संध्याकाळीं दिलेल्या सोनचांप्याच्या फुलांकडे माझें लक्ष गेलें. “ फुलें हीं डोक्यावर धारण करायचीं असतात; पायदळीं तुडवायचीं नसतात.” या भवभूतीच्या वाक्यात मला निराळाच अर्थ दिसूं लागला. तीं फुलें उशाशीं ठेवून मी अंधरुणावर पडलों.

साडेदहा वाजून गेले. त्यामुळें अंधरुणावर पडतांच हां-हां म्हणतां आपल्याला झोंप लागेल अशी माझी कल्पना होती. पण—

मीं डोळे मिटून घेतले, या कुशीवरून त्या कुशीवर आणि त्या कुशीवरून या कुशीवर वळलों, आपण एका बागेत बसून संध्याकाळचें रूच्य दृश्य पाहत आहों अशी कल्पना केली; पण—आज झोंपेनं माझ्याशीं असहकारिता पुकारली होती !

मीं डोळे उघडून पाहिलें. कोपऱ्यांतल्या घडयाळाची टिक्टिक् किती स्पष्टपणें ऐकूं येत होती. काळाच्या गिरणींत अगदीं मुख्य येजापाशीं जाऊन जमे राहिलीं आहों असा मला भास झाला.

माझ्या मनांतली टिक्टिक् मला ऐकूं येऊं लागली. तेथे एक विचारचक्र

सारखें सुरू होतें—दोन कांटे अखंड पुढें सरकत होते. त्यांतला तर्काचा कांटा मंद चालत होता. पण भावनेचा मात्र जोरानें धांवत होता. मला आश्चर्य वाटलें—माझे मन अजूनहि रामभाऊंच्या हकीकतीभोंवतींच भ्रमण करीत होतें. पुर ओसरून गेल्यानंतर नदीतले खडक उघडे पडतात ना ? तशा रामभाऊनें सांगितलेल्या आत्मवृत्ताविषयींच्या शंका आतां मला स्पष्ट दिसूं लागल्या.

एक मन म्हणे—रामभाऊनें सांगितलेलें सगळें खरें असेल का ? छे ! तें शक्य वाटत नाही. काळी बाई चारचौघांपुढें जातांना पावडर लावून आपला चेहरा गोरा असल्याचा भास उत्पन्न करते. मनुष्य आपलें अंतरंग उघडें करतांना हीच दक्षता घेतो. या बाबतींत रामभाऊंच्या बायकोचीच साक्ष अधिक महत्त्वाची आहे. पण तिची आपली भेट कशी होणार ? आणि योगायोगानें तिची नि आपली गांठ कधीकाळीं पडली तरी असल्या नाजूक बाबतींत तिच्याकडून आपल्याला काय कळणार ? असलें रहस्य म्हणजे प्रयागची सरस्वतीच ! दुसरे मन म्हणे—या बाबतींत कुंदेची साक्ष हवी कशाला ? रामभाऊंच्या दृष्टींत मूर्तिमंत सत्य तळपत होतें—त्याचा प्रत्येक शब्द निर्भेळ सोन्याचा होता. त्यांत कुठेंहि हीण नव्हतें. आपलें अंतरंग लपवून ठेवण्याकडे माणसांचा कल असतो हें खोटें नाही; पण रामभाऊ हा या नियमाला अपवाद आहे. अगदीं लहान मुलासारखा आहे तो. आणि माझ्याशीं खाटें बोलून त्याचा असा काय फायदा होणार होता ?

दोन मनांच्या या वादविवादांत मूळ प्रश्नाचा निकाल तर लागलाच नाही; उलट मी अधिकच गोंधळून गेलों. कुठून ती ' पारिजातकाचीं फुलें ' ही पहिली गोष्ट लिहिण्याची बुद्धि झाली असें मला क्षणभर वाटलें.

पण मी लिहिलेली ती गोष्ट कपोलकल्पित थोडीच होती ? शरीर-सुखाच्या बाबतींत नवऱ्याच्या अत्याचाराला कंटाळलेली एक दुर्दैवी तरुणी पाहूनच तर—

तिचा तो पशुप्रमाणें वागणारा नवरा, ' माझी शरीरसुखाची मार्गणी विमलला इतका विलक्षण कां वाटायी ? ' असा प्रश्न करणारा तो पोलिस इन्स्पेक्टर, आणि ' ज्या शरीरसुखावांचून चार दिवससुद्धा काढणें मला पूर्वी कठीण वाटे, तें मिळावें म्हणून मीं तीन वर्षांत आजारी कुंदेला एकदां सुद्धा ज. ९

त्रास दिला नाही.' असे सांगणारा रामभाऊ, यांत खरा कोण ? की तिचेहि खरेच आहेत ?

सहज बोलतां बोलतां दुसऱ्याची अंगठी घेऊन आपल्या बोटांत घालावी आणि ती बाहेर काढतांना पेरावर अडकून बसावी-स्त्रीपुरुषांच्या प्रेम-संबंधाचा हा विचित्र प्रश्न सोडवितांना माझी अगदीं हुबेहूब तशीच स्थिति झाली. एकदां त्या पोलिस इन्स्पेक्टरची बाजू बरोबर वाटे. दुसऱ्यादा मनांत येई-त्याच्या बायकोचें आत्मचरित्र वाचायला मिळाल्याखेरीज त्याचे म्हणणें बरोबर आहे असें म्हणणें चूक होईल. लगेच कल्पना सुचे-रामभाऊ-प्रमाणें त्यानेंहि थोडा संयम केला असता तर बरें झालें नसते का ? दुसऱ्याच क्षणें कानात कुणी तरी कुजबुजे-संयम हा मनाचा धर्म आहे. शरिराचा धर्म सर्व माणसांत सारखा असेल; पण मनाचा धर्म ? मनाचा धर्म हें अकोडाचे झाड आहे-फुलवेल नव्हे. अकोडाला कधीं लवकर फळें येत नाहीत.

एखादे अवखळ मूल हुदडून हुदडून झोंपीं जातें तवें माझे मनहि शेवटीं निद्रावश झालें.

मला झोंप लागली खरी; पण ती स्वस्थ नव्हती. एकामागून एक भयंकर स्वप्ने पडत होती मला.

पहिल्या स्वप्नात दोन नद्यांचा संगम दिसला मला. त्यांतल्या एका नदीच्या लाटांतून एकच आक्रोश ऐकूं येत होता-‘कुणी तरी मला सोडवा ! मला वांचवा ! ही दुसरी नदी माझा गळा दाबतेय !’

दुसऱ्या स्वप्नात वृक्षाला विलखा घालून उभी असलेली एक वेल दिसली. वेल मोठी नाजूक होती. एकदम एक वादळ उठलें. वादळ सुटतांच ती वेल थरथर कापूं लागली. क्षणार्धांत ती उन्मळून पडणार असेंच मला वाटलें. पण काय चमत्कार झाला कुणाला ठाऊक ! त्या वृक्षाची एक खांदी कडाडून मोडून पडली; पण ती वेल मात्र जशीच्या तशी सुरक्षित राहिली.

×

×

×

स्वप्नाची तुलना याचकांशीं करावी कीं गुप्त पोलिसांशीं करावी हा मतभेदाचा मुद्दा असेल; पण तीं एखाद्याचा पाठपुरावा करू लागलों, कीं

स्याला अगदीं सळो कीं पळो करुन सोडतात याबद्दल कुणाचेंच दुमत होणार नाही.

अनेक चित्रविचित्र स्वप्नांनीं अगदीं पहाटेपर्यंत माझा पिच्छा पुरविला.

माझी झोंप पुरी झाली नव्हती. डोळ्यांवरहि सुस्ती होती. पण उजाडल्यावर झोंपण्यापेक्षां कुठेंतरी फेरफटका करुन यावें म्हणजे जरा बरें वाटेल असें माझ्या मनांत आलें.

चहा घेऊन मी घराबाहेर पडलों आणि झपझप चालूं लागलों. रंकाळ्याकडे जावें असें एकदां मनांत आलें. पण रंकाळ्याबरोबर रामभाऊचीहि आठवण झाली. तें न सुटणारे कोडें—

माझी पावले विरुद्ध दिशेनें वळलीं. राजारामपुरींतल्या रस्त्यानें जातांना मला बरीच हुशारी वाटूं लागली. मात्र रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंचीं वडाचीं झाडे पाहतां पाहतां माझ्या मनांत एक विचित्र कल्पना आली. माणसाचें मनहि असेंच असतें. वडाच्या अनंत पारंब्या आणि माणसाच्या मनांतील अगणित विचार-विकार...

मीं समोर पाहिलें. सूर्याच्या स्वागतार्थ पूर्वदिशा आपल्या अंगणांत रांगोळी घालीत होती.

क्षणोक्षणीं बदलणाऱ्या समोरच्या विविध रंगांच्या छटा पाहतां पाहतां मी पाण्याच्या खजिन्याच्या टेकडीवर केव्हां येऊन पोचलों तें मला कळलेंसुद्धां नाही. पूर्वेकडे तोंड करुन एका बाकावर मी बसलों. पूर्वेकडच्या रंगछटांत माझे मन रंगून गेलें व मंदमंद वायुलहरींवर तें तरंगूं लागलें. प्रातःकालीं मनुष्याचें बाल्य परत येतें असा विचार माझ्या मनांत येऊन गेला. इतक्यात ‘नमस्कार खाडेकरसाहेब !’ या कुणाच्या तरी शब्दांनीं माझ्या क्षणिक बाल्याचा भंग झाला.

मीं मागे वळून पाहिलें. गोपाळराव मराठे नि त्यांच्या पाठीमागे तीस-बत्तीस वर्षांची एक बाई ! मीं गोपाळरावांना नमस्कार करीत म्हटलें, “ मोठे आश्चर्य आहे बुवा ! ”

“ कपलं ? ”

“ तुम्हा सकाळीं फिरायला येतां हें ! रात्री थेटवर वागवाग वाजपर्यंत जागायच नि— ”

“तुमचा गैरसमज झालाय थोडा ! मी आजच पहिल्यांदा फिरायला आलोंय !”

या बाजूला फिरायला येण्याची साथ अजच गांवांत सुरू झाली आहे की काय हें मला कळेना !

गोपाळराव मागे वळून पाहत म्हणाले, “ही माझी बहीण. काल रात्रीच आलीय. हिला आहे सकाळीं फिरायची संवय. तेव्हां हिच्याबरोबर—”

गोपाळरावांच्या बहिणीने मला नमस्कार केला. मीहि तिला प्रति-नमस्कार केला.

“तुम्हांला भेटायची फार इच्छा आहे हिला.” गोपाळराव म्हणाले.

“नुकतंच एक पत्र पाठविलं होतं मी तुम्हांला.”

“कशाबद्दल ?”

“तुमची ती ‘पारिजातकाचीं फुलं’ ही गोष्ट मला फार आवडली म्हणून. ‘एक भगिनी’ अशी सही केली होती मी पत्राखाली.”

NA...एवढाच पोस्टाचा शिक्का असलेलें एक पत्र मला काल आलें होतें. त्या पत्रांत ‘एक भगिनी’ अशीच सही होती. ‘तुम्हांला वाचायला वेळ असेल तर माझ्या डायन्या मी तुम्हांला पाठवून देईन’ असेंहि त्या भगिनीने पत्रांत लिहिलें होतें.

गरिबाला गुप्त धन सांपडावें तसें मला झालें. पत्रावरलीं तीं NA... हीं अक्षरें नाशिकच्याच छापाचीं असलीं पाहिजेत अशी माझी खात्री झाली. गोपाळरावांची ही बहीण म्हणजे त्या पोलिस इन्स्पेक्टरची बायको विमल-याविषयीं मला मुळींच शंका उरली नाही. नवरा दुसरी बायको मिळविण्या-करितां या बाजूला आलेला पाहून पहिल्या बायकोने त्याचा पाठलाग आरंभला. असावा अशी कल्पना मनांत येऊन मी थोडासा हसलोंसुद्धा. माझे हंसणें गोपाळरावांच्या लक्षांत आलें असावें. ते गोंधळलेल्या दृष्टीनें माझ्याकडे पाहूं लागले. मी त्यांच्या बहिणीकडे पाहत म्हणालों, “काल यांचे यजमान माझ्याकडे येऊन गेले.”

पायाखालची जमीन हालूं लागावी तसें कांहीं तरी त्या बाईला वाटलें असावें. विचित्र नजरेनें ती माझ्याकडे पाहूं लागली. गोपाळरावांच्या मुद्देवर तर आश्चर्याचा समुद्रच पसरला होता. ते उद्गारले, “म्हणजे ?”

“ म्हणजे काय ? ते नाशिकचे पोलिस इन्स्पेक्टर काल माझ्याकडे येऊन आपली सारी हकीगत सांगून गेले.”

गोपाळराव संथपणाने म्हणाले, “ माझे मेव्हणे नट आहेत; पोलिस इन्स्पेक्टर नाहीत !”

थंडीत खोबरेल थिजून त्याचे तुकडे पडतात ना, तशी माझ्या भनाची स्थिति झाली. मी गोपाळरावांच्या बहिणीकडे पाहत म्हटलें, “ कालच्या तुमच्या पत्रावर NA... असा छाप होता नि ते इन्स्पेक्टर नाशिकचेच होते. तेव्हा मला वाटलं—”

ती मध्येच म्हणाली, “ नागपूरहून तें पत्र पाठविलं होतं मी !”

पाय घसरल्यावर कसाबसा तोल सावरण्याचा प्रयत्न करावा आणि त्या धडपडीत कुणाचा तरी धक्का लागून सपशेल लोटांगण घालावे—अगदी तसे झाले हें.

मी मनांत शरमून गेलों. पण त्याचबरोबर गोपाळरावांच्या बहिणीच्या डायच्या वाचायला मिळतील तर फार बरे होईल अशी उत्कट इच्छाहि माझ्या मनांत उत्पन्न झाली. त्यामुळे ‘ आतां आमच्याकडे चहा घेऊनच चला की ’ असे गोपाळरावांनी म्हणतांच मी त्यांच्या निमंत्रणाचा अगदी तहानेलेल्या मनुष्याप्रमाणे स्वीकार केला.

×

×

×

रस्त्याने जातां जातां गोपाळरावांनी आपल्या बहिणीची जी हकीगत सांगितली, तिच्यामुळे तर तिने लिहून ठेवलेले आत्मवृत्त केव्हां वाचीन असे मला झाले.

नवऱ्याशी भांडण होऊन ती नागपूरहून एकदम निघून आली होती. आल्याबरोबर मला भेटण्याची इच्छाहि तिने गोपाळरावांच्यापाशी व्यक्त केली होती. तिने निरनिराळ्या वड्यांत लिहिलेली स्वतःची सारी हकीगत वाचायला मला कदाचित् कंटाळा वाटेला, म्हणून त्यांतल्या महत्त्वाच्या भागावर तिने तांबड्या पेन्सिलने खुणासुद्धा करून ठेवल्या होत्या म्हणे ! हें ऐकून तर मी चकितच झालों.

गोपाळरावांच्या घरी पोंचतांच त्यांनी पांच वड्या माझ्यापुढे टाकल्या. वर तारीख आणि खाली हकीगत, असा मजकूर प्रत्येक वडीत लिहिला होता.

मी भरभर त्यांची पाने चाळून पाहिली. कित्येकदा क्रमाने एकदोन दिवसांची हकीकत लिहिली होती. तर कांहीं ठिकाणी दोन तारखांत सहा महिन्यांचे अंतर होतें !

मी पहिली वही घेऊन तिच्यांतला तांबड्या पेन्सिलीने खूण केलेला मधलाच भाग वाचू लागलों—

“आज त्यांची वाट पाहून मी अगदीं रडकुंडीला आलों. एक वाजून गेला तरी—

लमाला अजून सहा महिनेसुद्धा झाले नाहीत. पण—

मोठ्या आशेने एखादे सुंदर लुगडें विकत घ्यावें नि पहिल्याच धुण्यांत तें विटून जावें...अगदीं तस्सा झाला आहे माझा संसार ! लम्रापूर्वी मी मनांत केवढे मांडे भाजीत होते. आणि आज ? साध्या पोळीलासुद्धा मी महाग झालें आहे !

बायकोवर प्रेम करायचें नव्हते तर यांनीं लग्न केलें तरी कशाला ?

यांचा स्वभाव कसा गोगलगायीसारखा गरीब आहे ! पानांत पडेल तें मुकाठ्याने खातात आणि आपल्या खोलींत मोठीमोठी धार्मिक पुस्तकें घेऊन चाचीत बसतात. स्वारी कधी कुणाच्या अध्यामध्यांत पडायची नाही की कुणाला रागानें बोलायची नाही.

पहिल्यापहिल्यांदा मला या गरीबपणाचे कौतुक वाटलें; पण आतां—

रात्री खोलीत पाऊल टाकलें की त्यांच्याभोंवतीं गराडा घालून बसलेल्या लठ्ठलठ्ठ पुस्तकांचा असा राग येतो मला ! वाटतें—चांगली चार पोती घ्यावीत नि त्यात सारीं पुस्तकें भरून तीं रद्दी म्हणून कुणाला तरी देऊन टाकावीत ! छे ! या युक्तीचा कांहीं उपयोग होणार नाही. रद्दीच्या दुकानांतून सारीं पुस्तकें ते परत आणतील ! त्यांच्या नि माझ्याआड येणारी ही अडगळ न्हाणीच्या चुलीतच घालायला हवी !

हा आकरताळा विचार मनांत आला नाही अशी एकहि रात्र आतांशी जात नाही. लहानपणीं मला पुस्तकांचें फार प्रेम होतें. पण आतां माझी जागा बळकावणारी त्यांच्या खोलीतली ही पुस्तकें पाहिली की माझ्या तळपायाची आग मस्तकाला जाते. खोलीत आल्यावर ‘पाय चेपू का ?’ म्हणून

विचारलें तर हे हंसून उत्तर देतात, 'तुझा नवरा कांहीं पहिलवान नाही ! तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणारा विद्यार्थी आहे तो !'

मी खुर्चीत पेंगत बसलें कीं ते मला हळूच म्हणतात, 'माझ्या हातांतलें पुस्तक संपायला एक वाजेल. तिथपर्यंत तूं काय अशी जागतच बसणार आहेस ?'

त्याचें हें वाचनाचें वेड- ही धार्मिक गोष्टीची हौस-मला काय वाटतें तें त्यांच्या कधीं लक्षांतच येत नाही !

आणि अलीकडे तर बाराएक वाजल्याशिवाय ते घरीं परतच येत नाहींत ! कुठल्याशा बुवाचीं प्रवचनें सुरू आहेत गांवांत. महिना झाला; पण यांचें त्या बुवाचें वेड काहीं कमी होत नाही अजून !''

×

×

×

एवढा मजकूर वाचतांच मी गोंधळून गेलों. मघाशी गोपाळरावांनीं आपला मेव्हणा नट आहे म्हणून मला सांगितलें होतें. मी जी हकीगत वाचीत होतो तिचा नि या गोष्टीचा कांहीं केल्या मेळ बसेना.

मी साशंकतेनें गोपाळरावांच्याकडे पाहिलें.

ते हंसून म्हणाले, "अरेच्या ! तुम्ही पहिलीच वही वाचताय; होय ना ? एक गोष्ट मी तुम्हांला सांगायला विसरलों होतो. आमच्या ताईचा हा पुनर्विवाह आहे."

आतां कुठें मी वाचलेल्या मजकुराची संगति मला लागली. मी हातांतल्या वहीकडे बोट दाखवीत गोपाळरावांना विचारलें, "या धार्मिक गृहस्थांचें पुढें काय झालें ?"

"त्यांचें हें धर्माचें वेड वाढतच गेलें. पुढें स्वारी घर सोडून गेली. पण—"

गोपाळरावांनीं दुसरी वही उघडून तिच्यांतला तांबडी खूण केलेला एक भाग माझ्यापुढें केला.

मी वाचूं लागलों—

"सासूबाई अगदीं अंधरूणाला खिळत्या आहेत. त्यांचा सारा जीव या मुलावर. हे परदेशी झाल्यापासून त्यांच्या डोळ्यांचें पाणी एक दिवसहि खळलें नाहीं. शेवटीं त्यांचा पत्ता लागला. हरिद्वारला गेले होते ते. मी त्यांना पत्र पाठविलें- 'काहीं करून घरीं या.'

त्यांनी उत्तर पाठविले, 'मी घरी आलों तर माझ्या व्रताचा भंग होईल. लौकिकदृष्ट्या तू नि मी पतिपरनी असलों तरी यापुढे तू माझी बहीण आहेस नि मी तुझा भाऊ आहे हें कबूल असेल तर—'

मायलेकरांची ताटातूट होऊं नये म्हणून मी त्यांचें म्हणणें कबूल केलें. ते घरी राहायला आले. ते इतके जवळ आले असतांना त्यांच्यापासून दूरदूर राहायचें। पहिले कांहीं दिवस मी तळमळून काढले. एकसारखें वाटे— त्यांनी मला मारलें असतें, झोडलें असतें, तरी हरकत नव्हती; पण त्यांनी मला असें दूर लोटायला नको होते.

पुढें पुढें हें सारें माझ्या अंगवळणीं पडलें. जन्मठेप झालेला कैदी संवयीनें जसा हंसत खेळत सारे व्यवहार करूं लागतो, त्याप्रमाणें मीहि सासूबाईच्या सेवेत नि घरांतल्या उद्योगधंद्यात गडून जाऊं लागलें. त्यांनीं घालून दिलेली मर्यादा मोडण्याचा मी प्रयत्न करूं नये म्हणून ते मला कांहीं धार्मिक पुस्तकें बाचायला देऊं लागले. त्या साऱ्या पुस्तकात स्त्रीपुरुषाचें प्रेम हें पाप आहे, स्त्री ही पुरुषाला नरकांत नेणारी मोहिनी आहे, अशा अर्थाचा पुष्कळसा मजकूर असे.'

×

×

×

वहीचें पान इथेंच सपलें होतें. मी तें उलटून पुढें बाचायला लागणार तितक्यांत गोपाळराव म्हणाले, "पुढें दोन वर्षांनीं ताईची सासू वारली. नवराहि वारला. मी तिला मुंबईला ठेवून ट्रेनिंगचें शिक्षण मिळविण्याची व्यवस्था केली. ती मास्तरीण झाल्यावर..."

तिसरी वही तशीच टाकून त्यांनी चौथी वही उघडली. आणि तिच्यांतलें एक पान काढून तें मला बाचायला दिलें—

"मास्तरीण होईपर्यंत मला प्रेमाची, लग्नाची, संसाराची किंवा असल्या गोष्टींचा फारशी आठवणच होत नसे. पुढें पहिली एकदोन वर्षे शिकविण्यांत माझें मन इतकें रमून गेलें कीं सांगून सोय नाहीं. पण पढिला उत्साहाचा भर ओसरला नि मग माझें आयुष्य मला ओकें ओकें वाटूं लागलें. शाळेंतल्या एखाद्या लहान मुलीला जवळ घेतलें कीं तिनें मला 'आई' म्हणून हांक मारावी, अशी गोड गोड इच्छा माझ्या मनांत उत्पन्न होई. पण ती 'बाई' म्हणूनच मला हांक मारी. आणि मग मला वाटे—पाणी पाहून कांहीं

माणसाची तहान भागत नाही; तें प्यायला मिळवें लागतें. मायाहि तशीच आहे.

मी शाळेंत मुलींना एक 'बेबी'चें गाणें शिकवीत असें. ती 'गोड गोड' बेबी रोज रात्री माझ्या स्वप्नांत येई. तिचे छोटेछोटे पाय लागून माझ्या अंगावर गोड कांटा उभा राहू. पण तें स्वप्न हां-हां म्हणतां नाहीसं होई. जागी होऊन मी अंथरणावर तळमळत पडें. माझ्या मनांत येई-मी पूर्वजन्मीं असें काय पाप केलें होतें म्हणून देवानें मला पतीचें तर नाहीच, पण मुलाचें-सुद्धां सुख दिलें नाही ?

याच वेळीं माझ्या ओळखीच्या दोन मास्तरणींचा पुनर्विवाह झाला. त्या दोघांहि रूपानें माझ्यापेक्षां वाईटच होत्या. माझ्या मनांत एकच विचार घोळूं लागला—आपणहि पुन्हां लग्न केलें तर ? विधवाविवाह-मंडळाकडे अर्ज करावासें वाटे. पण कांहीं केल्या धीर होईना. दोन्ही भाऊ बरोबरीचे. पण थोरला सदाशिव बायकोशीं भांडून कुठें परागंदा झालेला ! गोपाळपाशीं गोष्ट काढावी तर—त्याने मला शिक्षण देऊन मार्गाला लावले होते. त्याला हें आवडेल की नाही अशी शंका—

मी मनांत तशीच झुरत राहिलें असतें. पण मुंबईला गोपाळान्या घरीं त्याच्या एका नवीन स्नेह्याची ओळख झाली. ते मॅट्रिक झालेले होते. एका चांगल्या नाटक मंडळीत त्यांना दीडदोनशें रुपये पगार मिळत होता. त्यांचें वर्तन अगदीं धुतल्या तांदळाप्रमाणें आहे म्हणून गोपाळ सांगत होता. त्यांची बायको नुकतीच वारली होती. एक लहान मुलगी तेवढी होती त्यांना. नेहमीं आजोळीच असे ती.

लग्नकरच आम्हां दोघें बरोबर फिरायला जाऊं लागलों. त्यांना आमच्या घरां यायला थोडा उशीर झाला तरी मला करमेनासें होई. ते आल्यावर आमच्या गप्पागोष्टींत तिसरें कुणी भाग घेऊं लागलें की त्याचाहि मला राग येई. ते दुसरें लग्न करणार होते. पुनर्विवाह करतां आला तर अधिक बरें असे त्यांनाहि वाटत होतें.

आजपर्यंत माझा छळ करणाऱ्या दैवाला आतां माझी दया आली असें मला वाटलें.

लग्न झाल्यावर आमचे पहिले दिवस मोठ्या आनंदांत गेले. त्याच्या

आग्रहावरून मी नोकरी सोडली. कंपनीबरोबर महिना दोन महिन्यांनी नवें गांव पाहायला मिळे. त्यामुळे दिवस हां-हां म्हणतां मागे पडत.

आज ना उद्यां आपल्याला मूल होणार या कल्पनेनें तर मी अगदी वेडावून गेलें होतें. मात्र मधून केव्हां तरी त्यांचें नाटक पाहायला गेले कीं माझे मन थोडे अस्वस्थ होई. नाटक मंडळींत नायिकेचें काम करणारी मुलगी फार सुंदर होती. यांच्याकडे बहुधा नायकाचें काम असे. हे तिला जवळ घेतांना इतक्या प्रेमानें तिच्याकडे पाहत-त्या वेळीं टाळ्यांनीं थेंटर कोसळून पडतें कीं काय असें वाटे. त्या टाळ्या ऐकनां ऐकतां माझ्या मनांत येई-या बाईमुळे माझ्या प्रेमाचें मंदिर कोसळून पडणार नाही ना ?

नाटक संपवून घरीं आल्यावर माझ्या मनांतली ही शंका त्यांना सांगितली कीं ते म्हणत, 'वेडी कुठली ! अग, तें प्रेमाचें नाटक होतें. माझे खरें प्रेम तुझ्यावरच—'

नवसानें झालेल्या मुलाला आई जशी पापे घेऊन हैराण करते अगदीं तशी ते माझी स्थिति करून टाकोत. त्यांच्या प्रेमाच्या आवेगानें मला अगदीं गुदमरल्यासारखें होई. पण त्याच वेळीं मनाला केवढा उत्साह वाटे ! वळवाच्या पावसांतून गारा पडायला लागल्या कीं त्या अंगावर चप्चप् बसतात. पण गारांबरोबर पडणाऱ्या पावसामुळे उकाडाडि नाहीसा होतो. त्यांच्या प्रेमाच्या वृष्टींत मलाहि हे दोन्ही अनुभव येत.

मात्र त्यांनीं आपलें मन थोडें ताब्यांत ठेवावें असें मला राहून राहून वाटे. सकाळीं चहा घायला गेलें कीं ते माझी चेष्टा करीत-नि तीघुदां दार उघडें आहे, मोलकरीण दारावरून केव्हा जाईल याचा नेम नाही, हें कळत असूनसुद्धां !

पुढें त्यांच्या नव्या नाटकाच्या तालमी सुरू झाल्या. एके दिवशीं संध्याकाळीं सहा वाजतां ते घरीं परत आले. शेजारच्या बायकांच्या बरोबर सिनेमाला जायला निघालें होतें मी; पण त्यांनीं मला जाऊं दिलें नाही 'डोकं दुखतंय' असे तरी सांगायचे ? तेहि नाही ! 'तुझ्याशिवाय मला करमत नाही' असें सरळ बोलून गेले ते !

दुसरे दिवशी त्या बायकांनीं माझी अशी थट्टा केली—

पुढें लवकरच मला दिवस गेले—स्वर्ग अगदीं दोन बोटें उरला मला."

×

×

×

मी वहीमध्ये बोट ठेवून ती मिटली नि गोपाळरावांना विचारलें,

“ इतक्या प्रेमळ जोडप्याचं पुढं पटेनासं झालं ? ”

“ एकमेकांचं तोंड पाहणार नाहीत हीं दोघं आतां ! ”

माझ्या मनांत आलें—प्रीतीला देवानें एक विचित्र शाप देऊन ठेवला आहे हेंच खरें. एखाद्या सुंदर तळपांतलें पाणी आटून पुढें तिथें नुसता गाळ उरावा तसें प्रारंभीचे प्रेम नाहीसें होऊन माणसांच्या मनांत अतिपरिचयानें उत्पन्न झालेला तिरस्कारच तेवढा शिल्लक राहतो कीं काय कुणाला ठाऊक !

गोपाळरावांनीं पांचवी वही उघडून माझ्यापुढें केली होती. मी वाचूं लागलों—

“ बागेंत फुलें नि घरांत मुलें असें कुणी तरी म्हटलें आहे ना ? किती खरें आहे तें !

दिनू आणि मनू या दोघांना खेळायला घर पुरत नाहीं नि मला त्यांचें सारें यथासांग करायला दिवस पुरत नाहीं. सूर्य उगवला केव्हां अन् मावळला केव्हां हेंसुद्धां मला कळत नाहीं हल्लीं.

मनूच्या वेळेला डॉक्टर त्यांना म्हणाले, ‘ हें बाळंतपण यांना कांहीं मान-वलं नाहीं. तेव्हां... ’

पुढें डॉक्टर नुसते हंसले होते. पण त्या हंसण्याचा अर्थ त्यांच्याइतकाच मलाहि कळला होता. मी मनांत म्हटलें, ‘ आतां मला मूल झालं नाहीं तरी चालेल ’

मी त्यांच्यापासून दूरदूर राहूं लागलें. मला त्यांत कठीण असें कांहींच वाटलें नाहीं.

त्यांना माझे हें दूरदूर राहणें आवडत नसावें. ते म्हणूं लागले, ‘ मुलं झालीं कीं बायकोचं नवऱ्यावरलं प्रेम कमी होतं हेंच खरें. ’

मी उत्तर देऊं लागलें, ‘ नवऱ्यानं हि मुलांवर प्रेम करावं कीं. कोण नको म्हणतंय ? ’

हें उत्तर ऐकून ते हंसत. पण तें हंसणें मला कसेंसंच वाटे. अगदीं कोमेजून गेलेल्या फुलासारखें.

पुढें लवकरच त्यांची नाटकमंडळी बंद झाली. पुष्कळ दिवस त्यांना कांहींच

काम मिळेल. मी पुन्हा मास्त्रीण झालें. शाळेचें काम, दोन मुलांचें खाणें-पिणें, आजार...

रात्री अंधरुणावर पडलें कीं मीं अगदीं गाढ झोंपी जाई.

पण ते मात्र मला सुखानें झोंपूं देईनात. मध्येंच मला हालवून जागे करीत. 'काय !' म्हणून विचारलें म्हणजे 'कांहीं नाही !' म्हणत. मी पुन्हा झोंपतेंय असें वाटलें कीं, नोकरीच्या गोष्टी काढीत आणि 'अमक्या सिनेमा कंपनीकडे खटपट करूं या काय ?' म्हणून मला विचारीत. मी म्हणें, 'मला काय कळतंय त्यांत ?'

न कळत माझ्या हातांनीं वही मिटली.

माझ्या मनांत आलें—लहानशी जखम धूळ बसून जशी दोषी होते नि चरत जाते, तशी नवराबायकोच्या लहानसहान मतभेदांची स्थिति होत असावी !

मी शून्य दृष्टीनें समोर बघत आहे हें लक्षांत येऊनच कीं काय, गोपाळराव मला म्हणाले, 'कंटाळा आला असेल तुम्हांला हें वाचून. हा एवढा शेवटचा भाग वाचलात कीं ताई संतापानं कां निघून आली हें कळेल तुम्हांला.'

त्यांना उघडून दिलेलें पान मी वाचूं लागलों—

“खांडेकरांची 'पारिजातकाचीं फुलें' ही गोष्ट वाचून मला किती बरें वाटलें ! किती तरी दिवस हें जें विचित्र कोडें मला उलगडत नव्हतें तें आज सुटलें. पुरुषांचें प्रेम शरिरावरच असते हेंच खरें. गेल्या तीन वर्षांत या कटु-सत्याचा मीं कितीदा तरी अनुभव घेतला आहे.

हिरव्या चांप्याचा वास दुरून किती तरी मोहक वाटतो; पण तो जवळून एकसारखा घेऊं लागलें कीं थोड्याच वेळांत डोकें कसे सुन्न होतें ! पुरुषांचें प्रेम हें फूल असलें तरी तें हिरव्या चांप्याचें फूल आहे हेंच खरें !

दुपारीं खांडेकरांना पत्र पाठविलें.

संध्याकाळीं एक मैत्रीण माझ्याकडे राहायला आली. 'तुझे पतिराज कुठे गेले आहेत ?' असें तिनें मला विचारलें. मीं उत्तर दिलें, 'त्यांना सिनेमांत काम मिळालंय. औट-डोअरला गेले आहेत ते. पांचसहा दिवस झाले त्यांना जाऊन.' हें ऐकून तिला फार आनंद झाला. माझ्यावरोबर गप्पागोष्टी करण्याची तिला फार हौस होती.

रात्री बारा वाजेपर्यंत आम्ही बोलत होतो. बारा वाजतां दार वाजलं म्हणून मी उठून गेलं नि तें उघडलं. ते परत आले होते. 'जेवायचंय का ?' मी विचारलं. मानेनें ' नाही ' म्हणत ते आपल्या खोलींत गेले.

मी माझ्या मैत्रिणीपाशीं येऊन झोंपलं. पलीकडेच दिनू नि मनू दोघेहि निजलीं होती.

माझा डोळा लागून घटकासुद्धां झाली नसेल...कुणी तरी माझ्या पायाला गुदगुल्या करीत आहे असें मला वाटलं. उंदीरबिंदीर पाय कुरतुडत असेल म्हणून मी दचकून उठलं. पाहतं तो—

दिव्याच्या अंधुक प्रकाशांत त्यांची आकृति मला अगदी भेसूर वाटली. माझ्या मैत्रिणीकडे बोट दाखवून मी त्यांना बाहेर जायला सुचविलं.

पण काहीं केल्या त्यांचें पाऊल जागचें हालेना !

मनूला झोंपेंत दचकून ओरडत उठण्याची संवय होती. तो आतांच उठला तर मोठी पंचार्हत होईल म्हणून मी त्यांचा हात धरून त्यांना खोली-बाहेर नेलं.

त्यांची समजूत घालून मी चट्कनू परत येईन असें मला वाटलं होतं. पण—दारूबाजाप्रमाणें त्यांचीहि शुद्धि गेली होती.

त्यांच्या चेहऱ्यावर लाचारी आणि क्रूरपणा यांचें इतकें विलक्षण मिश्रण झालें होतें कीं माझ्या तोंडांतून शब्दच बाहेर फुटेना !

मी त्यांच्या हातांतून सुटण्याची धडपड केली. पण...

त्यांची खोली कसली ? तुदंगच वाटला तो मला. माझ्या मनांत आलें कीं झी ही जन्मठेप झालेली कैदी आहे !

मनूची किंकाळी मला एकदम ऐकूं आली. पण—

त्या किंकाळीनें माझी मैत्रीण जागी झाली होती. ती मोठमोठ्यानें मला हांका मारीत होती. मनूला घेऊन ती आमच्याच खोलीकडे आली. लाजेनें मला मेल्याहुनहि मेल्यासारखें झालें !

मी मनांत निश्चय केला—हा जुलूम आतां याच्यापुढें सोसायचा नाही. मला पुष्पाचें प्रेम हवें होतें. तें प्रेम सोनचांप्यासारखें असेल असें मला वाटलें होतें. पण प्रत्यक्ष अनुभव अगदीं निराळा आला. प्रेम म्हणजे काहीं जुलूम करायचा परवाना नव्हे !"

भातून चहा आल्यामुळे मला वही मिटावी लागली.

चहा घेतां घेतां गोपाळराव म्हणाले, “ मला तरी कांहीं सुचेनासं झालंय !
ताई नवऱ्याच्या छळाला कंटाळून परत आली. माझा थोरला भाऊ सदाशिव
बायकोच्या छळानं वैतागून—”

“ म्हणजे ?” तोंडापाशी नेलेला चहाचा पेला तोंडाला न लावतां मी
प्रश्न केला.

गोपाळराव उद्गारले, “ पळसाला पानं तीन हेंच खरं. सद्भाऊचा
संसार असाच झाला. शेवटीं बायकोच्या त्रासाला कंटाळून बिचारा घर सोडून
गेल'. त्याचं तें शेवटचं विलक्षण पत्र—”

“ इथं तुमच्यापाशी आहे ?” मी मध्येच प्रश्न केला.

गोपाळराव म्हणाले, “ मुंबईच्या साने डॉक्टरांनीं तें नेलंय. या विषयावर
एक पुस्तक लिहिताहेत ते.”

माझी थोडी निराशा झाली.

चहा संपवून मी पुन्हां समोरच्या वह्या चाळायला लागलों. एका वहीच्या
शेवटच्या पानावर ‘ सौ. सिंधु आपटे’ हे नांव दिसलें. मी गोपाळरावांना
विचारलें, “ हे तुमच्या बहिणीचंच नांव का ?”

त्यांनीं मानेनं ‘ हो’ म्हटलें.

एक आठवण होऊन मी विचार करूं लागलो. आपटे आणि नट ! शाळेंत
माझ्यामागे तीनचार वर्षे बंडू आपटे म्हणून एक विद्यार्थी होता. तो पुढें
प्रसिद्ध नट झाला हेंहि मला ठाऊक होतें. सालस व सद्गर्तनी नट म्हणून
त्याचा लौकिक मी अनेकांच्या तोंडून ऐकला होता. त्या लौकिकावरून तो
असा विचित्र मनुष्य असेल असें काहीं वाटत नव्हतें. म्हणून मी गोपाळ-
रावांना विचारले,

“ तुमच्या मेव्हण्याचं नांव काय ?”

“ बंडोपंत आपटे !”

नुकतीच वाचलेलीं तीं विचित्र वाक्यें माझ्या डोळ्यांपुढून नाचत गेलीं—

“ हिरव्या चाफ्याचा वास दुरून किती मोडक वाटतो ! पण तो जवळून
एकसारखा घेऊं लागलं, कीं थोड्याच वेळात डोकं कसं सुन्न होऊन जातं !”

केवड्याचे कांटे

५

“हिरव्या चाफ्याचा वास दुरून किती मोहक वाटतो ! पण तो जवळून एकसारखा घेऊं लागलं कीं डोकं कसं सुन्न होऊन जातं ! पुरुषाचं प्रेम हें फूल असलं तरी तें हिरव्या चाफ्याचं फूल आहे !”

घरीं जाईपर्यंत हीं विचित्र वाक्यें एकसारखीं माझ्या मनांत घोळत होती. सत्यापेक्षा सौंदर्यामध्येच मनुष्याला मोह पाडण्याचें सामर्थ्य अधिक असावें. नाहीतर या वाक्यांतला अनुभव एकागी आहे—किंबहुना एका व्यक्तीचा आहे—असें मधूनमधून वाटत असतानासुद्धा माझे विचार या वाक्यांभोंवतीं कां घुटमळत राहिले असते ?

घरीं येतांच मी थेट माडीकडे वळलो. लिहिण्यांत नाहीं तर वाचण्यांत मन गुंतवून टाकलें की त्या विचित्र वाक्याचा विसर पडेल अशी माझी कल्पना होती.

बैठ्या टेबलापाशीं नेहमीं प्रमाणें मी माडी दुमडून बसलों. संकल्पित लेखनाचीं सारीं टांचणे चाळली. पण काहीं केल्या समोरली पेन्सिल उचलावी नि लिहायला सुरुवात करावी असें मला वाटेना. राहून राहून सिंधु आपटेच्या त्या हस्तलिखिताची आठवण होऊं लागली. वाटले—तिचे सारें आत्मवृत्त आपण वाचलें असतें तर तिच्या परिस्थितीवर अधिक प्रकाश पडला असता.

माझ्या अस्वस्थ मनांत प्रश्नचक्र सुरू झाले—प्रत्येक व्यक्तीचें आयुष्य हें एक निराळेंच स्वतंत्र जग असतें, कीं बाह्यतः भिन्न दिसणाऱ्या या अनंत जगाचा आत्मा एकच असतो ? प्रेम हें विष आहे कीं अमृत आहे ? मनुष्यानें सुखी होऊं नये अशीच निसर्गाची इच्छा आहे काय ?

असल्या प्रश्नांच्या चक्रव्यूहांत शिरणें सोपें असतें; पण त्यांतून बाहेर पडणें ?

छः !

मी अधिकच अस्वस्थ झालों. टेबलाजवळून उठून मी खोलीच्या दारांत जाऊन उभा राहिलों. पत्र्यावर ठेवलेल्या कुडद्याकडे माझें लक्ष गेलें. एकाहि गुलाबाच्या झाडावर फूल नव्हतें.

कालच्या त्या पोलिस इन्स्पेक्टरचे उद्गार मला आठवले. त्याचा अनुभव कर्कश स्वरानें आक्रोश करून सांगत होता—“ स्त्रीपुरुषांचं प्रेम हें एक गुलाबाचं झाड आहे. पण तें एकहि फूल नसलेलं, नुसत्या बारीक काठ्यांनीं भरलेलं गुलाबाचं झाड आहे.”

पण या उद्गारांच्या मागोमाग रामभाऊ भावपूर्ण स्वगानें म्हणत होता, “ स्त्रीपुरुषांचं प्रेम हें सोनचांप्याचं फूल आहे. सोनचांप्याचा सुगंध आपण दुरूनसुद्धा घेऊं शकतो. पत्नीचं प्रेमहि तसंच—”

माझ्या गोष्टीतल्या नायिकेला प्रेम हें पारिजातकाच्या फुलांसारखें वाटलें होतें. पण आज अकस्मात् भेटलेल्या सिंधु आपटेचें दुःखानें भारावलेलें अंतःकरण म्हणत होतें, “ पुरुषाचं प्रेम हें हिरव्या चांप्याच्या फुलासारखें आहे !”

माझें मन म्हणूं लागलें—जगांतल्या साऱ्या फुलांच्या उपमा सार्थ ठराव्यात इतके स्त्री-पुरुषांच्या प्रेमाला पैलू असतात हें खरें. आपण जी गोष्ट लिहिली तिच्यांत या विचित्र प्रीतीची एकच बाजू रंगविली गेली. त्यामुलेंच—

जिन्यावर कुणाचींशीं पावलें वाजलीं. माझी पत्नी चहा घेऊन येत असावी असें मला वाटलें.

ती वर आली; पण तिच्या हातांत चहाचा पेला नव्हता. नुसतीं दोन पत्रें दिसत होतीं.

आज इतक्या लवकर टपाल कसे आले याचे मला आश्चर्य वाटले. मी चटकन् दोन्ही पत्रे हातांत घेऊन पाहिलीं. वरचे तर माझ्या बायकोच्याच नांवचे होते. पत्त्याच्या अक्षरांवरून ते मुंबईला मास्तरीण असलेल्या तिच्या एका मैत्रिणीचे आहे हे मी ओळखले. त्या दोघींचा बराच पत्रव्यवहार होता. पण आतांपर्यंत माझ्या पत्नीने सुमतीचे एकहि पत्र मला दाखविले नव्हते, म्हणून मी हंसत हंसत म्हटले, “एक जुनी म्हण ठाऊक आहे ना !”

पाऊस पडू लागला की लहान मूल पावळ्यांखाली जसे हात पसरून उभे राहते, त्याप्रमाणे मी बोलू लागलों की, आतां आपली गोड थट्टा होणार या खात्रीने माझी पत्नी माझ्याकडे उत्सुकतेने पाहू लागते.

पण आज मात्र ती उत्सुकता तिच्या मुद्रेवर दिसली नाही.

तिला हंसविण्याकरिता मी म्हणालों, “दोन मैत्रिणींचे हितगुज तिसऱ्याने कधी ऐकू नये. त्यांतून मी पडलों पुरुष. बायकात पुरुष लांबोडा...”

हंसण्याऐवजी थोडी रुष्ट मुद्रा करून ती म्हणाली, “तिने तुमच्याविषयी काय काय लिहिलेय ते वाचून तरी पाहा एकदां !”

अधिक कांहीं न बोलतां ती खाली निघून गेली.

पत्नीच्या या शेवटच्या उद्गारांनी मी बुचकळ्यांत पडलों. तिच्या मैत्रिणीने पत्रांत माझ्याविषयी काहीं तरी विचित्र लिहिले असले पाहिजे हे उघड होते. परवां मी मुंबईला गेलों होतो तेव्हां एका अपरिचित तरुणी-बरोबर सिनेमा पाहण्याचा प्रसंग माझ्यावर आला होता. माझ्या बायकोची ही मैत्रीणहि त्याच खेळाला आली असावी ! आम्हा दोघांना थेटांत एकत्र पाहून तिच्या मनांत कांहीं तरी...

संशय हा स्त्रीचा जन्मजात सोबती आहे असे म्हणतात ते कांहीं खोटे नाही. तसे पाहिले तर माझ्या बायकोची ही मैत्रीण चांगली एम्. ए. झालेली, अध्यापिका म्हणून प्रसिद्ध असलेली अशी विदुषी होती. पण....

मी मनांत म्हटले—त्या दिवशी माझ्याबरोबर आलेली तरुणी ही माझ्या एका मित्राची मेव्हणी होती हे सहज सिद्ध करतां येईल. तो तिला घेऊन सिनेमाला आला. पण थेटराच्या दारांतूनच त्याला एका आकस्मिक कामाकरिता परतावे लागले त्याला मी काय करणार ?

माझ्या हातांतले पत्नीच्या नांवचे ते पत्र फोडण्याचासुद्धा त्रास घेण्याची

मला जरूरी नव्हती. पण आंतला कागद काढून तो वाचण्याऐवजी त्यांत काय असावे याचा विचार करण्यांतच मी गुंग होऊन गेलों. मनुष्याच्या मनाला कटु अनुभवाचें विलक्षण भय वाटत असतें हेंच खरें. दिव्याच्या प्रखर प्रकाशाचा त्रास होऊं नये म्हणून त्याच्याभोंवतीं कागद गुंडाळतात ना ? तसें अनुभवाला कल्पनेचें आच्छादन घातल्याशिवाय त्याच्याकडे त्याला बघतांच येत नाही.

पांच मिनिटें मी तसाच स्वस्थ—खरें सांगायचें म्हणजे मनांतल्या मनांत अगदीं अस्वस्थ बसलों. मग मात्र माझ्या मनाची स्थिति विचित्र झाली. त्या बाईनें आपल्याविषयी कांहीं तरी अतिशय वाईट लिहिलें असलें पाहिजे अशी माझ्या मनाची खात्री झाली. गुदमरून सोडणाऱ्या घुरापेशां चटका देणारी आग बरी असें वाटून मी चटकन् त्या पाकिटांतलें पत्र बाहेर काढलें.

पत्रांतल्या मधल्याच मजकुराखाली जाड रेधा काढल्या होत्या. त्या पाहून मला हंसूं आलें. मला वाटलें—पत्र लिहितांनासुद्धां आपण प्रश्नपत्रिका काढीत आहों असेंच या मास्तरणीला वाटत असावें !

मी तोच मजकूर वाचूं लागलों—

“भाऊरावांची ‘दोन ध्रुव’ मी किती वेळां वाचली आहे तें तुला ठाऊक आहेच. तसली कादंबरी लिहिणाऱ्या सभ्य लेखकांनं असली पांचट गोष्ट लिहावी याचें मला फार वाईट वाटतें. ‘पारिजातकाचीं फुलें’ हें नांव वाचून माझ्या मनांत किती कोमल कल्पना उत्पन्न झाल्या होत्या ! पण भाऊरावांनीं त्या गोष्टींत कसलें घाणेरडें वर्णन केलें आहे ! काय म्हणे, एक कापड-दुकानदार शरीरसुखाच्या बाबतींत आपल्या बायकोवर अत्याचार करतो ! हा काय गोष्टीचा विषय झाला ? यांत ध्येय कसलें आलें आहे नि कला तरी कुठें आहे ? लोकप्रियता मिळविण्याकरितां चावटपणा करणाऱ्या लेखकांत आमचे भाऊराव सामील होतील हें मला स्वप्नांतसुद्धां खरें वाटलें नसतें. पण—

“आज मधल्या सुटींत शाळेंतल्या मास्तरांनीं नि मास्तरणींनीं मला असें छळलें म्हणतेस ! एखाद्या पोपटाच्या पिलाला काबळ्यांनीं टोचा माराव्या तशी माझ्या मनाची स्थिति झाली. म्हातारे ब्रॅडिंगमास्तर म्हणाले, ‘सारे लेखक इथून तिथून सारखे लांडगे ! कुणी शेळीचं कातडें पांघरतात

नि कुणी तें पांघरत नाहीत एवढाच काय तो फरक !' संस्कृत शिक्विणाऱ्या बाई म्हणाऱ्या, 'बायका नि पुरुष यांचे संबंध हा काय तो या लेखकाचा आवडता विषय ! एवढी मोठी लढाई चालली आहे, तिच्यावर लिहा म्हणावं तुमच्या गोष्टी !' गत्वर्षाच बी. टी. होऊन शाळेत आलेले देशपांडे म्हणाले, 'हें पाहा सुमतीबाई, तुमचे हे खांडेकर लवकरच एक साप्ताहिक काढणार !' देशपांड्यांचें हें वाक्य ऐकून सारी मंडळी 'खो-खो' करून हसली. तापलल्या उलथन्यानें अंगाला डाग द्यावा तसें तें हसणें माझ्या मनाला झोंबलें.'

पत्रांत आणखी कांहीं मजकूर होता. पण माझ्या मनात विचारांची अशी वावटळ उठली, कीं पत्र तसेंच टाकून मी खोलींत येरझाऱ्या घालूं लागलों.

स्त्रीपुरुषसंबंधाच्या गोष्टी उन्मादक असतात आणि तरुणतरुणींचीं मनें असल्या गोष्टींकडे सहजासहजी ओढली जातात, म्हणून अशा प्रकारचें लिखाण करणारे अनेक लेखक असतात हें मला मान्य करावेंच लागले; पण मी जी गोष्ट लिहिला तिचा हेतु काहीं वाचकांच्या विकारांना चालवणें हा नव्हता.

पण हे सांगण्याचा मला काय अधिकार होता ? आरोग्याच्या पिऊन्यात उभ्या असलल्या मनुष्याला न्यायाधीश होतां येत नाही. माझ्या गोष्टीचा हेतु काय आहे याचा निकाल वाचकांनींच दिला पाहिजे. त्या वाचकांपैकीं एक—माझ्या पत्नीची मैत्रीण, चागली एम्. ए. झालेली बाई—

सुमतीच्या त्या पत्राकडे लक्ष जातांच एखादें जिवणू दिसावें तसें वाढून माझे अंग शिरशिरलें. क्षणभर मनांत आलें—स्त्रीपुरुषांच्या शरीरसुखाचा हा नाजूक विषय आपण उगीच गोष्टीमाठीं निवडला. या विषयावर लिहिणें म्हणजे कांटेरी तारेवरली कसरत आहे ! 'पारिजातकाचीं फुलें' ही गोष्ट आपल्याला सुचली ती एका विलक्षण कथेच्या दृष्ट्यानें ! एका पांढऱ्या फिकट चेहऱ्याच्या नि निस्तेज डोळ्यांच्या अबलेची ती कथा कहाणी...स्त्रीची गुलामगिरी किती भीषण असते याची आपल्या मनाला झालेली जाणीव...हा जुलूम नाहीसा झालाच पाहिजे या भावनेनें आपण त्या विषयाचा केलेला विचार...

खिडकींतून येणाऱ्या वाऱ्याच्या झोतानें तें पत्र फडफडू लागलें. जणू कांहीं तारस्वरानें तें माझा उपहासच करीत होतें.

त्या पत्रापलीकडेच दुसरे एक पत्र पडलें होतें. तें अजून आपण वाचलेंच नाही हें आतां माझ्या लक्षांत आलें.

मीं झटकन् तें उघडलें नि आतल्या मजकुभावरून नजर फिरविली. डॉ. कर्व्याचें संध्याकाळीं जेवायला येण्याबद्दलचे आमंत्रण होते तें. त्यांनीं लिहिलें होते, “आज विशेष असें कांहींच नाही. पण मेडिकल कॉलेजांतले माझे एक स्नेही डॉ. साने संध्याकाळीं कोंकणांतून परत येणार आहेत, त्यांना तुमच्या गोष्टी फार आवडतात. तेव्हां तुमची दोघाची ओळख व्हावी म्हणून तुम्हांला बोलावले आहे. डॉ. साने दहाच्या गाडीनें जाणार आहेत.”

पुढचा मजकूर वाचण्याऐवजीं माझे डोळे वाचलेल्या भागांतल्या एकाच शब्दावर खिळून राहिले—डॉ. साने.

मघाशीं गोपाळरावांच्या बोलण्यांत हें नांव निघालें होतें. त्यांच्या भावाचें शेवटचें पत्र डॉ. सान्यांपाशीं आहे असे ते म्हणाले होते. साने या विषयावर पुस्तक लिहिताहेत असेंहि ते—

लगेच माझ्या मनांत आलें—हे डॉ. साने मुंबईचेच असतील कशावरून ? आणि ते मुंबईचे असले तरी आपल्याला हवेत तेच डॉ. साने—

केव्हां एकदा संध्याकाळ होते असें मला झालें !

×

×

×

संध्याकाळीं फिरायला न जाता मी थेट डॉ. कर्व्यांच्या दवाखान्यांत गेलों. त्यांच्यासमोर बसलेली सौम्य मुद्रेची पण ताक्ष्ण नजरेची व्यक्ति म्हणजे डॉ. साने, हा माझा तर्क कांहीं चुकीचा ठरला नाही. आम्ही हंसतमुखानें एकमेकांना नमस्कार केले. लगेच साने हंसत म्हणाले, “तुमची ती परवांची गोष्ट आपल्याला फार आवडली बुवा !”

ते किलीस्करातल्या ‘पारिजात’च्या फुला’विषयी बोलत आहेत, कीं ‘सद्याद्री’त प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या दुसऱ्या गोष्टाविषयी बोलत आहेत, हें मला कळेंना. मी काही तरी बोलणार होतो इतक्यांत डॉ. कर्वे म्हणाले, “भाऊराव, एकदोन पेजंट्स पाहून येतो मी; तोंपर्यंत तुम्ही नि साने जरा फेरफटका करून या !”

मला सान्यांच्याशीं एकान्तांत खूप बोलायला हवें होतें. तेव्हां कर्व्यांची ही

सूचना मी तात्काळ मान्य केली. टॅबलाईवर जायचें ठरवून मी दवाखान्याबाहेर पडलों.

पण गाडीत बसल्याबरोबर माझी मनांतली इच्छा मनांतच राहते कीं काय असें मला वाटूं लागलें.

गाडी सुरू होतांच डॉ. साने मला म्हणाले, “ इथं अनाथ मुलांचा एक आश्रम आहे ना ? तिथं जाऊं या जरा.”

मी ड्रायव्हरला तमें सांगितलें. मात्र अनाथ मुलांच्या आश्रमात डॉ. साने यांचें काय काम आहे याविषयी मला काहाच तर्क करता येईना. संध्याकाळीं कवें मोकळे असतांना त्यांना घेऊन साने आश्रमांत का गेले नाहीत, हाहि प्रश्न माझ्या मनाला थोडासा चाटून गेला. सान्यांना रात्रीच्या दहाच्या गाडीनें मुंबईला जायचें होतें. मग इतका वेळ आश्रमाकडे न जातां—

आश्रमासमोर गाडी खरें करीत उभी राहिली. आम्ही दोघेहि आत गेलों. दारातच नमुताई तीन वर्षांच्या एका मुलाबराबर ‘चादोबा, चांदोबा, भागलास का ?’ हे गाणें म्हणत होत्या. त्यांचे तें पांढरें शुभ्र पातळ आणि प्रसन्न मुद्रा पाहून माझ्या मनांत आलें, आश्रमाशीं परिचय असणारे सर्व लोक नमुताई म्हणजे एक देवता आहे असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं.

डॉ. सान्यांना पाहतांच नमुताईना आश्चर्य वाटलें ! पण ते क्षणभरच. लगेच त्यांनीं आमचें हंसत स्वागत केले.

नमुताई आम्हांला पाहुण्यांच्या खोलीत घेऊन जात असतांना तांनचार लहान मुले ‘माई, माई,’ करीत धांवत आली आणि तिला बिलगलों. तें दृश्य खरोखरच मोहक होतें. देवीच्या मूर्तीच्या पायांशीं हंसणाऱ्या पुष्पांच्या राशाप्रमाणे त्या बालकांच्या मुद्रा दिसत होत्या.

आमच्याकडे पाहत नमुताई म्हणाल्या, “ माझी ही सर्कस पाहून तुम्हाला हसूं येतं असेल, नाही ?”

आम्ही दोघेहि हंसलों. पण त्या हंसण्यांत उपहास नव्हता; आदर होता. मुलांशीं खेळत खेळतच नमुताई सान्यांशीं बोलूं लागल्या. सान्यांनीं प्रश्न केला, “ फार दिवसांत तुमचं पत्र आलं नाहो. तेंव्हा म्हटलं—”

अंगाशीं झोंबत असणाऱ्या मुलांकडे पाहून नमुताई म्हणाल्या, “ पत्र

लिह्यायला बसलं कीं हीं माकडं येतात नि टांक हातांत घेऊन आपणच पत्र लिहूं लागतात.”

आम्ही दोघे नुसते हंमलों. नमूताई पुढें बोलूं लागल्या, “आणि खरं सांगूं डॉक्टर, या चिमण्या जगांत मी इतकी रंगून गेलें आहे, कीं मला बाहेरच्या जगाची आठवणच होत नाही !” किंचित् थांबून अगदी सहज त्या बोलून गेल्या, “—तुमची मुद्रा !”

नमूताईच्या या उद्गारानें माझ्या मनांत एका क्षणार्धांत अनेक विचार येऊन गेले. नमूताईचें नि डॉ. सान्याचें नातेंबितें आहे कीं काय ? त्याचें नातें असतें तर सान्याचे स्नेही म्हणून कर्वें त्यांची विचारपूस केल्याशिवाय राहिले नसतें. पण तसें कधींच घडलें नव्हतें. इतकेच नव्हे, तर गप्पागोष्टीत नमूताईचा एकदोनदां उल्लेख आला होता तेव्हां ते त्याच्याविषयी किंचित् तिरस्कारानेंच बोलले होते.

ही काही चहा घेण्याची वेळ नव्हती; पण डॉक्टरांना नमूताईचा आग्रह मोडवेना.

चहा घेऊन आम्ही आश्रमांतून बाहेर पडलों तेव्हां साने म्हणाले, “पांचवडा मिनिट तरी टेंबलाईवर जाऊन येऊं या. म्हणजे यजमानाशीं खोटें बोलण्याचा प्रसंग येणार नाही.”

टेंबलाईवर जाऊन आलों असें कर्ण्याना सांगतां यावें एवढ्यासाठींच सान्यांची ही धडपड चालली आहे हें माझ्या लक्षांत आलें. आम्ही नमूताई-कडे गेलो होतों ही गोष्ट त्यांना कर्ण्याच्यापासून लपवून ठेवायची होती हें उघड दिसत होतें.

मलाहि सान्यांच्याशीं मोकळेपणानें बोलायला मिळालें तर हवेंच होतें.

टेंबलाईच्या टेंकडावर जाऊन पोंचतांच मी त्यांना म्हटलें, “माझी ; पारिजातकाची फुलं’ ही गोष्ट तुम्हीं वाचली आहे ना ?”

डॉक्टरांनीं मान हलविली.

“किती तरी लोकांना ती आवडली नाही.”

“सारेच लोक कांहीं शहाणे नसतात.”

“आज माझ्या बायकोच्या मैत्रिणीचें एक पत्र आलें. ती तर अगदीं चाबरून गेलीय् ती गोष्ट वाचून !”

हातभालाने जागा झाडून तिच्यावर बसत डॉक्टर म्हणाले, “डॉक्टरा-
कडून तपासणी करून घेण्यापेक्षां मेलेलं पुरवलं, असं जुन्या काळीं बायकांना
चाटे. आपल्या समाजाचं मनहि अजून त्याच स्थितीत आहे. स्त्रीपुरुषांनीं
एकमेकांवर प्रेम करायचं तें चोरून—त्यांतले सुखदुःखाचे अनुभव ध्यायचे
तेहि लपून—ते अनुभव सांगायचीसुद्धां चोरी आहे आपल्या समाजांत.
मी हल्लीं जें पुस्तक लिहितोंय त्यात तुमच्या गोष्टीसारख्या किती तरी
सत्यकथा आहेत !”

“त्या पुस्तकाचं हस्तलिखित तुमच्याबरोबर आहे का ?”

डॉक्टरांनीं नकारार्थी मान हलविली. पण माझी उत्सुकता लक्षांत घेऊन
ते म्हणाले, “तुम्ही मुंबईला आलात की मी तें तुम्हांला वाचायला देईन.
त्यांतल्या एक एक कथा वाचल्यावर केवळ लाजेनं आणि भिडेनं आपण
संसारसुखाचा वसा खेळखंडोबा करीत आहों याची तुम्हांला कल्पना येईल.
प्रेम हा प्रत्येकाच्या आयुष्यांतला महत्त्वाचा भाग आहे. पण त्यांच्याकडे
केवळ स्वप्राकृपणानं पाहून चालणार नाहीं. खोटी लाज, खोटा ध्येयवाद,
खोटं पावित्र्य, यांचीं पावडणं घालून प्रेमांतलीं दुःखं जगापासून लपवितां
येतात; पण तीं मनाला जाळून टाकतात. मागच्याच आठवड्यांतली एक गोष्ट
आहे पाहा. एक एम्. ए. झालेली मास्त्रीण माझ्याकडे पेशंट म्हणून आली.
काय बरं तिचं नांव...”

डॉक्टर आठवण करूं लागले. मला एकदम सुमतीच्या सकाळच्या पत्राची
आठवण झाली.

डॉक्टर स्तब्ध बसलेले पाहून मी हसत म्हणालों, “नांव राहूं द्या. त्या
मास्तरणीची गोष्ट सांगितलीत तर मला गोष्टीसाठीं एक विषय तरी मिळेल.”

“एवढंच ना ? मग तुम्हांला या नमूताईचीच हकीगत सांगतो की !”

आतां काय ऐकावें लागणार या कल्पनेनें मी गोंधळलों. डॉक्टरांनीं मला
विचारलें,

“नमूताईच्याविषयी तुमचं काय मत आहे ?”

“देवता आहे विचारी !”

डॉक्टर स्वतःशींच हंमले. मी क्षणभर थांबून म्हटलें, “माझं एकश्याचंच
मत नाही. इथले सारे लोक त्यांना देवता मानतात !”

“नि एके काळीं तिला ओळखणारे सारे लोक तिला राक्षसीण म्हणत होते.”

मी स्तब्ध झालो !

वाराहि पडला होता. जणू कांहीं नमूताईची मागची कहाणी ऐकण्याकरितां त्यानें हि आपला श्वासोच्छ्वास आवरून धरला होता.

डॉक्टर सांगू लागले, “नमूताईच्या नवऱ्याच्या मित्रानंच ही गोष्ट मला सांगितलीय. त्याच्या प्रामाणिकपणाबद्दल माझी खात्री नसती तर—”

मी मध्येच म्हटलें, “तुम्हांला दहाच्या गाडीनं जायचेंय. तेव्हां—”

माझी गोष्ट ऐकण्याची उत्सुकता लक्षांत घेऊन ते हंसले. पण लगेच गंभीर होऊन ते म्हणाले, “नमूताईचा नवरा नि तो माझा स्नेही हे दोघेहि बालमित्र होते. तो स्नेही पुढें डॉक्टर झाला. नमूताईचा नवरा मोठ्या कष्टानं बी. ए. झाला. श्रीमंती नि हुशारी या दोन्हींपैकीं त्याच्यापाशीं काहींच नव्हतं. त्याला नोकरी लागली तेव्हां त्याची प्रकृति फारशी चांगली नव्हतीच. पण लग्न होऊन एकदोन वर्षे झाल्यावर तर ता विशेषच ढांसळली. त्याचा तो डॉक्टर झालेला स्नेही त्याला मुद्दाम भेटायला गेला. एकंदर लक्षण कांहीं ठाक दिसलं नाही त्याला. पण डॉक्टर हा नेहमींच आशावादी असतो. त्यानं औषध लिहून दिली. पथ्यपाणीहि सांगितलं. आणखी एक गोष्ट सांगायचं त्याच्या मनांत होतं, पण ती कशी सांगवी हें त्याला कळेना. तो तसाच निघून गेला !”

डॉक्टर मध्येच थांबले. बहुधा त्यांच्या मृत मित्राची मूर्ति त्यांच्या डोळ्यां-पुढें उभी राहिली असावी.

क्षणभर थांबून ते पुढें म्हणाले, “सहा महिन्यांनीं तो डॉक्टर पुन्हां आपल्या मित्राला भेटायला गेला. औषधं, शुश्रूषा सर्व कांहीं बरोबर होतं. पण रोगी मात्र खंगत चालला होता ! नवऱ्यासाठीं दररोज जाग्रण करणाऱ्या नमूताईला दोन दिवस विसांवा मिळावा म्हणून डॉक्टर रात्रीं रोग्याजवळ बसायला आनंदानं तयार झाला. पण नमूताईनं त्याला तिथं झोपू दिलं नाही. तिच्या पतिनिष्ठेचं कौतुक करीत तो पलीकडच्या खोलींत झोपी गेला.

“कसलं तरी भयंकर स्वप्न पडल्यामुळं तो रात्रीं जागा झाला. परीकडे

नवराबायकोचं कांहीं तरी बोलणं चाललं होतं. तें त्याला स्पष्ट ऐकूं आलं नाही; पण नवऱ्याचे ' आतां तरी छकू नकोस मला ' हे कर्कश उद्गार कानांवर पडताच तो गोंधळून गेला.

“ सारी रात्र तो अंधरुणावर तळमळत होता. पण अपरात्री ऐकलेल्या त्या उद्गारांचं कोडं कांहीं केल्या त्याला सुटलं नाही !”

“ दुसरे दिवशीं आपल्या मित्राच्या अंतरंगांत गिरण्याचा त्यानं प्रयत्न केला. पहिल्यांदा त्यानं त्याला दाद लागू दिली नाही. पण त्याच्या तोंडून जेव्हां तें रहस्य बाहेर पडलं—”

“ नमूताईचं नवऱ्यावर प्रेम होतं—भक्ति होती; पण ही भक्ति निर्लेप नव्हती. तिच्यांत शरीरसुखाची विलक्षण आसक्ति होती. तो अंधरुणाला खिळला होता, त्याची शुभ्रूषा ती मनःपूर्वक करात होती. पण या एका बाबतींत मात्र ती त्याचं मुळीच ऐत नसे. त्याला नको असलेलं तें सुख—

“ त्या डॉक्टरानं बायकोला नवऱ्यापासून दूर ठेवलं. त्याचा सूड घेण्याकरितां तिनें त्या डॉक्टरावर भलताच आळ घेतला ! तो त्याच्या मित्र-मंडळींत पसरला. त्याच्या घरांतहि थोडा गोंधळ निर्माण झाला. पण त्यानें ते सर्व मुकाट्यानं सोसलं. वाघिणीच्या तोंडून तिचं भक्ष्य काढून घ्यावं तसं नमूताईच्या बाबतींत त्यानं केलं होतं. त्यामुळं तिच्या विचित्र त्वेषाची त्याला कोंव आली. राग आला नाही.

“ पुढं कांहीं दिवसांनीं तिचा नवरा त्या डॉक्टराच्या घरी वारला. नमूताईचं पुढं काय करायचं हा प्रश्न आला. नसिंगचं शिक्षण घ्यायचं असल्यास तिची सर्व व्यवस्था करायची डॉक्टरची तयारी होती. पण तिनें तें नाकारलं. तिनें एकच मागणी केली—‘ जिथं खूपखूप लहान मुलं असतील तिथं मला कांहीं तरी काम द्या !’

“ डॉक्टरच्या ओळखीनं तिला एका अनाथ बालकाश्रमांत काम मिळालं. तिथलं काम तिनें इतक्या आपुलकीनं केलं, कीं आश्रमाच्या प्रमुख कार्यकर्त्यांत तिची गणना होऊ लागली. खुद्द डॉक्टरलासुद्धां तिच्या या स्थित्यंतराचं आश्चर्य वाटलं. तो अनेकदां मनांत म्हणाला असेल, ‘ निसर्गाला कळीचं

फूल करतां येतं; पण कांठ्याचं फुलांत रुपांतर करण्याची शक्ति माणसांतच आढळते.' ”

एका स्त्रीच्या शरीरसुखाच्या आसक्तीचें वात्सल्यांत परिवर्तन झाल्याची ही कथा मला मोठी उद्बोधक वाटली. मी पुढें कांहीं तरी बोलणार तोंच डॉ. साने मनगटावरल्या घडयाळाकडे पाहत म्हणाले,

“ आठ वाजायला आले की ! ”

ते लगेच उठलेहि.

त्यांच्याबरोबर गाडींत बसतां बसतां मी म्हटलें, “ डॉक्टर, नमूताईच्या हकीगतींतलं एक रहस्य सांगायचं राहिलंच आहे अजून ! ”

“ कुठलं ? ”

“ त्या डॉक्टरांचं नाव ! तुम्हीं ते सांगितलं नाही तरी मला ते ठाऊक आहे म्हणा. सांगूं का तें ? ”

“ हं ! ”

“ डॉ. साने. ”

भाग २ रा

प्रवासाचा दिवस उगवला की, माझे मन थोडेंसे नाराजच होतें. तसें पाहिलें तर नवीं नवीं स्थळे पाहवीत नि नव्या नव्या माणसांच्या ओळखी व्हाव्यात अशी मला उत्कट इच्छा आहे. पण ती तृप्त करण्याकरता धाड धाड करीत जाणाऱ्या खटोरेवजा मोटारींत किंवा खाड खाड करीत नि धूर ओकीत धांवणाऱ्या आगगाडींत एखाद्या कोंपऱ्यांत आठव्हा तास काढणें माझ्या अगदीं जिवावर येतें. मात्र अल्लादिनाचा जादूचा दिवा मिळाला तर या घटकेला मी रशियांत जायलासुद्धा तयार आहे.

या स्वभावामुळे प्रवासाचा दिवस उगवला की अंथरणावरून उठतां उठतां माझ्या तोंडांतून न कळत शब्द निघतात, 'उठा बुवा ! आज प्रवासाला जायचेंय !' हें म्हणतांना माझा स्वर इतका नाखुषीचा असतो की, माझ्या कोशांत प्रवासाला जाणें या शब्दाचा अर्थ फांशीं जाणें हाच आहे असा ऐकणाराचा ग्रह व्हावा !

थंडीच्या दिवसांत रगावर रग घेऊन निजलेल्या माणसाला ती ऊब सोडवत नाही ना ? मलाहि घर सोडणें तितकेंच कठीण वाटतें. प्रवास जवळचा असो, नाही तर लांबचा असो; निघण्याच्या दिवशीं मीं कुरकुर केली नाही असा दिवसच माझ्या आयुष्यांत उजाडला नव्हता.

आज मात्र मी अगदी मुकाट्याने उठलों. उषेला त्याचे आश्चर्य वाटल्या-बांचून राहिले नाही. तिनं विचारलं, “मुंबईचं व्याख्यान लांबणीवर पडलं वाटतं?” मी उत्तरलों, “छे! आज जायच्यू ना!”

ती कांहींच बोलली नाही. पण बायकांच्या तोंडापेक्षा त्यांचे डोळेच अधिक बोलके असतात! तिची दृष्टि मला म्हणत होती—‘आजच्या प्रवासांत कांहीं तरी विशेष दिसतंय! एरवीं कुठं बाहेरगांवीं जायचं म्हटलं, कीं एखाद्या आजोबाप्रमाणं कंटाळा येतो तुम्हांल’, पण आज मात्र—आज अगदी लहान मुलाची हौस संचारलेली दिसतेय तुमच्यांत!’

पतिपत्नीची एकमेकावरला टीका प्रतिटीका हा टिपण्यांच्या खेळाप्रमाणे गमतीचा खेळ असतो. अशा वेळीं वाक्याने वाक्य वाढविण्यांतच दोघांना गंमत वाटते. एखाद्या ब्रह्मचार्याने असला संवाद ऐकला कीं त्याला भास होतो—लहानशा गोष्टीसाठीं नवराबायको उर्गाच हुजत घालताहेत! पण असल्या लहान लहान खटक्यांतच संसाराची खरी लज्जत असते हें त्या बिचाऱ्याला कळत कळणार?

आपल्या मूक टीकेला कांहीं तरी उत्तर मिळेल अशी उषेची कल्पना असावी. चेहूची वाट पाहणाऱ्या क्षेत्ररक्षकाप्रमाणें ती मोठ्या उत्सुकतेनें स्तब्ध राहिली. पण मी गप्पच आहे हे पाहून तिला विलक्षण आश्चर्य वाटलें. एखाद्या गुहेच्या तोंडाशीं जाऊन लहान मुलानें मोठ्यानें ओरडावें आणि प्रतिध्वनीच्या अपेक्षेनें गुहेकडे पाह्वावें; पण उत्तरादाखल कसलाच आवाज ऐकूं येऊं नये म्हणजे त्याची जशी निराशा होईल, तशी तिची स्थिति झाली.

पण शितावरून भाताच्या परीक्षा करायला बायकांना कुणी शिकवावें लागत नाही. आजचा रंग कांहीं निराळा आहे हें ओळखून उषा लगेच म्हणाली, “मी केव्हांच ओळखलंय!”

“काय?”

“मुंबईला केव्हां जाईन असं झालंय तुम्हांला!”

मी हंसलों. माझे हास्य म्हणत होते—गुप्त पोलिसांत सरकार बायकांनाच अधिक जागा कां देत नाही?

ती विजयी मुद्रें म्हणाली, “आज जाण्याची इतकी घाई कां आहे, सांगू का?”

“ह !”

“एखादा नवा बित्रपट लागला असेल !”

मी नकारार्थी मान हलविली. क्षणभर थांबून ती म्हणाली, “नाहीं तर कुणा तरी मित्राचं लग्न ठरवायचं असेल !”

आतां मात्र मला गप्प बसवेना. मी म्हटलें, “तुम्हा नवरा एखाद्या बधूवरमंडळाचा संचालक आहे अशी तुम्ही समजूत झालेली दिसतेय !”

हंसत हंसत ती म्हणाली, “हें मुंबईचं काम आज नका सांगू तुम्हीं ! परत आल्यावर तरी मला कळेलच की नाही ?”

“कुणाकडनं ?”

“सांगू ?”

‘सांगू ?’ हा एक शब्द उच्चारतांना तिनें इतकी गंभीर मुद्रा केली होती, कीं मुंबईला मी कुठें कुठें जातो...नि काय काय करतो, याची वित्तवातमी तिला एखाद्या मैत्रीणीकडून कळत असावी असेंच क्षणभर वाटलें.

ती विलक्षण गंभीरपणानें माझ्याकडे पाहत होती. लिलावांत एखाद्या वस्तूची किंमत वाढविण्याकरतां जशी लिलाव पुकारणाराची धडपड चालते, तशी माझी उत्सुकता वाढविण्याची तिची ही युक्ति होती.

मी म्हटलें, “मी मुंबईला कशाकरतां गेलों होतो हें कोण सांगणार तुला ?”

“इकडं या, सांगतें.”

मी किंचित् पुढें गेलों.

समोरच्या आरशांतल्या माझ्या प्रतिबिंबाकडे बोट दाखवून ती हंसू लागली.

मलाहि हंसू आवरेना.

लगेच ती म्हणाली, “बायकांच्या पोटांत कुठलीहि गोष्ट राहत नाही, अशी म्हण आहे ना ? अगदीं खोटी आहे ती ! हल्लीं पुरुषांच्याच पोटांत कांहीं राहत नाही !”

बायकांची कुचेष्टा करणारी एक प्रतिकोटी मला तत्काळ सुचली. पण जिमेवरूनच मी ती परतविली. हंसत हंसत मी उभेला म्हणालों, “तुम्हां हा नवा सिद्धान्त खरा ठरावा म्हणून का होईना, आज मुंबईला जाण्यांत मला

हुरूप का वाटतोय तें तुला सांगितों. डॉ. साने भेटणार आहेत मला या खेपेला. 'पारिजातकाचीं फुलें' ही गोष्ट प्रसिद्ध झाल्यापासून मला काय काय अनुभव आले तें तू पाहिलंस ना? आतां सान्यांच्या मदतीनं त्या अनुभवांची कादंबरी करावी म्हणतों।"

X

X

X

मी मुंबईला बापुरावांच्या बिऱ्हाडांत पाऊल टाकलें मात्र; काल रात्री माझ्या नावानें एक फोन आला होता असें कळलें मला।

"कुणाचा?" कपडे काढीत असतांना मी विचारलें.

"डॉ. सान्यांचा।"

बापुरावांनीं कागदावर टिपून घेतलेला त्यांचा निरोप मी मोठ्या उत्सुकतेने वाचूं लागलों, 'माझ्या पत्नीच्या एका मैत्रिणीने जीव देण्याचा प्रयत्न केल्याची बातमी आतांच कळली. म्हणून आम्हीं दोघेहि नाशकाला जात आहों. बहुधा उद्यां परत येऊंच. आल्याबरोबर मी तुम्हांला फोन करीन. तुम्हांला राहायला सवड असली तर दोन-तीन दिवस अवश्य राहा. पण एखादे वेळीं सवड नसेल म्हणून माझ्याकडे असलेले सद्भाऊ मराठ्यांचें पत्र पोस्टानें तुमच्याकडे पाठवून देत आहें. माझे त्या पत्राचें काम झालें आहे. तुम्हीं तें वाचून कोल्हापूरला श्री. गोविंदराव मराठे (मोहन टॉकीजचे मॅनेजर) यांना द्यावे.'

डॉक्टर सान्यांना याच वेळीं नाशकाला जावे लागलें याचें मला फार वाईट वाटलें. 'पारिजातकाचीं फुलें' या गोष्टीतून उत्पन्न झालेल्या अनेक शंका-कुशंकासंबंधाने मला त्यांच्याशीं बोलावयाचे होते. पण आपण एखादें पदार्थसंग्रहालय पाहायला मोठ्या उत्सुकतेने जावें नि त्याच दिवशीं तें बंद असावे। अगदीं तशी स्थिति झाली माझी. मात्र सान्यांनीं सद्भाऊंचें पत्र पाठविण्याची दक्षता घेतल्यामुळें, आपली मुंबईची खेप अगदींच फुकट जाणार नाहीं असें त्यांतल्या त्यांत मीं माझे समाधान करून घेतलें.

सान्यांचा निरोप कळल्यापासून पोस्टमनच्या पावलाकडे माझे डोळे एकसारखे लागले होते. इतक्या उत्सुकतेने आयुष्यांत टपालाची वाट मनुष्य दोनच प्रसंगीं पाहतो—परीक्षेचा निकाल किंवा पत्नीचा माहेरवास।

शेवटीं एकदांची टपालाच्या शिपायानें घंटा वाजविली नि मी डॉक्टरांचा तो जाड लखोटा घेऊन आरामखुर्चीत कलंडलों.

गोविंदरावांचा नि माझा चागला परिचय असला तरी, त्यांच्या थोरल्या भावाला मीं कधींच पाहिलें नव्हतें. पाहणार तरी कुठून ? कांल्हापूरला येऊन मला इनमिन तीन वर्ष झालीं होती. पण अक्षरावरून माणसाची पारख करण्यांत काहीं चूक होत नसेल, तर एक गोष्ट कुणालाहि कबूल करावी लागली असती. त्याचा परागदा झालेला थोरला भाऊ सद्भाऊ हा साधा, सरळ, एकमार्गी माणूस होता.

मात्र त्याच्या पत्रांतलें पडिलें वाक्य वाचून मी चकितच झालों. गोविंदरावांच्या तोंडून बायकांच्या छळाला कंटाळून तो बेपत्ता झाल्याचा कहाणी जेव्हा कळली, तेव्हा मीं त्याच्याविषयी थोडी अधिक चौकशी केली होती. पण या चौकशेन त्याला लहानपणीं तालमीचा खूप नाद होता या माहितीपलीकडे फारसें काहीं निष्पन्न झालें नव्हतें.

त्याच्या पत्रांतहि पहिलवानी पेशाचेंच प्रतिबिम्ब पडलेलें असणार अशा कल्पनेनें मी ते वाचायला सुरुवात केली होती; पण—

त्याचें पहिले वाक्य पहिलवानाचे नव्हतें; तें कर्वाचें होतें.

‘माझे एक मन अजून घरांतच घुटमळतंय ! पण माझें दुसरें मन—केव्हा एकदां या घराबाहेर जाईन असं त्याला झालंय ! गोविंदा, डुकराला कसं मारतात हें तू पाहिलं आहेस का ? मागं मी गोमंतकांत गेलों होतो. कॅसल रॉक स्टेशनवर गाडी आली त्या वेळीं अंगावर शहारे उभे करणाऱ्या किंकाळ्या ऐकूं येऊं लागल्या. गाडी थांबल्यावर मीं मुद्दाम खाली उतरून आजूबाजूला पाहिलं. स्टेशनापलीकडेच एका डुकराला मारण्याचें पवित्र काम चाललं होतं ! पुष्कळ लोक त्या दुदैवी प्राण्याला काठ्यांनीं बडवात होते. ‘याचा एकदम कां जांव घेत नाहीत हे लोक ?’ मीं एका तिकडल्या उतारूला विचारलं. त्यानं उत्तर दिलं, ‘असं मारल्याशिवाय डुकराच्या मांसाला गोडी येत नाही !’ मला वाटतं—नशीबहि माणसाला असंचे छळीत असतं ! तें एक घाव दोन ज. ८

हुकडे करून त्याला एकदम मारून टाकीत नाही. डुकराचे मांस गोड लागावे म्हणून हालहाल करून त्याला मारणाऱ्या लोकांप्रमाणे तेहि—

जाऊं दे ! नशिबाला शिव्या देऊन कांहीं त्याचा पराभव करता येत नाही ! त्याच्याशी झुंजण्याची ताकद माझ्या अंगांत असती तर—

लहानपणीं तासतासभर जमीन धरून मी मोठमोठ्या गडद्यांना घायकुतीला आणीत असें. सामना बरोबरीनं सुटला तरी तो माझा विजय आहे असंच मला वाटे. चिकट गडी म्हणून प्रसिद्ध होतो मी ! पण दुदैवाशी त्या चिकाटीनं लढण्यांत आतां मला अर्थ वाटत नाही. कुस्ती सुरू असतांना एका गडद्यानं भिऊन आखाड्यांतून पळून जावं, तसा मी संसारांतून घाबरून निघून जात आहे. पुढं मी काय करणार आहे तें माझं मलाच ठाऊक नाही ! भविष्यकाळ भाग्यवंताकरितां असतो असं म्हणतात. माझ्यासारख्या दुदैवी माणसांना त्याच्या डोळ्याला डोळा देण्याचा धीरच होत नाही ! ही रडकथा कुणालाहि सांगू नये असं आजपर्यंत वाटत होतं. पण—

संसाराचा सारा भार तुझ्यावर टाकून मी भ्याडासारखा पळून गेलों असं तुला वाटेल म्हणून—

गोविंदा, तुझा भाऊ भित्रा नव्हता ! त्याला त्याच्या दुदैवानं भित्रा बनविलं. त्या दुदैवाचं नांव—

बायको !

संसार हा कल्पवृक्ष आहे असं मी काव्याच्या पुस्तकांत लहानपणीं वाचलं होतं. मला अनुभव मात्र अगदी निराळा आला. तो विषवृक्ष आहे !

माझं लग्न एका श्रीमंत मुलीबरोबर कसं झालं याची तुला कल्पना आहे का ? तिला मंगळ होता. तिच्या इनामदार बापाला खूप खटपट करूनहि मंगळ्या नवरा मिळेना. माझ्या दुदैवानं माझ्या पत्रिकेंतहि मंगळ उमटला ! इनामदारांची मुलगी सून म्हणून घरांत येण्याची आशा उत्पन्न होतांच आईला अंबाबाई पावली. बाबांना स्वर्ग दोन बोटं उरला !

पण मला कुठलाहि देव पावला नाही. माझ्या बाव्याला एक राक्षसीण मात्र आली ! स्वर्ग कुठं आहे याचा मला लग्नानंतर पत्ताच लागला नाही. मी नरकापासून फार दूर नाही हे मात्र मला लवकरच कळून चुकलं.

लम झालं त्या वेळीं माझी एक अटीतटीची कुस्ती ठरली होती. ती कुस्ती मी जिंकणार अशी खात्री होती मला. पण माझे सोबती—कुणी येने, कुणी मत्सराने—एकसारखे मला हिणवू लागले. लम झालं कीं मी लगेच बायकोच्या नादाला लागणार नि ही कुस्ती हरणार अशी त्यांची बालंबाल खात्री झाली होती. ते सारे म्हणत होते त्या गोष्टीवर माझाहि विश्वास होता. आमच्या आखाऱ्यांत कॅलेंडरवरलं बाईचं चित्रसुद्धां ठेवलं जात नव्हतं. स्त्रीच्या दर्शनानं पहिलवानाच्या मनांत नाहीं नाहीं ते विचार येऊं लागतात नि मग—

या साऱ्या कल्पना कदाचित् खोऱ्याहि असतील. पण त्या वेळीं माझी त्यांच्यावर इतकी श्रद्धा होती, कीं लम झाल्यावर लगेच बायकोविषयीचे विचार मनांत आणायचे नाहीत असा मी निश्चय केला.

इतरांचा काय अनुभव असेल तो असो, हा निश्चय पाळणं मला मुळींच कठीण गेलं नाही. तुला हंसूं येईल. खरं हि वाटणार नाहीं. पण मी अगदीं शपथपूर्वक सांगतो—लमानंतर जें मला पहिलं स्वप्न पडलं त्यांत स्त्री नव्हती, चुंबन नव्हतं, काही नव्हतं. एक कुस्तीचं मैदान होतं नि मी टाळ्यांच्या कडकडाटांत त्या मैदानांत उतरत होतो.

माझा निश्चय पार पडणार अशी माझी खात्री होती. पण—

मध्येच माझ्या बायकोला माहेरीं पाठवून देण्याबद्दल तिच्या बडिलांचं पत्र आलं. सोबतीला दुसरं कोण जाणार ? तूं फार लहान होतास त्या वेळीं.

मीच तिला घेऊन गेलों. सासऱ्यानं चार दिवस राहण्याचा मला आग्रह केला. तो मोडवला नाहीं म्हणून मी राहिलों. मला सासूबाई नव्हत्याच. घरांतल्या साऱ्या किल्ल्या स्वयंपाकीणबाईच्याच स्वाधीन होत्या.

तिथं गेल्यानंतर पहिल्याच रात्री—

पायाला गारगार काय लागलं तें पाह्यावं म्हणून मीं डोळे उघडले. सापाच्या भीतीनं मी जागा झालों होतो. पण माझ्या पायावर साप बळबळत नव्हता. ते हात—माझी बायको होती ती ।

तिच्या स्पर्शानं मला आनंद झाला हें मी नाकबूल करीत नाहीं. तिच्याशी खूप खूप बोलावं असं हि माझ्या मनांत आलं. पण—

शरीरसुखाच्या पलीकडे नवऱ्यापासून तिला कसलीच अपेक्षा नव्हती. मी

तिची समजूत घालू लागतांच तिनं मला धमकावणी दिली, 'माझ्या मना-सारखं झालं नाही तर मी ओरडून बाबांना हांका मारीन !'

परक्याच्या घरांत तमाशा नको म्हणून मी गप्प बसलो. पण तिच्या या विचित्र धाडसामुळं माझ्या मनांत एक प्रकारची अढी उत्पन्न झाली. स्त्रीसुलभ लज्जा तिच्यांत नसावी याचं मला आश्चर्यहि वाटलं.

उगीच पाव्हाळ लावीत नाही. पहिल्याच भेटींत तिनं माझ्या मनाला हा विचित्र धक्का दिला होता ! पुढं लवकरच वडिलांच्या सुतकांतहि एके दिवशी या प्रसंगाची पुनरावृत्ति झाली.

मी दुःखानं चूर झालों होतो. नि ती—

'ती पूर्वजन्मी एखादी राक्षसीण असावी असंच मला वादूं लागलं !'

मी मधेंच थांबून समोर पाहूं लागलों. मला सान्यानीं सांगितलेली नमूताईची हकीगत आठवली. पुरुष आणि अत्याचार यांची जगनं घातलेली सांगड हा एक संकेत आहे अशी कल्पना माझ्या मनांत येऊन गेली. बायकाहि अत्याचारी असूं शकतात हें सद्भाऊच्या पत्रावरून—

राक्षसी महत्त्वाकांक्षेतली मदालसा—वाङ्मयांतली उदाहरणं कशाला हवीत ? राजघराण्यापासून चित्रपटसृष्टीपर्यंत या वृत्तीच्या बायकांनीं घातलेल्या सावळ्या गोंधळाच्या अनेक सत्यकथा माझ्या डोळ्यापुढे उभ्या राहिल्या.

सद्भाऊच्या त्या पत्राकडे पाहून माझ्या मनात आलें—देशभक्तीच्या नांवाखाली लाखों लोकांचीं प्राण घेणारीं युद्ध जशीं जगांत सुरू आहेत, त्याप्रमाणं पावित्र्याच्या पडद्याआड एकमेकांना विटून गेलेल्या जोडप्यांना एका पिंजऱ्यांत ठेवणाऱ्या लष्त्रांची परंपराहि अखंड चालली आहे. संसाराला जुने लोक समुद्राची उपमा देत असत ! ती अतिशय समर्पक आहे. पण समुद्रांत पोहण्याकरतां मनुष्याला लाइफ बेल्टची जरूरी असते. त्याच्याऐवजीं एखादा दगड गळ्यांत बांधून त्याला पोहण्याचा हुकूम सोडला तर—

वाऱ्याच्या झुलुकीनें माझ्या हातांतल्या पत्राचीं पानें फडफडलीं. जणूं कांहीं सद्भाऊच मला म्हणत होता, 'एवढ्यानं काय झालंय ? पुढं ऐका !'

मी पुढें वाचूं लागलों.

‘मी विरक्त झालों होतों किंवा शरीरसुखाचा इच्छा मला होत नव्हती असं नाही. पण आजारी मनुष्याला कुणी पंचपक्वान्नांचं जेवण आग्रह करून वाढू लागला, तर त्याला सुख होईल का ? माणसाचं मनहि अनेकदा आजारी असतं हे तिला कधीच कळलं नाही !

हळूहळू माझं मन बायकोची आईशी तुलना करू लागलं. आईच्या कृश मूर्तीविषयी लहानपणापासून मला आदर वाटत आला आहे. शिबी राजाने एका कबुतराचं रक्षण करण्याकरता आपलं स्वतःचं मांस कापून दिलं होतं ना ? आपली आईहि कुटुंबाकरता जन्मभर तेच करीत आली आहे असं मला लहानपणापासून वाटे. तिच्या कृशतेचं कारण हेंच असलं पाहिजे असं नेहमी माझ्या मनांत येई.

आईच्या मानानं तुझी वहिनी किती गुबगुबीत आहे हें तू पाहत आलाच आहेस. तिची आईशी तुलना करू लागलो की एक विचित्र कल्पना राहून राहून माझ्या मनात येई—इतक्या रक्तमासावर जगणारी माणसंच अशी लठ्ठ होतात ! दुसऱ्याकरता क्षिणणारी माणसं असं अंग कुठून धरतील ? माझं सन म्हणू लागलं—आपली आई ही हळूहळू जळत जाणारी उदबत्ती आहे. आणि आपली बायको ही तेलाच्या जिवावर उज्या मारणारी नि हंसत राहणारी दिव्याची ज्योत आहे.

उन्हाळ्यांत विंचू कुठून येतात कुणाला ठाऊक; पण ते दररोज घरांत सांपडू लागतात माणसाच्या मनाची तगमग होऊं लागली की विचित्र विचारहि असेच त्याच्या मनात घारंवार डोकावू लागतात. त्या विचारांच्या नादानं अगदी वेडा होऊन जातो तो. वडील वारल्यामंतरच्या वर्ष सहा महिन्यांत शरीरसुखापलीकडे न पाहणाऱ्या बायकोमुळं माझ्या मनांत इतक्या विचित्र नि विलक्षण विचारांची गर्दी उसळू लागली—एखादं मोहोळ कुणीतरी दिव्याचं नि मग मधमाझ्याचा थवाच्या थवा घोगावत झाडाखाली स्वस्थपणें झोपलेल्या मनुष्यावर तुटून पडावा; अगदी तशी स्थिति झाली होती माझी.

राहून राहून माझं मन बायकोची आईशी तुलना करी. अंगकाठी, डोळे, स्वभाव, वागणूक, कशांतच तिचं आईशे साम्य नव्हतं. बाबांनी कितीहि डोळे बघवले, तरी आई डोळा वर करून त्याच्याकडे पाहत नसे. त्यांच्या तोंडातून

कठोर शब्द बाहेर पडले तरी ती कधी पुटपुटूनसुद्धा उत्तर देत नसे. अशा आईच्या सावलीत मी वाढलो होतो, त्यामुळे—

सारं लिहू लागलो तर एक कादंबरी होईल. पण ही कादंबरी इतर कादंबऱ्यांप्रमाणं मनोरंजक होणार नाही. लेखक ज्या कादंबऱ्या लिहितात, त्यांत एक पुरुष आणि एक स्त्री एकमेकांवर प्रेम करतात; पण जग त्यांच्या प्रेमाच्या मार्गात काटे पसरत असं दाखविलेलं असतं. हे सारे लेखक अडाणी तरी असले पाहिजेत किंवा ढोंगी तरी असले पाहिजेत. बिचाऱ्यांना एक साधी गोष्ट कळत नाही—लगापूर्वी प्रेमाच्या मार्गावर फुलं पसरलेलीं दिसतात. पण लग्न झाल्यावर तीं फुलं सुकून जातात, त्यांच्या पाकळ्या वाऱ्यावर उडू लागतात, नि मग त्यांच्या खालीं लपलेले काटे—बाभळीचे, निवडुंगाचे, कणकीचे, नाना तऱ्हांचे काटे पावलोंपावलीं पायांना टोचू लागतात. प्रेमकथा लिहिणारे लेखक जिथं आपल्या गोष्टी संववितात तिथंच आयुष्यांतल्या खऱ्याखऱ्या कथा सुरू होतात. त्या लिहायचं या लोकांना भय वाटत असावं ! बाजारांत चॉकोलेट खपतं, कोयनेल खपत नाही; हें कळण्याइतके ते हुशार असतातच !

लिहितां लिहितां फार बाहवलो मी ! पण—मरण जवळ आलं की काय बोलूं न काय बोलूं नको असं माणसाला होतं ना ? माझीहि तसंच झालं आहे. घरदार, भाऊबहीण, या सर्वांना सोडून जाणं हें मरणाइतकंच कठीण वाटतंय मला. ही एक प्रकारची आत्महत्या आहे हें मला समजतंय; पण—

गोविंदा, क्षमा कर मला. आत्महत्या कुणी सुखासुखी करीत नाही. छळाला कंटाळून किंवा दुःखानं बैतागूनच माणसं मरणाला मिठां मारायला घांवतात. मीहि असाच एका असह्य विचित्र दुःखानं—

उगीच लांबण लावीत नाहीं आतां ! पहिल्या भेटीतच बायकोविषयी माझ्या मनांत जो तिटकारा उत्पन्न झाला तो एकसारखा वाढत गेला. तिला खरीचुरी मीं पाहिली ती तिच्या माहेरीं—त्या रात्री ! बोहल्यावर अंतरपाट दूर झाला तेव्हां तिच्याकडे मीं निरखून पाहिलं होतं. पण त्या पाहण्यांत जुसता नवीनपणाचा आनंद होता. लहान मुलाला एखादं खेळणं मिळालं म्हणजे तें कौतुकानं त्याच्याकडे पाहू लागतं ना ? तसंच होतं माझं तें पाहणं.

आमच्या घरांतल्या जुन्या बळणामुळं लग्न झाल्यावर पहिल्या आठपंचरा

दिवसांत तिचं माझं बोलणंच झालं नाहीं मुलीं. स्नेह्यासोबत्यांच्या चिडविण्या-मुळं मोहि तिच्याकडे फारसं लक्ष दिलं नाहीं.

तिच्या माहेरीं—त्या रात्रीं एका घटकेंत माझीं सारीं सुखस्वप्न भंग पावलीं. बेदरकारपणाने खेळणाऱ्या लहान मुलानं टेबलावरल्या सुंदर फ्लॉवर-पॉटचे तुकडे तुकडे करावेत तशी तिच्या निर्लेज वागणुकीनं माझ्या मनाची स्थिति झाली. तिची आठवण झाली, की त्या रात्रीचं तें विचित्र दृश्य माझ्या डोळ्यांपुढं उभं राहतं.

नि आईची आठवण झाली की—

त्या आठवणींतहि अशीच रात्र आहे; पण—किती सात्त्विक आठवण आहे ती ! मी तापानं अंथरूणावर निपचित पडलों आहे. समोर रामाची तसबीर आहे. आई त्या तसबिरीच्या पायां पडून तिला म्हणत आहे 'मला ने, पण—पण माझ्या सदूला जीवदान दे.' तिच्या डोळ्यांतून घळघळ धारा वाहत आहेत. त्याच धारा माझ्या अंगावर पडतात नि माझा ताप उतरतो. तो आईचा शब्द मोडण्याची देवाचीसुद्धां छाती होत नाही.

एक वेळ वाटतं—इतक्या सालस आईची माया मला मिळाली नसती तर निर्लेज आणि उर्मट बायकोशींमुद्धां जुळवून घेण्याची इच्छा मला झाली असती. पण सावलीतून उन्हांत येणाऱ्या मनुष्यालाच उन्हाचा त्रास अधिक होतो. माझीहि तसंच झालं.

लिहीन तिनकं थोडंच आहे. प्रत्येक मनुष्याला स्वतःच्या आयुष्यावरून एक कादंबरी लिहितां येईल असं म्हणतात तें अगदीं पुरेपूर पटतं मला. पण मनाला डसणाऱ्या विचकांच्या वेदना विसरण्याकरतां मी अलीअलीकडे स्वप्न कादंबऱ्या वाचल्या असल्या, तरी तसलं कांहीं लिहायचं मला जमणार नाही. नि ज्याला जग सोडून दूर दूर कुठं तरी जायचं आहे त्यानं या खटाटोपांत पडावं तरी कशाला ?

या कादंबरींतल्या पुढल्या प्रसंगाचं अगदीं प्रोटक वर्णन केलं तरी माझ्या दुःखाची तुला कल्पना येईल.

बाबा देवघरीं गेले. आईला त्या दुःखाचा विसर पडावा म्हणून मी रोज रात्री तिला ज्ञानेश्वरी, दासबोध, नाहीं तर तुकोबाचा गाथा वाचून दाखवू लागलों. तिनं पुरें म्हटल्याशिवाय मी वाचन थांबवात नसें. वयामुळं ब

दुःखामुळं ती बारा-बारा वाजेपर्यंत जागत राही. मीहि तिला बरं वाटावं म्हणून वाचीत राही. मला वेदान्त आवडत होता अथवा परमार्थाची तहान लागली होती असं थोडंच आहे ? पण एक गोष्ट मीं कधीहि विसरलों नाही—वृद्धपण हें दुसरं बाळपण असतं. या बाळपणांत माझ्या माणसाना लहान माणसाना जपायचं असतं. माझ्या बाळपणी आईनं माझे हट्ट पुरवले, माझी शुश्रूषा केली, माझ्यावरून आपला जांव आंवाळून टावला. त्या ऋणाची फेड वार्धक्यांत तिची सेवा केल्यानंच होणार आहे.

पण माझ्या या भावनेची बायको काडीमात्र कदर करीत नसे. रात्री बारा-साडेबारा वाजता मीं खोलीत पाऊल टाकलं की ती खुनशापणानं हंसे आणि म्हणे, 'यावं पुराणिकबोवा !' अशा वेळेचे तिचे ते टोमणे— तिची घालून पाडून बोलण्याची ती पद्धत—आईच्या दुःखाविषयीची ती बेपर्वाई नि शरीरसुखाचा तो हव्यास—माझं मन अगदीं विटून गेलं त्या अनुभवानीं ! फळ अधिक पिकलं कीं तें कुजतं—त्याची घाण सुटते. तिची शरीरसुखाची आसक्ति तशी वाटू लागली मला. जणू काहीं तिच्या श्रामंत बागानं तेवढ्यासाठीच मला विकत घेतलं होत !

हें दुःख सांगायचं तरी कुणाला ? आई फार मोठी, तू फार लहान, नवरा हरिद्वारला गेल्यामुळं ताई गांजलेली. मी मनात म्हणे—मनुष्याला क्षय किंवा कॅन्सर झाला तर त्याची लक्षणं तरी बाहेर दिसतात. लोक त्या रोग्याची कीर्त करूं लागतात. पण या रोगांद्दूनहि भयंकर अशी मानसिक दुःखं मात्र माणसाना जगात सुकाठ्यानं सोसावीं लागतात. कुणी एका शब्दानं हि त्यांच्या दुःखांचा विचारपूस करीत नाही.

मी ह्या सुका मार सोशीत असतानाच भाऊबंदांनीं आपल्यावर दावे लावले. सुखानं मिळणाऱ्या आपल्या मीठभाकरींत माती मिसळण्याचा उद्योग त्यांनीं सुरू केला. घरीं वकिलांचे खिसे भरल्यागिवाय कोर्टात त्यांचीं तोंड लघडत नाहीत. शेवटीं हे खिसे भरण्याकरितां मी मुंबईची नोकरी पत्करली.

बायकोला मुंबईला नेण्याची माझी इच्छा नव्हती. पण पुढं पुढं आईनं फार आग्रह केला म्हणून मी नाइलाजानं बिन्हाड मांडलं. त्या बिन्हाडाचा मुहूर्त माझ्या टायफॉइडनं झाला. अठ्ठावीस दिवसांनीं मी तापांतून उठलों. अक्षिक रजा मिळण्यासारखी नव्हती म्हणून लगेच मी नोकरीवर रुजू झालों.

नोकरीवरून संध्याकाळी मी परत येई तेव्हा इतका गळून जाई की—

उंसाच्या चरकांतून बाहेर पडलेलं चिपाड असतं ना ? माझ्या शरीरानं त्याचासुद्धा हेवा केला असता त्या वेळीं !

लवकरच माझी बायको मुंबईला कंटाळली. तिने माहेरीं जाण्याची भाषा सुरू केली. तिच्या उदास वागणुकीमुळं माझ्याहि मनाचा संताप होई; म्हणून तिच्या जाण्याला मी आनंदानं संमति दिली.

जायच्या दिवशीं फार गडबड झाल्यामुळं तिची ट्रंक मी भरुं लागलों. त्या ट्रंकेतलं सामान नीट लावता लावतां माझ्या हाताला एक वही मिळाली. उखाणे नि ओव्या टिपून घेण्याचा नाद पुष्कळ बायकांना असतो. या वहींतहि तसलाच काही तरी मजकूर असेल म्हणून मी तशीच परत ठेवणार होतो. पण—

संशय हा मनुष्याचा मागच्या जन्मीचा वैरी आहे. हिला कुठल्या ओव्या आवडतात तें तरी पाहावं म्हणून मी ती वही उघडली.

फुलांच्या परडींतून तक्षक निघावा तशी माझी स्थिति झाली.

मी जें पान उघडलं होतं त्याच्यावर एक लावणी उतरलेली होती. नुसती शृंगारिक नव्हती ती ! जवळ जवळ बीभत्स ! तिच्या पहिल्याच दोन ओळी इतक्या किळसवाण्या होत्या की—

तें अक्षर माझ्या बायकोचं आहे असं वाटेना. म्हणून मी वहीचं पहिलं पान उघडलं. त्यावर एका पुरुषाचं नांव होतं.

वही चाळतां चाळतां तिच्यांत एक पत्र आढळलं. पत्र मोठ्या सलगीचं होतं. त्याच्या खाली सही नव्हती. फक्त 'तुझा बालमित्र' एवढंच लिहिलं होतं.

त्या वहीविषयी तिला काही तरी विचारावं असं माझ्या मनात आलं, पण मी जिमेला लगाम घातला.

पुढं ती माहेरीच अधिक राहूं लागली. आईच्या आग्रहामुळं मी तिला महिना दोन महिने मुंबईला घेऊन येई. पण तिच्या सहवासांत मला काडीभरहि सुख होत नसे.

आई गेल्यावर ती वर्षभर माहेरीच होती.

एके दिवशीं एकदम माझ्या सासऱ्याची तार आली. ती फार आजारी आहे, असं तारेंत लिहिलं होतं.

कर्तव्य आणि दया हीं सख्खीं भावंडं आहेत. मीं धांवत तिच्या समाचाराला गेलीं, पण—

मीं गेलीं तेव्हां ती चांगली हसत-खेळत होती. आजारांतून उठलेल्या माणसासारखा तिचा चेहराहि दिसत नव्हता. तिनें हें आजाराचं नाटक कां केलं तें मला कळना.

त्या दिवशीं गज्याला मीं माझं अंथरण बाहेर घालायला सांगितलं. त्यानें तें तसं घातलं. त्या बिचाऱ्याचा काहीच अपराध नव्हता यांत. पण तेवढ्यासाठीं ती त्याला ताडताड बोलली. अट्टाहासानं तिनें त्याला तें अंथरण आपल्या खोलींत न्यायला लावलं.

या साऱ्या प्रकाराची मला किळस आली. लाजेनं मेत्याहून मेत्यासारखा झालों मी ! बायको फार आजारी आहे म्हणून तिच्या समाचाराकरितां आलों होतो मी ! चार दिवस मौज करण्याकरितां नव्हे.

घरांतली मंडळी मला काय म्हणतील—

.. पण माझ्या मनाला लागलेली ही टोंचणी तिच्या गांवींहि नव्हती. नाइलाजानं मीं तिच्या खोलींत झोंपलों. मात्र पूर्वीप्रमाणं तिच्या धमकावणीला मीं भीक घातली नाहीं नि तिच्या लाचाराला मीं बळीहि पडलों नाहीं. आजारी बायकोच्या बाबतींतलं कर्तव्य पार पाडत्याच्या आनंदांत तीन-चार दिवसांनीं मी परत आलों. या चार दिवसांत माझ्या मनाला खूबखूब लागणारी एक गोष्ट मात्र घडली. गांवांतला एक छोकटा मनुष्य माझ्या बायकोच्या समाचाराला दोन-तीनदां आला. एकदां तर तो अगदीं तिच्या बिछान्यावरच जाऊन बसला. कुठल्या तरी नाटकमंडळींत तो पूर्वी होता म्हणे. मधून मधून तो स्वतःशींच एखादं गाणं गुणगुणे. बहुधा लावणी असे ती.

त्याच्या या सलगविषयीं मीं नापसंती दर्शविली. पण माझ्या बायकोनें तें सारं हसण्यावारी नेलं.

मीं परत मुंबईला आल्यावर महिना दीड महिन्यांतच माझ्या सासऱ्याचं पत्र आलं—तिला डोहाळे लागले होते.

माझ्या अंगाची आग आग झाली. मला मध्ये तार करून तिने कां बोलावून नेलं याची पूर्ण कल्पना आली मला. तें निर्लज्जपणाचं नाटक—

अशा बायकोबरोबर यापुढं संसार करणं मला अशक्य आहे ! त्या छाकट्यापासून तिला झालेलं पोर आपलं मूल मानून मांडीवर खेळवणं—

आणि तेवढा मनाचा मोठेपणा मी दाखवला तरी त्याचं फळ काय मिळणार आहे मला ? माझ्या मूर्खपणाला ती हंसतच राहिल ! एक पाप पचलं, शंभर पापांची माणसाला भीति वाटेनाशी होते. तें सारं सोसायचं सामर्थ्य माझ्या अंगांत नाही. मनुष्य काढा हंसत पिईल, पण विष ?

तिचं पाप तिच्या पदरांत घालणं आधीच कठीण ! त्यांत दोन्ही कुळाच्या अब्रूचा प्रश्न ! उद्यां तुला नि ताईला जगांत तोंड दाखवायची चोरी होईल. तुम्हां सर्वांच्या सुखाला अशी आग लावण्यापेक्षां—

मीच कुठं तरी आतां. माझा शोध करूं नकोस. ज्या दिवशीं माझं लग्न झालं, त्याच दिवशीं आयुष्यांतला सुखाचा डाव मी हरलों. तेव्हां—

देवानं तुला नि ताईला सुखी ठेवावं एवढीच माझी शेवटची इच्छा आहे.

तुझा दुर्दैवी भाऊ,

सदाशिव.

×

×

×

पत्र संपतांच मला क्षणभर बरें वाटलें. एखाद्या तळघरांतल्या काळोखांत चालतांना माणसाला जसा अस्वस्थपणा वाटतो तसें हें पत्र वाचतांना मला झालें होतें.

त्या पत्रांतले सद्भाऊचे ते शेवटचे शब्द—‘देवानं ताईला सुखी ठेवावं एवढीच माझी इच्छा आहे !’

ते आठवतांच दैवाच्या निर्दय खेळाची जाणीव होऊन माझ्या अंगावर शहारे उभे राहिले. सद्भाऊच्या ताईला पहिल्या नवऱ्यापासून तर मुल मिळालंच नव्हतं; पण सुखाच्या आशेनं केलेला पुनर्विवाहसुद्धा तिला ताप-दायकच झाला होता. नट असलेल्या त्या दुसऱ्या नवऱ्याचा तिच्यावरला तो जुलूम—

माझ्या मनांत आलें—माणसं हीं निष्ठुर निसर्गाच्या हातांतली खेळणी आहेत हेंच खरं. हजारों वर्षं वाढत आलेलं सुंदर शहर धरणीकंपाच्या

धक्क्याने धुळीला मिळवण्यांत निसर्गाला कधी वाईट वाटलं आहे काय ? माणसांच्या मनोविकारांचाहि तो असाच दुरुपयोग करतो. शांत धरणी एकदम हालू लागवी, त्याप्रमाणं माणसंहि एखाद्या विकारानं प्रभुब्ध होतात नि या क्षोभाला संसार, सोबती, सुखं, किंबहुना जीवनांतलं सारं सौंदर्य ह्यां ह्या म्हणतां बळी पडतं.

टेलिफोनची घंटा खणखणू लागली नसती तर विचारांच्या या धोरबरोबर मी कुठें वाहत गेलों असतो कुणाला ठाऊक !

फोनवर मी बोलूं लागलो—“ हॅलो !”

“ हॅलो. खांडेकर आहेत का ?”

“ मी खांडेकरच बोलतोय. आपण कोण ?”

“ मी डॉ. साने. आताच नाशकाहून आलों. अर्ध्या एक तासांत मी येतोच तुमच्याकडे. कुठं बाहेर जाऊं नका हं.”

X

X

X

डॉ. साने इतक्या अगत्याने माझ्याकडे कां येताहेत तें मला वळेना. मला वाटलें—कदाचित् नाशकाची सारी हकीगत त्यांना सांगायची असेल. कदाचित्—

तर्क करणं हें लपंडाव खेळण्यासारखंच आहे. लपंडावात आपल्या जवळच लपून बसलेला गडा आपणांला कुठें दिसतो ? तर्क करतांनाहि माणसाची अर्शाच स्थिति होते. स्वाभाविक गोष्टच त्याला अचूक सुचत नाही.

डॉ. साने एवढ्या गडबडीने आले ते रात्री मला जेवायला बोलवायला. मी हें आमंत्रण स्वाकारलेंच पाहिजे असा त्यांच्या पत्नीचा आग्रह होता. ती लहानपणापासून मला ओळखीत आहे असं त्यांनीं सांगितलं, तेव्हां तर मी गोंधळूनच गेलो.

पण माझ्या मनाचा गोंधळ डॉक्टरांच्या लक्षांत आला नसावा. माझ्या-समोर पडलेल्या सद्गुणाच्या पत्राकडे पाहून ते हंसत म्हणाले, “कसं काय वाटलं हें पत्र तुम्हांला ?”

एखाद्या गमतीच्या कादंबरीविषयी विचारावें तसा हा डॉक्टरांचा प्रश्न वाटला मला.

मी उत्तर दिलें, “ फार भयंकर पत्र आहे हें !”

“भयंकर ?” डॉक्टरांनीं मघांपेक्षांहि मोठें हास्य केलें. लगेच ते म्हणाले, “शस्त्रक्रिया म्हटलं कीं तुमच्या अंगावर कांटा उभा राहतो; पण दररोज पंचवीस शस्त्रक्रिया करणाऱ्या डॉक्टराला विचारा. तो म्हणेल—पंचवीस झाडांचीं फुलं तोडणं नि पंचवीस शस्त्रक्रिया करणं यांच्यांत कांहीं फारसं अंतर नाहीं.”

मीं कळवळ्यानें उद्गारलों, “गरीब बिचारा सद्भाऊ !”

डॉक्टर मृदु स्वराने म्हणाले, “नि त्याची ती दुर्दैवी बायको !”

“दुर्दैवी कीं दुष्ट ?” हा प्रश्न माझ्या अगदीं जिभेवर आला होता. तो मी विचारणार इतक्यात डॉक्टर म्हणाले, “या गोष्टींत सारा दोष कांहीं त्या बाईचाच नाहीं !”

“म्हणजे ?”

“तें आता सागत बसलों तर तुम्ही जेवायला यायची टाळाटाळ कराल. तेव्हां तुम्हांला एक प्रॉमिसरी नोट लिहून देतों. रात्री जेवण झाल्यावर त्या बाईची सारी हकीकत—” माझ्याशीं हस्तादोलन करीत ते उद्गारले. “बराय ! बरोबर आठला येतों मी !”

मीं घड्याळाकडे पाहिले. नुकते पांच वाजले होते. अजून तीन तास—घड्याला चाबूक मारून पिटाळतां येतं, पोलिसला चुकवून मोटारीचा वेग ताशीं ऐशोपर्यंत नेता येतो; पण घड्याळाच्या काट्याची गति मात्र कुणालाहि केव्हांच वाढवितां येत नाहीं.

केव्हां एकदां आठ वाजतात असें होऊन गेलें मला !

डॉ. साने यांच्या घरीं जाईपर्यंत माझे मन अगदीं अस्वस्थ होऊन गेलें होतें.

माझ्यांतला कथालेखक सद्भाऊच्या पत्राची दुसरी बाजू ऐकायला नुसता उतावीळ झाला होता। दुसरे दिवशीं दुपारीं जत्रेला जायचें असलें तरी आदल्या रात्रीं जाग येतांच लहान मूल 'उजाडलं का ?' म्हणून आईला विचारतें ना ? कथालेखक श्री. खांडेकर यांचीहि स्थिति तशीच झाली होती. बिचाऱ्यानें तीन तासांत दहा वेळ घड्याळाकडे पाहिलें असेल; पण त्या पाहण्याचा काय उपयोग होता ? घडयाळ हा खराखुरा तत्त्वनिष्ठ शिपाई आहे. राजाच्या क्रोधकटाक्षानें त्याची गति मंद होत नाही किंवा रमणीच्या प्रेमकटाक्षानें ती वाढतहि नाही.

मात्र कथालेखकाइतकाच माझ्यांतला माणूसहि अधीर झाला होता. राहून राहून माझ्या मनांत येत होते—डॉ. सान्यांची पत्नी आपल्याला ओळखते नि आपण मात्र तिला—

घराण्यांचे इतिहास लिहिण्याच्या पद्धतीची उपयुक्तता आजच मला पटली म्हणानात ! पण तिचा या वेळीं मला उपयोग होण्यासारखा नव्हता. साने घराण्याचा इतिहास मुंबईत वाटेल त्या बिन्हाडांत कसा सांपडणार ?

डॉ. साने यांच्या पत्नीचा नि माझा कुठें परिचय झाला असावा याविषयी नाही नाही त्या कल्पना करीत मी त्यांच्या घरीं गेलों. मला वाटलें—आतां क्षणार्धांत आपलें कोडें सुटेल.

पण दिवाणखान्याच्या दारांत येऊन हंसत मुखानें मला नमस्कार करणाऱ्या एका स्त्रीकडे दृष्टि जातांच मी अधिकच गोंधळलों. डॉक्टर म्हणाले, “या लीलाबाई नि हे—”

“ते ठाऊक आहेत मला, पंचवीस वर्ष झालीं पण यांच्यात कांहीं म्हटल्या कांहीं फरक पडला नाही ! अगदीं आहेत तसे आहेत हे !” लीलाबाई म्हणाल्या. तुरकाटीशीं त्यांनीं माझी तुलना केली नाहीं हेंच भाग्य म्हणायचें !

“झाड वाढतात, दगड कधींच वाढत नाहीत.” मी थट्टें बोलून गेलों.

लीलाबाईंनीं लगेच उत्तर दिलें, “दगडांतूनच देवांच्या मूर्ति निर्माण होतात.”

मी एवढा हजरजबाबी; पण अनपेक्षित कोटीनें मी थोडासा गडबडलोंच !

डॉक्टर हंसत हंसत म्हणाले, “पुराणांत भक्तानं देवाचा पराभव केल्याच्या कथा आहेत ना ? तसलाच प्रसंग दिसतोय हा.”

डॉक्टरांच्या बोलण्यावरून लीलाबाई माझ्या लिखाणाच्या निःसीम भक्त आहेत हें उघड दिसत होतें. त्याचें मला मोठेंसे आश्चर्य वाटलें नाही.

सध्यां मध्यम-वर्गातल्या बायकांनाच काय तें कथा-कादंबऱ्यांचीं पारायणें करण्याइतकें स्वास्थ्य मिळतें, नि त्यामुळें हल्लींच्या लेखकांचे अनेक भक्त या वर्गातच सांपडतात.

हातपाय धूत असतांना गतवर्षींची असलीच एक गोष्ट मला आठवली. एक तरुणी मला मुद्दाम भेटायला आली होती. तिनें मला विचारलें, “तुमची कोणती कादंबरी आवडते तुम्हाला ?”

मी उत्तर दिलें, “पांढरे ढग.”

ती म्हणाली, “मला ‘दोन ध्रुव’ अधिक आवडते.”

मी कांहींच बोललों नाहीं. प्रत्येकाची आवड निराळी असते म्हणूनच अज चाललें आहे. नाही तर केव्हांच त्याला धर्मशाळेचें स्वरूप आलें असतें ! ती पुढें म्हणाली, “सतरा वेळां मी ती वाचलीय !”

मी तिच्याकडे आश्चर्याने पाहू लागलों. तिने मला प्रश्न केला, “तुम्ही किती वेळां वाचली आहे ती?”

मी उत्तरलों, “एकदांच.”

ती क्षणभर स्तंभितच झाली. मग तिने आश्चर्यपूर्ण स्वराने मला विचारलें, “एकदांच?”

मी उत्तरलों, “हो. नि तीसुद्धां हस्तलिखित तपासून प्रकाशकाकडे पाठवितांना!”

जागृत देवस्थानांत एखाद्या नास्तिकानें देवार्चा निंदा करावी तसें माझे हें बोलणें तिला वाटलें होतें. आज लीलाबाईंच्याशी बोलतांना असलाच कांहीं प्रसंग येतो कीं काय या विचारांतच मी न्हाणीघराबाहेर पडलों.

जेवणाची व्यवस्था टेबलावरच केली होती. डॉक्टरांची दोन्ही मुलें नुकतींच जेवलीं असल्यामुळें आम्ही तिघेंच जेवायला बसलों. लीलाबाईंना त्यांच्या नाशिकच्या मैत्रिणीची हकीकत विचारावी असे माझ्या मनात राहून राहून येत होतें. पण कांहीं केल्या तो धार मात्र मला होईना.

जेवणाला सुद्धात झाल्यावर लीलाबाईंनीं विचारले, “मला ओळखलंत का?”

रस्त्यांत कुणी हा प्रश्न विचारला तर अनेकदां ‘हो, हो.’ म्हणून उत्तर देऊन मी निसटतो. अशा वेळीं झटकन् नांवाचां आठवण झाली तर ठीकच असतें. नाहीं तर कामाची सबब सांगून पलायन करायला तरी बारा वाटा मोकळ्या असतात.

पण आतां मी हा प्रश्न विचारणाऱ्या लीलाबाईंच्या घरांत जेवायला बसलों होतो. अगदीं त्यांच्यासमोर. चक्रव्यूहांत सांपडलेल्या अभिमन्यूसारखी स्थिति झाली होती माझी. खुद्द लीलाबाईंय माझ्या मदतीला धांवल्या म्हणून बर! नाही तर—

त्या हंसत म्हणाल्या, “फार लहान होतें मी तेव्हां. सांगलीला तुमच्या घराजवळ राहत होतो आम्ही. तुमच्या आजोबांचा अजून आठवण आहे मला—” नवऱ्याकडे वळून त्या म्हणाल्या, “यांचे बाबाकाका अशा रसाळ गोष्टी सांगत कीं—”

जादूचे शब्द अद्भुतरम्य गोष्टीतच असतात असें नाही. त्यांचा प्रभाव

तुमच्या आमच्या साध्या जीवनांतसुद्धा अनुभवाला येतो. 'बाबाकाका' हा माझ्या जीवन-कोशांतला असाच जादूचा शब्द आहे. लीलाबाईंनी त्यांच आठवण काढतांच एका क्षणांत त्यांच्या नि माझ्यामध्ये असलेली परकेपणाच भित नाहींशी झाला.

लीलाबाई बाबाकाकांच्या गमतीच्या आठवणी सांगत होत्या नि त्या ऐक मी जेवत होतो. शेवटीं ताक घेतांना मी म्हटलें, "आज लहानापेक्षाहि लहा झालों मी !"

"म्हणजे ?" लीलाबाईंनी हंसत विचारलें.

"हा काऊचा घास, हा चिऊचा घास, म्हणून आई हट्टी मुलां भरवते ना ? तुमच्या गोष्टींनीं अगदीं तेंच काम केलें आज ! बेसुम जेवलों मी !"

"इतकं घाबरण्याचं काहीं कारण नाहीं. घर डॉक्टरचंच आहे !" स गंभीरपणें उद्गारले.

खुर्चीवरून उठत मी लीलाबाईंना म्हटलें, "तुमचं जेवण फार आवड मला. चपाती, टॉमेटो, ताक, फळं—असलं जेवण जड होत नाहीं. नाहीं ! आमचं सारं भात ! परदेशी कापडाप्रमाणं भातावरहि बहिष्कार घालण्या चळवळ आपल्या देशांत सुरू केली पाहिजे."

लीलाबाईं नुसत्या हंसत्या.

डॉक्टर त्यांच्याकडे पाहत उद्गारले, "सोनारानंच कान टोचले बरं झालं !"

लीलाबाईंनी दिलेले विडे घेऊन बाहेर येत असतांना डॉक्टर म्हणा "किती तरी दिवस लीला भात सोडायला तयारच नव्हती !" क्षणभर थां ते उद्गारले, "नव्या दृष्टीनं आयुष्याकडं पाहतांच येत नाहीं आपल्याला अज जीवनाचा कोणताहि महत्त्वाचा भाग पाहा—अन्न घ्या, प्रेम घ्या, धर्म घ्या पांचशें वर्षांपूर्वी जिथं होतों तिथंच आहोंत आपण अजून !"

डॉक्टरांच्या मुद्देवर तळपणाऱ्या आवेशावरून हा त्यांचा आवडता वि असावा हें मी ताडलें. पण सर्वसामान्य चर्चेपेक्षां सद्भाऊच्या बायको माहिती मला हवी होती. म्हणून मी मध्येच म्हटलें, "प्रेमाची गोष्ट आयत निघालीय. तेव्हा सद्भाऊच्या त्या बायकोची हकीकत—"

डॉक्टर हंसले, क्षणभर स्तब्ध बसले नि नंतर म्हणाले, “सद्भाऊच्या त्या पत्रावरून तुम्ही एखादी गोष्ट लिहिलीत तर ती वाचून वाचकांना कुणा-विषयी सहानुभूति वाटेल ?”

“अर्थात् सद्भाऊविषयी.”

“पण मला त्याच्या बायकोविषयीहि सहानुभूति वाटते.”

मी क्षणभर चकित झालों. डॉक्टर पुढे म्हणाले, “तें पत्र वाचल्याबरोबर माझं मतहि तुमच्यासारखंच झालं होतं. पण आयुष्यांतलीं विचित्र कोडीं नुसत्या भावनांनीं सुटत नाहीत. म्हणून मी सद्भाऊच्या सासुरवाडीविषयी माहिती मिळविण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केला, नि मग—”

माझ्या मनात एक विचित्र प्रश्न चमकून गेला. स्वतःचें व्यंग लपविण्या-करिता तर सद्भाऊने हा सारा खटाटोप केला नसेल ना ?

डॉक्टर म्हणाले, “सद्भाऊला सासू नव्हती हें तुम्हाला ठाऊकच आहे. खेडेगांवांतले इनामदार म्हणजे काही शुकाचार्य किंवा महात्मा गांधी नव्हेत ! पोरीवर लहानपणापासून बापाच्या बदकैलीपणाचे संस्कार झाले होते. घरा-बाहेरच्या गोष्टी तर सोडूनच द्या; पण खुद्द घरांत—अगदीं धडधडीत—मुलीच्या डोळ्यांसमोर—”

सद्भाऊच्या पत्रांत स्वयंपाकिणीच्या हातांत घराच्या साऱ्या किल्ल्या असल्याचा जो उल्लेख होता, त्याचा अर्थ आतां मला कळला. मी एकाग्रतेनें डॉक्टराचें म्हणणें ऐकूं लागलों—

“इनामदाराची एकुलती एक लेकर होती ती. किती लाडावलेली असेल याची कल्पना करा. ना शाळा ना घरकाम. अशा स्थितींत ती लहानाची मोठी झाली. खेडेगांवांतल्या इनामदाराचें घर म्हणजे काय—धर्मशाळाच असते ती ! त्यामुळं त्या छोकऱ्याचें नि तिचें लग्नापूर्वीच संघट्टण झालं. मी तिची बकिली करतोय, असं समजूं नका ! पण शरीरसुखापेक्षा आयुष्यात दुसरं कांहीं महत्त्वाचं आहे हें तिला कुठं पाहायलासुद्धां मिळालं नाही. श्रीमंताची मुलगी असल्यामुळं गरीब नवऱ्याशी ती कुऱ्यानंच वागूं लागली. लग्न म्हणजे नुसतं शरीराचं मीलन नव्हे; तें भावनांचं मीलन आहे, विचारांचं मीलन आहे, जीवनप्रवाहाचं मीलन आहे, ही कल्पनाच जिला उभ्या आयुष्यांत—”

लीलाबाई आंत आल्यामुळें डॉक्टर एकदम थांबले. लगेच ते हसून

म्हणाले, “माझी ही व्याख्यानं हिला दररोज ऐकावीच लागतात. करते काय बिचारी ! लग्नाचा बेडी पायात पडल्यावर ही सक्तमजुरीची शिक्षा भोगायलाच हवी. पण आज मात्र कैद्याला पूर्ण सुटी देणार आहे मी !”

लीलाबाईंनी डॉक्टरांच्याकडे पाहून त्यांचा निषेध करण्याकरता अशी मान वेळावली, की ‘कलहानेच प्रेमाला गोडी येते’ या कल्पनेचे ते मूर्तिमंत चित्रच वाटले मला.

डॉक्टर पुढे म्हणाले, “आतां तुमचा वाङ्मयचर्चा सुरू होऊं द्या. मी होतो अव्यक्त ! म्हणजे क्षोपायला कुणाची परवानगी नको.” लगेच माझ्याकडे वळून ते उद्गारले, “लीलाला तुमचं लिहिण फार आवडत असल, तरी हल्लीच्या तुमच्या एका गोष्टीवर फार नाखूष आहे ती.”

लीलाबाई डॉक्टरांच्याकडे आश्चर्याने पाहू लागल्या.

मा कुतूहलाने प्रश्न केला, “कुठली गोष्ट आवडली नाही यांना ?”

डॉक्टर शांतपणाने उद्गारले, “पारिजातकाचीं फुले !”

त्यांनी अधिक काहीं बोलू नये म्हणून लीलाबाई मध्येच म्हणाल्या, “इश ! काही तरीच काय सांगतां ?”

पतिपत्नींच्या या संवादाने मी मात्र गोंधळांत पडलों. मी दोघांच्याकडे पाहिले. लीलाबाई नजरेने डॉक्टरांना ‘नको, नको.’ म्हणून खुणावत आहेत हे माझ्या लक्षांत आले. पण ही सारां भानगड काय आहे हे मात्र—

लीलाबाईंच्याकडे पाठ करून डॉक्टर मला म्हणाले, “तुम्ही महाराष्ट्राचा फार मोठा गुन्हा केला आहे !”

“कुठला ? मी जन्माला आलों हा ?”

हंसत हंसत डॉक्टर म्हणाले, “दोन-तीन महिन्यांपूर्वी महाराष्ट्राला एक विलक्षण प्रतिभाशाली लेखिका मिळणार होती. पण तुमच्या या पारिजातकाच्या फुलांनी सारा घोटाळा केला ! तुमची गोष्ट प्रसिद्ध झाली नसती तर—”

डॉक्टरांच्या थट्टेचा सारा रोख आतां कुठे माझ्या ध्यानांत आला.

मी लीलाबाईंना म्हटलें, “असं पुष्कळदां घडतं. एकच कल्पना अनेकांना सुचते—”

लीलाबाई म्हणाल्या, “कल्पनेनं नव्हती लिहिली मी ती गोष्ट.”

डॉक्टर हंसत म्हणाले, “नाही कशी ! मूळच्या विमलला तू कमल

बनवलंस ! मारुतीनं द्रोणागिरी उचलला, तसं नाहीं ना उचलून तूं साताऱ्याला नेऊन ठेवलंस ! नि—”

लीलाबाई गंभीरपणानें म्हणाल्या, “माझ्या बालमैत्रिणीचीच कथा आहे ती.”

बालमैत्रीण—विमल—नाशिक—

डॉक्टराची थट्टा सुरूच होती. ते म्हणाले, “पोलिस इन्स्पेक्टर असलेल्या विमलच्या नवऱ्याला तूं डॉक्टर केलं नाहींस हें माझं भाग्य ! नाहीं तर—”

आता अगदीं खात्रीच झाली माझी. माझ्याकडे आलेल्या त्या पोलिस इन्स्पेक्टरच्या बायकोची कहाणी कळण्याची किती सुंदर संधि आली होती ही !

मी लीलाबाईंना म्हटलें, “तुम्हीं माझ्या इतक्या गोष्टी वाचल्या आहेत. आतां तुमची एक तरी गोष्ट मला वाचायला द्या ना. दुसऱ्याच्या घरीं दहादां जेवल्यावर त्याला एकदां तरी जेवायला बोलवायला नको का ?”

त्यांनीं पहिल्यादां खूप आढेवेढे घेतले. पण पहिलटकरिण कितीहि लाजली तरी आपलें अपत्य दुसऱ्यानीं पाहावें नि त्यांनीं त्याचें कौतुक करावें अशी तिची इच्छा असतेच की ! नवशिक्या लेखकांनाहि तसेंच वाटत असतें.

डॉ. साने यांच्या घरून मी निघालों तो लीलाबाईंची वही घेऊनच.

×

×

×

मी बिऱ्हाडीं आलों त्या वेळां अकरा वाजायला आले होते. त्यांतून काल रात्रीं गाडोंत जवळ जवळ जाग्रणच झालें होतें. झोपेचें पकडवॉरंट चुकविणें अशक्य असल्यामुळें लीलाबाईंची वही टेबलावर टाकून नि दिवा मालवून मी अंधरुणावर पडलों.

पण कांहीं केल्या माझे डोळे मिटेनात. पतिपत्नींमध्ये झुल्लक कारणावरून अबोला उत्पन्न होतो ना ? तशी झोपेच्या बाबतींत माझी स्थिति झाली. ती माझ्या जवळपास घुटमळत होती. मला हवीहि होती ! पण कांहीं केल्या ती माझ्या हाताला मात्र लागेना.

ही कळ लीलाबाईंच्या वहीनें लावली आहे हें मी ओळखलें.

मी झटकन् उठलों, दिवा लावला नि लीलाबाईची वही उघडली. पहिल्या दोन-तीन गोष्टी अपुऱ्याच होत्या. नावांवरून त्याचे कथाविषयहि अगदी निराळे वाटले मला.

चौथ्या गोष्टीचें नाव पाहताच मी थांबलों—‘कुस्करलेलें कमळ !’

विमलची कमल करून कथा लिहिणाऱ्या लीलाबाईचें मला हंसूं आलें. पण ते क्षणभरच. मोठमोठे मराठी लेखकसुद्धा ज्या मोहाला बळी पडतात तो आवरणें एखाद्या नवशिक्या लेखिकेला कसें शक्य आहे ? अनुभवावर केलेलें कल्पनेचें कलम म्हणजेच ललितकथा. पण—

मी वाचूं लागलों—

“कमळ अंधाराकडे शून्य दृष्टीनें पाहत बसलो होती. तिच्या मनांत आलें—देवानें अंधाराच्या सोबतीला इतक्या चांदण्या दिल्या आहेत; पण माणसांच्या दुःखाला मात्र दुःखाचीच सोबत दिली आहे. हें पाहिलें कीं वाटते—गोष्टांतल्या राजाप्रमाणें सृष्टि निर्माण करणाऱ्या देवाला दोन बायका असाव्यात. एक आवडती नि दुसरी नावडती ! पहिलीपासून निसर्ग झाला असावा. नि दुसरीपासून मनुष्य ! म्हणूनच तो देवाचा इतका नावडता आहे.

बाहेर अंधार वाढत होता. कमळच्या मनांतहि तो वाढत होता. ती म्हणत होती—बाहेरचा अंधार उद्या सकाळीं नाहींसा होईल. पण माझ्या मनांतला अंधार ? तो नाहींसा करणारा सूर्य कधींच उगवणार नाहीं. आतां सुखार्चा आशा करायची ती पुढल्या जन्मी. पण—

पुढला जन्म कुणो पाहिला आहे ? तिनें अंधाराकडे पाहून आपले डोळे पुसल. चटकन् एक कल्पना तिच्या मनात येऊन गेली—चित्रपट अंधारांतच पाहतात !

जखमेवरून हात फिरविल्याशिवाय माणसाला बरेच वाटत नाहीं. दुःखाचेंहि तसेंच आहे. त्याची आठवण करण्यांतच माणसाला एक प्रकारचें सुख होत असतें. अयोध्येच्या सिंहासनावर बसल्यानंतरसुद्धा आपल्या वन-वासाचा जीवनपट पाहण्यांत सीतारामांना आनंद वाटत होताच कीं नाहीं ?”

मीं चकित झालों. हस्तलिखित थोडे बाजूला ठेवून मीं विचार करूं लागलों.

एखाद्या मासिकांत एवढाच मजकूर निनांची छापला असता तर तो मींच लिहिता आहे असें लोकांना वाटलें असतें. माझ्या आवडी-निवडी, माझ्या खोडी, माझ्या लेखनांतल्या विशिष्ट लकबा, साऱ्याच गोष्टी लीलाबाईनीं उचलल्या होत्या, नि त्याहि गबाळेपणाने नाहीत, तर मोठ्या ऐटीनें ! माझ्या मनांत आलें—राजांचे तोतये निघनात ना ? तशी एखाद्या लेखकाचा तोतया निघात्याची गोष्ट कुणीं लिहिली तर ती मोठां गमतीची होईल !

मीं मोठ्या उत्सुकतेनें पुढला मजकूर वाचूं लागलों—

“ कमळच्या डोळ्यांपुढें तिच्या आयुष्याचा चित्रपट भरभर धावूं लागला.

ती नऊ दहा वर्षांची होती ! तिच्या वडिलांची वकिली चांगली चालत असे. पण त्यांना कीर्तन करण्याचा नाद होता. कुटाळ लोक म्हणत ‘वकिली चालावी म्हणूनच ते कीर्तन करतात !’ कमळला ते कधीच खरें वाटलें नाही. वडिलांच्याबरोबर ती रात्रीं बारा बारा वाजेपर्यंत मोठ्या हाईसेनें जागे. पूर्वरांग संपून कथा सुरू झाली कीं, तिच्या डोळ्यांवरली क्षोप हां-हा म्हणता उडून जाई.

तिच्या वडिलांचीं सात-आठ आवडतीं आख्यानें होती. त्यांत रंभा शुक्ला भुलविण्याकरितां कशी आली, विश्वामित्र मेनकेच्या सौंदर्याला कसा बळी पडला, पराशर थोर ऋषि असूनसुद्धां नावेत एका कोळ्याच्या मुलाला मिठी मारण्याइतका पागल कसा झाला, इत्यादि गोष्टी ते खुलवून सांगत. ‘स्त्री ही नुसती सौंदर्याचीच खाण नाही, ती पापाचीहि खाण आहे’ हें ते श्रोत्यांना वारंवार बजावीत. श्रोत्यांत वृद्ध आणि विधवा यांचाच भरणा अधिक असल्यामुळें बहुतेक मंडळी त्यांच्या बोलण्याला मान डोलवीत. तें पाहिलें कीं, लहानग्या कमळलाहि गप्प बसवत नसे. तीहि मान डोलवी.

तिच्या वडिलांचा आवाज मोठा गोड होता. त्यामुळें ते मधून मधून जीं भजनं नि पदे म्हणत तीं कमळ मोठ्या भक्तिभावानें ऐके. तीं सारीं तिला पाठ येत. ‘सावध सावध बाबा, ही नार विषाचा प्याला !’ असल्या किती-

तरी ओळीं ती आपल्या मैत्रिणींना नेहमीं म्हणून दाखवी. त्यांचा अर्थ त्या वेळीं कुणालाच कळत नसे !

पण कमळच्या मनावर एक गोष्ट न कळत बिंबून गेली: स्त्री आणि पुरुष यांनीं एके ठिकाणीं येण्यांत मोठें पाप आहे.

याच वेळीं तिच्या शेजारीं राहणाऱ्या एका हमालानें पोटांत चाकू खुपसून आपल्या बायकोचा खून केला. तें भयंकर दृश्य पाहायला जमलेल्या गर्दीत कमळहि होता. जमलेल्या आयाबाया 'नवरा कसला ? राक्षस आहे मेला !' असें बोटे मोडून पुटपुटत होत्या. तें दृश्य नि ते शब्द ! नवरा हा राक्षसापेक्षां फारसा निराळा प्राणी नाही अशी कमळची त्या दिवशीं खात्री झाली.

याच वेळीं तिच्या घरात एक विलक्षण गोष्ट घडली.

कमळला एक वडील भाऊ व तीन धाकटीं भावंडे होती. या साऱ्या भावंडांत दादाच तिला अधिक आवडायचा !

तो तिच्याशीं फारसा खेळत नसे. पण खेळायला लागला म्हणजे म्हणे, "कमळ, मुलींनीं सागरगोठ्यांनीं खेळण्याचे दिवस नाहीत हे !" कमळ विचारी, "मग कशानं रे खेळायचं आम्ही ?" तो शातपणानें उत्तर देई, "बंदुकीच्या गोठ्यांनीं !" हें ऐकून कमळला हंसूं येई. "वेड लागलं दादाला" हा कुठें तरी ऐकलेली ओळ गुणगुणत ती सागरगोठ्यांच्या खेळांत गुंग होऊन जाई.

पण दादाच्या या बोलण्यांत काहीं तरी भयंकर अर्थ आहे हें तिला एके दिवशीं मध्यरात्री कळले.

कार्तिन नुकतेंच संपले होते. लोक तिच्या वडिलांच्या पायां पडून परत जात होते. इतक्यांत पांच-सहा पोलिस त्याच्या घरात शिरले. 'तुमच्या घराची झडती घ्यायची आहे' असें सांगून त्यांनीं तिच्या वडिलांना एक कागद दाखविला. तो पाहून ते मटकन् खालीच बसले.

पहांटे चार वाजेपर्यंत झडतीचा गोथळ सुरू होता. कमळचे वडील कपाळाला हात लावून बसले. तिची आई देवापुढे जाऊन धाईधाई रडू लागली. तिचीं धाकटीं भावंडे भ्यालेल्या सशाप्रमाणे एका कोपऱ्यांत जाऊन लपलीं दादा तेवढा—

तो मात्र पोलिसांनीं बसविलें होतें तिथें अगदीं घुमा बसला होता. त्याच्या

मुद्रेवर भय नव्हतें, डोळ्यांत पाणी नव्हतें, कांहीं नव्हतें. एखाद्या देवळांतल्या देवाप्रमाणें तो स्वस्थपणाने सारें पाहत होता.

पहांटे चार वाजतां झडतांचें काम संपले. पोलिसांनीं दादाच्या खोलींतले काहीं कागद बरोबर घेतले.

कमळच्या मनांत आलें—ते कागद घेऊन जाईनात पोलिस. दादा दुसरे कागद आणील.

पण ते जेव्हां तिच्या दादालाहि नेऊं लागले, तेव्हां मात्र तिचें काळीज कलकललें. तिची आई मुळमुळ रडत होती. पण कमळ धिटाईने पुढे झाली नि पोलिसांना म्हणाली, “माझ्या दादाला कुठे घेऊन चाललात?” पोलिसांनीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. ते नुसते हंसले. आपण रडत असताना ते हंसताहेत याचा कमळला विलक्षण राग आला. आपल्या दादाला सोडविण्याकरितां झेप घालून ती एका पोलिसाच्या हाताला कडकडून चावली. त्याबरोबर त्या पोलिसाने इतक्या जोराने तिला ढकलून दिलें, कीं—तां खालीं पडलीं म्हणून बरें; पायरीवर पडलीं असती तर मेलीच असतां !

त्या प्रसंगाचें स्वप्न तिला पुढे किती तरी वर्षे पडत असे. मग ती ओरडत जागी होई. नि पुन्हां तें स्वप्न पडूं नये म्हणून अगदीं पहाट होईपर्यंत जागी राही.

कट, अत्याचार, क्रांति वर्गरे शब्द त्या वेळीं प्रथमच तिच्या कानावर पडले. त्या शब्दाचा पुरा अर्थ तिला कळला नाहीं. पण या शब्दांमुळें सरकारनें आपल्या दादाला पकडून तुडंगांत घातलें आहे हे मात्र ती कधीहि विसरली नाहीं.

त्या मध्यरात्रीं कमळच्या वडिलांच्या घरांत दुःखानें जो प्रवेश केला तो कायमचाच. ते लवकरच मधुमेहाचें निमित्त होऊन वारले. जिथें फुलें वेचलीं तिथें गोवऱ्या वेचायचें जिवार येऊन तिची आई जमिनीचें उत्पन्न असलेल्या खेडेगांवां जाऊन राहिली.

पण त्या खेड्यांत कमळचें शिक्षण होणें शक्य नव्हते. म्हणून तिनें तिला एका मावशीकडे ठेवलें. या मावशीचा नवरा दारूबाज होता. त्यामुळें घरांत दररोज रात्री जे खटके उडत ते ऐकतां ऐकता कमळच कान किटून गेले.

नवरा आणि राक्षस या शब्दांची तिच्या कल्पनेने पूर्वी घातलेली सांगड अधिकच घट्ट झाली.

मावशीच्या घरी तिला एकच विरंगुळा होता. कांहीं सुचेनासें झालें कीं ती कादंबऱ्या वाची किंवा कविता लिही. आपणांला कविता कशा लिहितां येऊं लागल्या हें तिचें तिलाच कळत नसे. पण बागेंत उडणारें फुलपांखरूं पाहिलें किंवा आकाशांत चमकणाऱ्या चांदण्यांकडे लक्ष गेलें, कीं ती स्वतःला विसरून जाई. मग तिला नव्या नव्या गमतीदार कल्पना सुचूं लागत. आणि—

किती तरी वर्षांनीं तिचा दादा तुरुंगांतून सुटला. तिला भेटायला तो मावशीकडे आला. तिनें मोठ्या हौसेनें त्याला आपली कवितांची वही दाखवली. ती चाळून तो म्हणाला, 'चुलीत नेऊन घाल ही वही. देशांत बाण फुललेली नाही; आग लागलेली आहे !'

तुरुंगात गांधींच्या दोन-तीन मोठ्या शिष्यांचा सहवास त्याला लाभला होता. गांधींच्या मार्गानेंच देशाचें कल्याण होईल अशी त्याची खात्री झाली होती. तो एका खेड्यांत आश्रम काढणार होता. चरखा चालवायचा, हरिजनांच्या मुलांना शिकवायचें, ग्रामोद्धार करायचा, वर्गरे अनेक गोष्टी तो बोलत होता. बायकांमध्ये या गोष्टींचा प्रसार करण्याकरितां त्याला कुणी तरी हवेंच होते. कमळ आनंदानें त्याच्याबरोबर गेली.

पहिले कांहीं दिवस आश्रम हा दुसरा स्वर्ग आहे, असें तिला वाटलें. गोरगरिबांच्या उपयोगीं पडणें, त्यांच्याशीं खेळामेळानें बोलणें आणि निसर्गाच्या साक्षिण्यांत सारा वेळ काढणे, या गोष्टींत किती आनंद भरला आहे याचा हा पहिलाच अनुभव होता तिचा.

पण थोडे दिवस गेल्यावर आपल्या सुखांत कांहीं तरी कमी आहे असें तिला वाटूं लागलें. दादाविषयीं तिला आदर होता, पण त्याच्या वैराग्याच्या कल्पना तिला कशाशाच वाटत.

एके दिवशीं ती गांवांतल्या जमीनदाराच्या घरी हळदी-कुंकवाला गेली होती. तिथें तिच्या हाताला अत्तर लावलें.

ती आश्रमांत परत आली त्या वेळीं संध्याकाळच्या प्रार्थनेची वेळ झाली होती.

कमळ दादाजवळ जाऊन उभी राहिली. प्रार्थनेकरतां तिनें तोंडसुद्धां उघडलें. इतक्यांत त्याची भेदक दृष्टि तिच्याकडे पाहूं लागली. “वास कसला येतोय ?” त्याने विचारलें. “अत्तर लावलंय हाताला !” भीत भीत कमळनें उत्तर दिले.

तो गुरगुरत म्हणाला, “आधीं हात धुऊन ये. चल जा.”

मोठे विचित्र वेड. होते त्याचें हें. कमळने कुठलीशी कादंबरी वाचायला आणली. त्यानें ती आश्रमाबाहेर फेंकून दिली.

“चरख्यासारखा दुसरा सोबती नाहीं माणसाला !” तो तिला नेहमी सांगे.

एका सुटींत त्या खेडेगांवांत एक तरुण आला. आपल्या मामाच्या घरी राहायला आला होता तो. तो बी. ए. च्या वर्गांत होता. त्याचा आवाजहि मोठा गोड होता. तो गाधींचा भक्त असल्यामुळें मधून मधून आश्रमाकडे येऊं लागला. हळूहळू कमळची व त्याची मैत्री जमली. दोघेहि संध्याकाळीं फिरायला जाऊं लागलीं. तीं नदीवर जात नि पाण्यांत पाय सोडून कविता म्हणत बसत. अशा वेळीं आपण एखादें सुंदर स्वप्न पाहत आहों असें कमळला वाटे.

एके दिवशीं संध्याकाळीं ती प्रार्थनेच्या वेळेपर्यंत परत आली नाही. ‘इतका वेळ काय करांत होतीस ?’ म्हणून दादानें विचारलेल्या प्रश्नालाहि तिला समाधानकारक उत्तर देता आलें नाही. तो संतापला. त्याने तिला रात्रभर खोलींत कोंडून ठेवलें.

कमळ आश्रमांतून निघून जायला उत्सुक झाली. याच वेळी तिचा आई आजारी पडली. आयतेंच निमित्त मिळालें तिला जायला.

तिच्या आईला आपलें हें शेवटचें दुखणें आहे असें वाटत होते. ती साऱ्या गोष्टींची निरवानिरव करूं लागली. आपल्या डोळ्यांदेखत कमळचे लग्न व्हावें असा ध्यास घेतला तिनें. लवकरच तिच्या मनासारखें एक स्थळ सांपडलें. नवरा चागला पोलिस इन्स्पेक्टर होता. सातारला नुकतीच बदली झाली होती त्याची !

आईला वार्ड वाटूं नये म्हणून कमळनें या स्थळाविषयीं मुळींच कुरकुर केली नाही. पण आपला भावी पति पोलिस इन्स्पेक्टर आहे या कल्पनेनें

तिला कांहीं विशेष आनंद झाला नाही. उलट एक प्रकारची भीतिच उत्पन्न झाली मनांत ! तिच्या दादाला पकडून नेणारे ते कठोर पोलिस—त्यांच्या-सारखाच आपला नवराहि निर्दय असणार, अशी विचित्र कल्पना तिच्या मनात वरचेवर तरळून जाऊ लागली.

लग्नानंतर लवकरच कमळची नि तिच्या पतीची जी पहिली भेट झाली—एका शब्दाने अर्थाचा अनर्थ होतो हे तिने वाचले होते. पण एका स्पर्शाने मनुष्याच्या आयुष्यात भयंकर फरक पडतो हा अनुभव तिला यायचा होता.

तिच्या पतीने तिचा हात हातांत घेतला. फुले चुरगळावीत तशी त्या स्पर्शाने तिच्या मनाची स्थिति केली. तिच्या कल्पनेतले मृदुत्व त्या स्पर्शात मुळीच नव्हते. खेडेगावातल्या त्या तरुणाच्या नदीकाठावरला स्पर्श—सतारीच्या तारेवर बोट ठेवावे तसा तिचा हात त्याने हातात घेतला होता. त्या अनुभवाशी तिचे मन या प्रसंगाची तुलना करू लागले.

अधाशी मनुष्याने अन्नावर झडप घालावी किंवा टपून बसलेल्या बोक्याने मारीला पकडावे, तसे काही तरी तिला वाटले. 'नवरा म्हणजे राक्षस' या लहानपणापासून ऐकलेल्या वाक्याची तिला राहून राहून आठवण होऊ लागली. ज्या शरीरसुखाच्या कल्पनेने अगावर रोमाच उभे राहावेत, त्याची आठवण होताच तिच्या अंगावर काटा उभा राहू लागला.

नवरा पोलिस इन्स्पेक्टर असल्यामुळे त्याला अनेकदा अवेळी कामाला जावे लागे. तो अपरात्री केव्हाहि परत येत असे. आपली झोपमोड होऊ नये म्हणून कमळ खोलीचे दार नुसते लोडून ठेवी. पण तिला नेहमी एक विचित्र अनुभव येई. तिच्या झोपेची पर्वा नवऱ्याला मुळीच वाटत नसे. तो तिला हलवून जागी करी. नि मग ?—सुखदुःखाच्या गोष्टी नाहीत, हास्य-विनोद नाही, थडामस्करी नाही, कांहीं नाही, नुसती शरीरसुखाची अपेक्षा.

हॅटफॉर्मच्या यंत्रात एक आणा टाकून तिकीट घेतात ना ? लग्नाची माळ घालून बायकोहि तशीच खरेदी करतात असे तिला वाटू लागले. इतरांशी गोडीगुलाबांने वागणारा नवरा एकांतात आपल्याशीच धसमुसळेपणाने का वागतो हे कोडे तिला उलगडेना; पण त्याच्याविषयीचा तिठकारा मात्र तिच्या मनात वाढू लागला. लहानपणी ऐकलेल्या कीर्तनांतल्या गोष्टी राहून राहून

तिच्या डोळ्यांपुढे उभ्या राहू लागल्या. खा आणि पुरुष यांनीं एकत्रित येण्यांत पाप आहे, हा बाळपणातला विचारहि मधून मधून तिच्या मनात बळावे. आपल्या वडाल भावाच्या पावित्र्याची नि नवऱ्याच्या पशुत्वाची तिनें तुलना केली नाही, असा एक आठवडाहि गेला नसेल !

अशाच स्थितींत तिला दिवस गेले. आई नसल्यामुळे मावशीनेच तिचे बाळंतपण केले. पुढे मावशी तिच्याबरोबर काहीं दिवस राहायलाहि आली.

मावशीच्या छत्रामुळे आपण सुरक्षित आहोत असें तिला प्रथम प्रथम वाटले. पण तिच्या नवऱ्यानें एके दिवशीं भर दुपारीं जेव्हां—

त्या दिवशीं रडून रडून तिचे डोळे सुजले. आपल्या गुहेत कुठल्याहि स्त्राला बळजबरीनें घेऊन जाणारा रानटी मनुष्य, नि पत्नीच्या इच्छेविरुद्ध तिच्या शरीरावर मालकी गाजविणारा आजचा नवरा यात तिला तिळभरहि फरक वाटेना.

हे दुःख विसरण्याकरिता ती आपल्या मुलाचे कौतुक करण्यांत दंग होऊन जाऊं लागली. मधून मधून ती कविता लिही. पंथ्यापुराणे वाचण्याचाहि नाद तिला लागला. बापाप्रमाणे आपणहि कीर्तनकार व्हावे अशी एक इच्छाहि तिच्या मनांत उत्पन्न झाली.

कमळच्या नवऱ्याला तिच्या मनांतल्या वादळाची दादच नव्हती. हळूहळू नवरा बायकोचे बोलणे कमी झाले. त्याच्या बडबडीकडे ती लक्षच देईनाशी झाली. त्याच्या शरीरसुखाचे एक साधन म्हणून यापुढे जगायचे नाही असा मात्र तिनें मनाशी निश्चय केला.

आपल्या या नादांत गुंगत राहून ती सुखीहि झाली असतां; पण तिच्या नवऱ्यानें नवे गुण पाघळायला सुरुवात केली.

एकदां तो अपरात्री खोलींत आला. कमळ जागीच होती. कसला तरी भपकारा आला तिला ! सापाचा संशय आल्यावर माणूस कधी गप्प बसेल का ? तिचीहि तशीच स्थिति झाली. ती मुद्दाम त्याच्या जवळ गेली. त्याच्या तोंडाला येणारी ती दारूची दुर्गंधि—कुठे तरी जाऊन जीव द्यावा असें वाटले तिला !

ती त्याच्याशा अधिक कठोरपणाने वागू लागली. हळूहळू एका नाय-
किणीच्या घरी नेमाने जाण्याइतकी त्याची तयारी झाली. ती बाई चांगली

गाणारी होती. 'आपण तिचें गाणें ऐकायला जातों' असेंच तो तिला सांगे; पण तिला ते खरें वाटेना. एके दिवशीं ती चिडून त्याला म्हणाली, "असले धंदे करण्यापेक्षां दुसरें लग्नच करा कीं !"

त्यानें पडत्या फळाची आज्ञा घेतली नि वर्तमानपत्रांत जाहिरात दिली. 'पहिल्या बायकोची या लग्नाला संमति आहे' म्हणून खुशाल छापून दिलें त्यानें. ती जाहिरात पाहिल्यापासनं कमळ झुरू लागली. तिला नवरा दवा होता, पण त्याच्यांतलें पशुत्व नको होतें.

सवत आली कीं—

काय करावें हें—

तिला कळेना ! तिच्या डोळ्यापुढे अंधार पसरला."

×

×

×

लीलाबाईनीं गोष्ट इथेंच सोडली होती. मला मोठी चुटपुट लागली. पुढें या विमलचें—म्हणजे गोष्टींतल्या कमळचें—काय झाले ? त्या नाशकाला कुणासाठीं गेल्या होत्या ? तिथें जीव देण्याचा प्रयत्न कुणों केला ? विमलनें ?

मध्यरात्र झाली होती म्हणून. नाहींतर लीलाबाईना फोन करून मीं पुढली सारी हकीगत विचारली असती !

माझ्या मनात हे विचार येत असतानाच माझे हात त्या वहीचीं पानें चाळीत होते. चटकन् एक पत्र मला दिसलें. लीलाबाईचें एखादें खाजगी पत्र चुकून या वहीत राहिले असावें असें मला वाटलें. ते तसेंच राहूं द्यावें म्हणून मी पानसुद्धा उलटणार होतो. इतक्यांत माझ्या मनात आलें—लीलाबाईनीं ही सत्यकथा लिहिली ती त्या विमलच्या माहितीवरूनच. त्या माहितीतलेंच हें एखादें पत्र नसेल कशावरून ? लीलाबाईनीं लिहिलेल्या गोष्टीची पुढची हकीगतसुद्धां कदाचित् या पत्रावरून कळेल आपल्याला.

मोहाला अनुकूल साक्षीदारांची कधींच उणीव भासत नाहीं.

मीं तें पत्र उघडून खालची सही वाचली मात्र ! मी स्वप्नात तर नाहीं ना असें वाटलें मला. त्या पत्राखालीं सही होती, 'कुंदा केळकर !'

कुंदा ! रामभाऊची बायको !

विमलच्या कहाणीच्या वहीतच तिचें पत्र लीलाबाईनीं का ठेवावें ?

कुंदाचीहि अशीच कांही कष्टकहाणी आहे कीं काय ? रामभाऊनें तीन

वर्षे आजारी बायकोला त्रास न दिल्याच्या ज्या गप्पा मारल्या होत्या त्या खऱ्या की खोख्या हें पाहायची आयती संधि आली होती ही ।

मी भरभर पत्र वाचू लागलों. अगदी लहान होतें ते.

“ मी छोटं पत्र लिहिलं आहे म्हणून रागावू नकोस. अशक्तपणानं हात कांपतोय. अक्षरसुद्धां वाईट आलं आहे त्यामुळं. अगदी लहान मुलासारखं ।

मी लहानच आहे आतां; नाहीं ग लीला ? क्षयासारख्या दुखण्यातून नुकताच पुनर्जन्म झालाय माझा. तेव्हा मी आतां कुक्कूबाळासारखं कांहीं केल तरी—

असं लिहायला लागलें तर पत्र कधींच पुरं होणार नाहीं.

लीला, माझ्या पतीच्या औषधांनीं नि हवेनेंच कांहीं मी बरी झालें नाही. तुझ्या पत्राचासुद्धां फार उपयोग झाला.

मधून मधून तूं एका नाजुक गोष्टीविषयीं लिहांत होतीस ना ? तिच्याविषयीं रूप सांगायचंय मला तुला. आज एकच गोष्ट लिहिते.

माझ्या आजाराची कल्पना आल्यापासून त्यानीं मला कदां वदां त्रास दिला नाही. या तीन वर्षांत—जणू कांहीं बहीणच होते मी त्याची ! पहिल्या पहिल्यादा त्यांना तें कठीण वाटलें. त्यानाच काय मलासुद्धां—

जाऊं दे ते ! नाहीं तर याच्यावरच गोष्ट लिहायला लगशील तूं ! या आजारानं मला एक नवी दृष्टि दिली बघ. मनुष्यांत देव असूं शकतो हें त्यानं दाखवलं. जाळणारी बीज प्रकाशहि देऊं शकते. होय ना ? प्रीतीहि तशींच आहे. ती उपभोगाइतकीच त्यागांतहि गुंग होऊन जाते.

हें सारं मोकळेपणानं लिहिलंय मी. याच्यावर गोष्ट मात्र लिहूं नकोस हं बाई ! नि लिहिलीसच तर नायिकेचं नांव कुंदा ठेवूं नकोस. निदान तें मंदा कर.

मुंबईला केव्हां यायला मिळतं तें बघू या. अंबाबाईचा नवस फेडायला ते लवकरच कोल्हापूरला जाणार आहेत. पण त्याच्याबरोबर येण्याइतकी शक्ति नाहीं आली मला अजून.

तुझी

कुंदा केळकर ”

×

×

×

दुसरे दिवशी सकाळीं तो वही परत करण्याच्या निमित्ताने मी डॉक्टरांच्या दवाखान्यांत गेलों. डॉक्टर नुकतेच आले होते.

वही हातांत घेऊन त्यांनीं विचारलें, “कशी काय आहे लीलाची गोष्ट ?”

“ थोडी अपुरी वाटली.”

“ तिचा पुढचा भाग परवाच घडला.”

“ म्हणजे ? ”

“ त्या विमलनं जीव देण्याचा प्रयत्न केला ना ? ”

“ का ? ”

“ तिच्या नवऱ्यानं दुसरं लग्न केलं म्हणून ! ” क्षणभर थावून ते म्हणाले, “ दोघांचें अज्ञान बाधलं शेवटीं त्यांना ! नाहीं तर माझ्या बायकोच्या त्या चुलतबहिणीचो हकीगत पाहा—”

मीं अधीरपणानें प्रश्न केला, “ कोण ? कुंदा केळकर ? ”

“ तुमच्या ओळखांचा आहे वाटतं ? ”

“ त्यांना कधीं पाहिलं नाहीं मीं; पण रामभाऊ केळकर नि मी कॉलेजात अगदीं दोस्त होतो ना ? नुकताच येऊन गेला तो कोल्हापूरला ! ”

कुंदाविषयीं डॉक्टर काहीं तरी बोलणार होते. इतक्यांत दवाखान्याच्या दारांत कुणीतरी आल्यासांखें वाटल्यामुळे ते समोर पाहूं लागले.

मींहि मान वळवली. दारांत आलेल्या व्यक्तांचें लक्ष माझ्याकडे जातांच ती चपापली. ती सुमति होती.

‘ पारिजातकाचीं फुलें ’ ही माझी गोष्ट वाचून रागारागानें तिच्यावर चावटपणाचा शिक्षा मारणारी नि उषेला पत्र लिहिणारी तिची ही मैत्रीण—

मी गोंधळांत पडलों. माझें मन म्हणत होतें—डॉ. सान्यांच्याकडे हिचें काय काम असावें ?

सुमति

८

सुमतीच्या मुद्रेवरल्या आश्चर्याचे हां-हां म्हणतां आनंदांत रूपांतर झालें. पुढें येऊन मला नमस्कार करीत ती म्हणाली, “अगदीं शंभर वर्ष आयुष्य आहे हं तुम्हांला, भाऊराव !”

निरनिराळ्या होराभूषणांनीं व ज्योतिषमार्तंडांनीं वर्तविलेलीं माझ्या आयुर्मर्यादेचीं अनेक भविष्ये क्षणार्धांत मला आठवलीं. अठ्ठावन वर्षांच्या पलीकडे मला जिवंत ठेवण्याची त्यांच्यापैकी कुणाचीच इच्छा नव्हती ! त्यामुळें एकदम आणखी बेचाळीस वर्षे बहाल करणाऱ्या सुमतीचें मीं हसून स्वागत करावें यांत नवल कसलें ?

माझ्या समोरच्या खुर्चीत ती बसत असतांना मीं म्हटलें, “आज माझी एक मोठी अडचण दूर झाली, सुमतिताई.”

साने व सुमति माझ्याकडे आश्चर्याने पाहूं लागलीं.

मीं गंभीरपणानें सुमतीला म्हणालों, “आतां एखादं साप्ताहिक काढायला कांहीं हरकत नाहीं मला. साप्ताहिकाचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे भविष्य ! तें तुमच्याकडून मिळणार असं आतांच्या तुमच्या बोलण्यावरून सिद्ध झालेंच आहे. बस ! ठरलें ! पहिल्या स्त्री-ज्योतिष्याचा मान माझं साप्ताहिक बटकावणार !”

माझ्या या थट्टेला प्रत्युत्तर देण्याकरितां सुमतीने ओठ किंचित् उघडलेसुद्धा होते. पण साने मध्येच बोलू लागल्यामुळे तिने ते लगेच मिटून घेतले. लाजाळूच्या इवल्याशा पानाना हाताचा स्पर्श होताच त्याचा संकोच होतो ना ? तशी तिच्या ओठांची ही हालचाल मला वाटली.

साने माझ्याकडे पाहत उद्गारले, “ भविष्याइतकंच सिनेमा हेहि साप्ताहिकाचं महत्त्वाचं अंग आहे. त्या बाबतींतहि याची तुम्हांला मदत होईल ! ”

मी चकित झालो. मला वाटले—सुमति शाळा सोडून एखाद्या चित्रपट कंपनींत नटी झाली असावी ! हल्लीं तरुणतरुणींना पडद्यावर येण्याचा मोह किती अनावर होत आहे याचं पुरावें माझ्यापाशीहि अनेक होते. एल्.एल्. बी.चा अभ्यास करणारा एक विद्यार्थी ‘गड्याचें काम करावें लागलें तरी बेहेतर पण मला एकदां पडद्यावर आणा’ म्हणून मध्ये दोन वर्षे माझ्या मागे लागला होता. अगदीं परवा एका प्रोफेसराच्या लठ्ठ पत्नीनोहि असाच पाठपुरावा केला होता माझा ! कोलंबसाला नवें जग शोधून काढण्याचा ध्यास लागला होता ना ? तसा या लेकरवाळ्या जाडजूड बाईलाहि एकच छंद जडला आहे— कांहीहि करून एकदा तरी पडद्यावर चमकायचें !

हीं दोन्हीं उदाहरणे क्षणार्धांत डोळ्यांपुढें येऊन गेल्यामुळे मी सुमतीकडे मिस्किळपणाने पाहू लागलों. चटकन् एक गोष्ट माझ्या लक्षात आली. सुमति उघेची बालमैत्राण. म्हणजे तिचें वय आज तीसबत्तीस तरी असलें पाहिजे. पण ती एखाद्या अठरा-वीस वर्षांच्या मुलीसारखी दिसत होती. तिच्या या सडपातळ बांध्यामुळेच तर नटी म्हणून तिच्याकडे एखाद्या कंपनीचें लक्ष वेधलें नसेल ना ?

मी निरखून पाहत आहे असें वाटतांच सुमति हंलून म्हणाली, “ सिनेमाशीं माझा संबंध आलाय खरा; पण तो नटी म्हणून नाहीं हं ! ”

“ मग ? ” मी आश्चर्याने विचारले.

ती किंचित् लाजली, हें पाहून साने म्हणाले, “ अहो, या प्रथितयश लेखिका झाल्या आहेत आतां ! ”

मी कांहीं तरी थडा करीन असें वाटून कीं काय, सुमति घाईघाईने म्हणाली, “ तुम्हांला अगदीं शंभर वर्षे आयुष्य आहे असं मघाशीं मी म्हणालें ना, तें कांहीं नुसतं तोंडदेखलं बोलणं नव्हतं. या सिनेमाच्या गोष्टीनं ज. १०

अगदी भंडावून सोडलंय पहा मला. कंपनीला गोष्ट तर लवकर हवीय. मुख्य नटाखेरीज बाकीची जुळवाजुळवसुद्धां होत आली आहे. पण माझ्या मनांतला गोष्टीचा गोंधळ कांहीं अजून कमी होत नाही. आतां येतांना त्या गोष्टीचाच विचार करीत होतं मी. एकदम मला वाटलं— इतकं डोकं तापवून घेण्यापेक्षां आजच्या आज कोल्हापूरला तुमच्याकडे जावं. उषाताई फार दिवस बोलवतेय. तेव्हा तिलाहि बरं वाटेल—नि आपलंहि काम होईल. ‘तार्थ तोडात नि स्वार्थ पदरांत असं दुहेरी काम साधेल !’ ”

लगेच डॉक्टराच्याकडे वळून ती म्हणाली, “शाळा आहे हं मला आज डॉक्टर ! आतां तर अगदी वेळेवर जायला हवं रोज. नाही तर सिनेमाशी संबंध आल्याबरोबर बार्डचं शाळेवरलं लक्ष उडून गेलं असं गांवभर—”

डॉक्टर उठलेले दिसताच वाक्य अर्धवट टाकूनच सुमतीहि उठली. सान्याच्या मागून कन्सल्टिंग रूममध्ये ती गेल्याबरोबर माझें एक मन दुसऱ्या मनाला तिच्याविषयीं नाहीं नाहीं ते प्रश्न विचारूं लागलें— सुमति तशी कांहीं आजारी दिसत नाही. मग ती सान्यांचें औषध कशाला घेते ? तिचा बांधा विशींतल्या मुलीसारखा भासतो खरा, पण चेहऱ्यावर मात्र मुलीचा अल्लडपणा काहीं दिसत नाही. असें का व्हावें ? माझी ‘पारिजातकाचीं फुलें’ ही गोष्ट वाचून हिनें तावातावानें उषेला पत्र पाठविले होतें. पण आतां हिनें सिनेमासाठीं जी गोष्ट लिहिली आहे ती काय अगदीं सोवळीच असेल ? पंढरीच्या वारीला जाणाऱ्या साठ वर्षांच्या जोडप्याची कथा थोडीच असणार आहे ती ? तिच्याहि गोष्टींत थोडें प्रेम-बिम कांहीं असेलच कीं नाही ? नाकानें कादे सोलणारीं माणसें तोंडानें मासळी खातात याचा नवा नमुना आपल्याला आता पाहायला मिळणार म्हणायचा !

साशंक झालेल्या मनाचे प्रश्न महाभारतातल्या यक्षप्रश्नापेक्षांहि अधिक अवघड असतात. सुमतीविषयींच्या माझ्या सर्व प्रश्नांचें समाधान साने तरी करूं शकतील कीं काय या विचारांत मी होतो. इतक्यांत तीच बाहेर आली.

माझ्याजवळ येतांच ती म्हणाली, “अविनाश आतां शाळेंत जातो ना ?”

“ हो, नि शाळेंतून पळूनसुद्धा येतो.”

“ म्हणजे ?”

“ त्याच्या शाळेत प्रार्थना असते. एकदां प्रार्थनेच्या वेळीं मास्तरांनीं ढोळे मिटले. लगेच स्वारीनें जो पोबारा केला—”

सुमति मनापासून हंसली. मीहि तिच्या हंशण्याला साथ दिली. लहान मुलें हे दुरावलेल्या मनांना जोडणारे दुवे असतात, या उक्तीची खात्री पटली मला.

“ नि मंदा काय करते ?” सुमतीनें पुढें विचारलें.

“ मलमाच्या सद्याचा दृष्ट धरून बसते !”

“ मलमाचा सद्दा ! हें काय प्रकरण आहे बाई ?”

“ मुलं झाल्याशिवाय असल्या शब्दांचा अर्थ कळत नाही कुणाला !”

मी हे वाक्य सहज बोलून गेलों खरा; पण लहान मुलाला खेळवतां खेळवतां त्याच्या अंगावरल्या एखाद्या फोडाला न कळत धक्का लागला की तें जसें किंचाळते, तसा कांहीं तरी भाव सुमतीच्या मुदेवर उमटून गेला. तिची उलटलेल्या एका अविविहित स्त्रीच्यापुढें हें वाक्य आपण उच्चारायला नको होतें, याची मलाहि जाणीव झाली. पण आतां तिचा काय उपयोग होता ? गोकर्णानें खेळता खेळता जवळच्या माणसाला दगड मारावा, तसें झालें होतें हे.

मात्र माझ्या पुढल्याच वाक्यानें अभ्रें आलेलें आभाळ एकदम निवळलें. मीं म्हटलें, “ मंदाचा मलमाचा सद्दा म्हणजे मलमलीचा सद्दा !”

सुमतीला कांहीं केल्या हंसूं आवरेना. ती हसत हसत म्हणाली, “ निराळाच शब्दकोश आहे म्हणायचा हा !”

“ तें काहीं विचारूं नका. मुलांचें सारं जगच निराळं असतं. शाळेंत वर नेबर ठेवला पाहिजे म्हणून अवीला परवां सांगितलं मीं. लगेच त्यानें विचारलं, ‘ वर म्हणजे कुठें ? आभाळांत ?’ एकदां स्वारी राजाराम कॉलेज-मध्ये माझ्याबरोबर व्याख्यानाला आली होती. एका प्रोफेसरांनीं गमतीनं त्याला विचारलं, ‘ तुला घरी पाळायला काय हवं ? ससा कीं हरिण ?’ अवीनं ताडकन् उत्तर दिलं ‘ हत्ती हवा मला !’ ”

सान्यांनीं औषधाची बाटली सुमतीच्या हातांत आणून दिली नसती तर

माझे हें अवि-मंदाचे पुराण आणखी किती लांबलें असतें कुणाला ठाऊक ! बाटली तिच्या हातांत देतांना साने म्हणाले, “होतां होईल तों जाग्रण करूं नका !”

“पण लाइफमध्ये एकदांच येणारा चान्स आहे हा डॉक्टर !”

लगेच माझ्याकडे वळून सुमति म्हणाली, “अग बाई ! विसरलेच होते मी ! माझ्याकडे चहाला केव्हां येणार तुम्ही ?”

“या खेपेला फार घाईत आहे मी.”

“किर्ताहि घाई असली तरी लग्नघाई खास नाही. तेव्हा एक तासभर तरी—आलां नाहीत तर उपाताईला असं रागाचं पत्र पाठवीन—”

नाहीं म्हणायचे जिवावर आले माझ्या. शिवाय सुमतीने लिहिलेली ती सिनेमाची गोष्ट ऐकण्याची तीव्र इच्छा माझ्या मनांत उत्पन्न झालीच होती.

तिने दिलेलें स्वतःच्या पत्त्याचें छोटें कार्ड खिशांत ठेवीत मी तिला पोचवायला दरवाज्यापर्यंत गेलों.

तिने विचारले, “केव्हा येतां ? आज संध्याकाळीं सहा वाजतां ?”

“सहा वाजतां व्याख्यान आहे माझं. आठ ते साडेआठपर्यंत येतों. मुंबईत काहीं चहाला काळवेळ लागत नाही !”

तिला नमस्कार करून मी परत आंत आलों.

साने माझ्याकडे हंसत म्हणाले, “हिची नि तुमची इतकी ओळख असेल ही कल्पना नव्हती मला. मोठी इंटरेस्टिंग केस आहे ही !”

“काय होतंय हिला ?”

“तसं सांगायचं तर कांहींच होत नाही. पण लढाईत प्रत्यक्ष जखम झाली नाही तरी मनुष्य गळून जातो ना ? तशी झाली आहे तिची स्थिति !”

डॉक्टरांच्या या अलंकारिक भाषणाचा अर्थच मला बळिला ! मी आश्चर्यानं विचारलें, “गरीब बिचारी मास्तरीण ! लढाई कसली करणार ही कपाळाची ?”

“अगदीं चुकताय तुम्ही. बारा वर्ष ही लढत आली आहे !”

“बारा वर्ष ! नि कुणाशीं ?”

“निसर्गाशीं !”

“म्हणजे ?”

डॉक्टरांनीं टेबलाच्या खणांतून एक कात्रण काढलें नि तें माझ्या हातांत देत ते म्हणाले, “ हिची भगदीं अलीकडची गोष्ट आहे ही. ही वाचून पाहा नि मग—”

मी घाईघाईनें वाचूं लागलों. गोष्टीचें नांव ‘ विकास ’ होतें. लेखकाचें नांव मात्र कुठेंच दिलें नव्हतें. सुमति निनाबी लेखन करीत असावी हें आतां माझ्या लक्षांत आलें. मी वाचूं लागलों—

विकास

झुलुझुलु पाणी वाहूं लागले. एखाद्या गायकानें आपल्या कंठांतून बाहेर पडणाऱ्या मधुर स्वरांत गुंग होऊन जावें, त्याप्रमाणें त्या झुलुझुलु आवाजानें पर्वतराजाची समाधि लागली.

पण त्याची ही समाधि फार वेळ टिकली नाही.

मांडीवरल्या मुलीच्या पायांतल्या वाळ्याचा छुमछुम त्याला प्रथम ऐकूं येत होता. पण थोड्या वेळानें त्याला वाटलें—कुठें तरी नर्तकेचें नृत्य चाललेले आहे. आपणांला जो आवाज ऐकूं येत आहे तो तिच्या पायांतल्या पैजणांचा !

पर्वतानें डोळे उघडून पाहिले.

झुलुझुलु वाहणारे पाणी खळखळ करीत दूर चाललें होतें.

पर्वतानें नदीला हांक मारली, ‘ मुली—’

नदानें वळून मागें पाहिले. तो लाटांचा फेस नव्हता, तिचे हास्य होते.

पर्वतानें विचारले, ‘ कुठें चाललीस ?’

‘ दूर दूर !’

‘ मला सोडून ?’

‘ हो ! इथं राहून माझ्या जीवनाचा विकास व्हायचा नाही !’

×

×

×

नदी वेगानें धावूं लागली.

तिचें पात्र पदोपदीं मोठें होऊं लागलें.

कुणी तिची पूजा करूं लागले.

कुणी चांदण्यांत नौकाविहार करूं लागले.

नदी अभिमानानें पुढें धांवूं लागली.

धांवतां धांवतां तिला दुरून पाण्याचा खळखळाट ऐकूं येऊं लागला.

तिनें कांठावरल्या झाडांना विचारलें, 'कोण गातंय ?'

वृक्ष उत्तरले, 'महानदी. तूं आतां या महानदीला मिळशील.'

नदी जागच्या जागीं थांवून रागानें उद्गारली, 'दुसऱ्या नदीला मिळून माझ्या जीवनाचा विकास व्हायचा नाही.'

झाडावरलीं पांखरें किलबिलली, 'महानदीतून तूं समुद्राला जाऊन मिळशील !'

नदी नाक मुरडून उद्गारली, 'समुद्र ! खाऱ्या पाण्याचं तें मोठं डबक ! नि त्याला जाऊन मी मिळणार ? छी ! तिथं माझ्या जीवनाचा विकास होणार नाही !'

×

×

×

एक मोठें वळण घेऊन नदी दुसऱ्याच दिशेनें वाहूं लागली.

किती रुक्ष प्रदेश होता तो ! जणूं कांहीं हिरवा रंग जगांत आहें हें त्याला ठाऊकच नव्हतें.

नदीचा खळखळाट ऐकताच हजारां लोक तिच्या कांठावर धांवत आले.

कांहीं म्हणत होते, 'देव पावला !'

कांहीं कुजबुजत होते, 'हिचे कालवे काढले कीं, या फत्तरांनासुद्धां फुलं येतील !'

कालव्याच्या कामाला सुरुवात होतांच नदी खवळली. ती रागावून म्हणाली, 'अशानं माझ्या जीवनाचा विकास कसा होईल ? तिकडे तुमची शेतं पिकतील, पण इकडे माझं पात्र कोरडं होईल ना ?'

×

×

×

तिकडे महानदी, तिच्या पलीकडे समुद्र; इकडे हे कालवे काढणारे शेतकरी !

या सर्वांना चुकवून नदी धावू लागली.

पण आतां तिची गति मंद झाली होती.

तिनें पुढें पाहिलें—एक भलें मोठें वाळवंट पसरलें होतें. तिनें उजवीकडे पाहिलें—डावीकडे पाहिलें—कसले तरी वादळ सुरू झाले होतें. सपाट जागें भराभर वाळूच्या टेकड्या उठत होत्या.

कुणी तरी चेटकीण हें सारें करीत आहे असें तिला वाटलें. ती ओरडून म्हणाली, 'मला दुसरें कांहीं नकोय ! मला माझा विकास हवाय !'

दाही दिशा विकट हास्य करीत आहेत असा तिला भास झाला. पण तें राक्षसाचें हास्य नव्हतें; वाळूच्या प्रचंड वावटळी होत्या.

आजकाल त्या रखरखणाऱ्या वाळवंटांतून प्रवास करणाऱ्या लोकांना एक अगदीं लहान असा झरा दिसतो. त्या झऱ्याच्या आजू-बाजूला उगवलेली हिरवळ पाहून त्यांना मोठा आनंद होतो. त्या लुसलुशीत हिरवळीला कुरवाळत्याखेराज एकहि प्रवासी पुढें जात नाही. हिरवळीच्या मृदु स्पर्शानें त्याच्या मुद्रेवर आनंदाच्या छटा चमकूं लागल्या कीं, त्या चिमुकल्या झऱ्यांत लहान लहान तरंग उठतात आणि हंमत हंसत एकच शब्द गुणगुणूं लागतात—'विकास !'

सुमतीची गोष्ट मी वाचून संपवली असेल नसेल इतक्यांत दवाखान्यांत दोन-तीन माणसें आली. माझ्या मनांत आलें—आणखी पांच मिनिटांनीं हे लोक आले असते तर ? पण मांजरापेक्षां माणसंच जगात अधिक आडवी येतात ! वाय करणार त्याला ?

त्या अपरिचित रोग्यांवरला माझा हा राग अगदीं अस्थानीं होता याची मला दुसऱ्याच क्षणीं जाणीव झाली. माझें मलाच हंसूं आलें.

मनुष्यप्राणी किती स्वार्थी आहे ! सुमतीच्या आयुष्याचे रहस्य जाणून घेण्याची उत्कंठा मला ल गली होती. नि तेवढ्यासाठीं डॉक्टर साऱ्यांच्याकडे येणाऱ्या रोग्यांनीं थोडें उशीरां यायला हवें होतें अशी इच्छा मी करीत होतो. त्या रोग्यांपैकी कुणाला बरोबर दहा वाजतां कचेरींत जायचें असेल,

कुणाला घरीं अंथरुणावर खिळलेल्या बायकोला औषध देऊन नि मुलांचें जेवण करून पुन्हां कामधंद्याला बाहेर पडायचें असेल—जगांत प्रत्येकाची आपापल्यापरी अडचण असते. पण या गोष्टीची दखल घ्यायला माझें मन तयारच नव्हतें.

डॉ. साने पहिल्या रोग्याची विचारपूस करताहेत इतक्यांत आणखी दोन-तीन माणसें आत आलीं. आतां आपण चंबूगवाळे आवरलेंच पाहिजे अशी माझी खात्री झाली. मी जायला निघालों असें पाहतांच डॉ. साने म्हणाले, “रात्री केव्हा भेटाल?”

“आठ वाजतां सुमतीकडे जायचंय मला.”

“मग? दहा वाजतां?”

“हं!”

“जमलं तर एखाद्या चांगल्या इंग्रजी चित्राला जाऊं.”

“बराय.”

तसें पाहिलें तर कुठलेहि चित्र पाहण्याची उत्सुकता मला मुळींच नव्हती. पण डॉ. सान्याची गाठ पडल्यावर सुमतीची संपूर्ण हकीगत ऐकायला मिळेल या आशेनेच मी त्याच्या म्हणण्याला होकार दिला.

सारा दिवस राहून राहून मी सुमतीच्या त्या रूपक-कथेचा विचार करीत होतो. स्वप्नावरून रोगाचें निदान करण्याची पद्धत मला ऐकून ठाऊक होती. पण गोष्टीवरून लेखकाच्या रोगाची परीक्षा करण्याची ही सान्यांची पद्धत मोठी अजब वाटली मला!

मी एकसारखा विचार करीत होतो. या रूपक-कथेंतील नदी म्हणजे स्वतः सुमति हे सान्याच्या बोलण्यावरून उघड होत होतें. ही नदी महानदीला मिळायला तयार होत नाही याचा अर्थ काय? सुमतीनें एखाद्या तरुणाच्या प्रेमाचा केलेला धिक्कार कीं वैवाहिक जीवनाविषयींची तिची उदासीनता? कथेंतली नदी समुद्र खारट म्हणून त्याचा तिरस्कार करते. सुमतीच्या प्रणय-जीवनात असा कुठला प्रसंग घडला असेल? एखाद्या गरीब विद्वानानें घातलेल्या मागणीला तिनें वाटाण्याच्या अक्षता दिल्या असतील, कीं—

नि शेवटीं ती नदी वाळवंटांत गुप्त होते. तिच्या विशाल प्रवाहाचा अगदीं लहानसा भाग मात्र एका झऱ्याच्या रूपानें वाहत राहतो. आपल्या आजू-

बाजूला उगवलेली हिरवळ पाहून वाटसरूंना आनंद झाला, की त्या क्षण्यांत लहान लहान तरंग उठतात आणि हंसत हंसत एकच शब्द गुणगुणू लागतात—
“ विकास !”

गोष्टाचा हा शेवटचा भाग म्हणजे सुमतीच्या सध्यांच्या आयुष्याचें प्रतिबिंब असेल का ? तो झरा म्हणजे तिच्या एकलकोंड्या आयुष्यातला उरलासुरला उत्साह, नि ती हिरवळ म्हणजे तिच्या शाळेंतल्या मुलीचें हास्य !

कल्पनेच्या विमानाची भ्रमंती कधीच थांबत नाही. अशा अनेक कल्पना मनांत येऊन गेल्यानंतर माझें मलाच वाटलें—साने डॉक्टर असल्यामुळें त्यांनीं एखाद्या कथेची अशी चिरफाड केली तर ती क्षम्य ठरेल. पण माझ्यासारख्या लेखकानें तरी कलाकृतीकडे निराळ्या दृष्टीनें पाहायला हवें. कलाकृतींत कलावंताच्या आत्मचरित्राचे प्रतिबिंब असूं शकेल किंवा दुसऱ्याचा अनुभवहि असूं शकेल; मग उगीच हे कल्पनेचे फुगे फुगवत बसण्यात काय अर्थ आहे ?

सुमतीचे पूर्वीचे आयुष्य—

तिला मी पहिल्यादा पाहिली ती माझ्या लग्नांत उषेची बाळपणची मैत्रीण म्हणून. तेव्हापासूनच्या साऱ्या गोष्टी मी आठवूं लागलों. त्या वेळीं सुद्धा ती आतां एवढीच दिसे. मात्र आज सकाळीं तिच्या मुंद्रवर सुकलेल्या फुलाचा जो उदासपणा दिसला, त्याची छटासुद्धा त्या वेळीं मला आढळली नव्हती. तेव्हां तिचे डाळे उमलत्या कमळाप्रमाणे दिसत होते, तिच्या मुद्रेवर प्रातःकालची प्रसन्नता हंसत होती नि ती...इकडून तिकडे जाऊं लागली; कीं पाहणाऱ्याला बीज लवलवल्याचा भास होत होता.

इतरच्या का ज्युनिअरच्या वर्गांत होती ती त्या वेळीं. लग्नाच्या दोन-तीन दिवसांत तिनें उषेची तर भरपूर थट्टा केलीच, पण एकदोन वेळा माझ्यावरहि तो प्रयोग करून पाहिला तिनें. लग्नाच्या गोंधळांत माझ्या एका मित्राच्या खिशातली दहा रुपयाची नोट नाहीशी झाली. ती शोधशोधून तो कंटाळला! शेवटीं मी त्याला म्हटले, ‘अरे बाबा, गप्प बस आतां. लग्न हें एक युद्ध आहे. त्यांत थोडीफार फुटाफूट व्हायचीच ! दहाच रुपये गेले, बीस गेले नाहीत याचा आनंद मान ! हवें तर सत्यनारायण कर !’

त्याच वेळीं कांहीं तरी कामाकरितां सुमति आमच्या बिऱ्हाडी आली

होती. माझें हें बोलणें ऐकून ती मोठ्यानें म्हणाली, 'लढाईत शत्रु कोण नि मित्र कोण हें कळेनास होतं ना ? तसंच झालं असावं हे. तुमच्याकडच्या कुर्णा तरी माणसानं आमच्याकडच्या माणसाचा कोट समजून यांच्या खाशांत हात घातला असावा !'

त्या वेळीं आम्हां दोघांचा निरोप घेतांना तिने मला बजावलें होतें, 'उषाताईला दोन वर्षांत विदुषा करायला हवी तुम्हीं.'

पुढें दोन-तीन वर्षांनी ती पुण्यांत भेटली, तेव्हां उषेच्या विद्वत्तेंत कांहींच फरक पडला नाहीं असे पाहून तिनें मला टोमणा मारला होता, 'लग्न ही बायकांच्या पायांतली बेडी आहे हेच खरं. कैदी तुम्हांत काम करतात नि बायका तें घरात करतात; एवढाच काय तो फरक.'

तिच्या या बोलण्यांतला कडवटपणा मला त्या वेळीं चांगलाच जाणवला. पण तिच्या पुस्तकी कल्पनांचे खंडन करण्याचा मात्र मी मुळींच प्रयत्न केला नाहीं. उद्यां लग्न झाल्यावर संसाराला विद्वत्तेपेक्षां इतर गोष्टींच अधिक लागतात हें आपोआप या पोरीला कळून येईल, असें मनांत म्हणत मी गप्प बसलों.

पुढें दोन-तीन वेळां ती आम्हांला पुण्याला भेटली उषा तिला कोकणांत येण्याचा वारवार आग्रह करी, नि प्रत्येक वेळीं 'पुढल्या वर्षी नक्की येतें हें.' असें आश्वासन ती देई. पण तिचे आमच्याकडे येणें कधीच घडलें नाहीं. त्यामुळे तिच्या आयुष्यांतल्या कुठल्याहि स्थित्यंतराची उषेलासुद्धां कल्पना येणें शक्य नव्हतें. मग माझी गोष्ट दूरच राहिली.

अविनाशचें बारसें पुण्यालाच झाले. त्या दिवशीं सुमति मोठ्या हांसेने आली होता. पण उषेनें तिच्या मांडीवर अवीला ठेवतांच त्याची मान काहीं तिला सभाळतां येईना. त्या वेळीं ती घाबरून उषेला म्हणाली, 'तुझें रत्न तूं घे बाई. मां चाळीस मुलींचा वर्ग चालवून दाखवीन; पण असलें एक मूल सभाळणें कांहीं व्हायचें नाहीं आपल्या हातून !'

मग त्या दोन मैत्रिणींच्या लहानपणच्या आठवणी सुरू झाल्या. त्यांतली एक मी अजूनहि विसरलों नाहीं.

लहानपणीं या दोघी मैत्रिणी घराशेजारच्या देवळात जाऊन खेळत असत. एकदां त्यांची खेळांतली बाहुली आजारी पडली. उषेनें ती मांडीवर

घेतली; पण तिला मांडी नीट हलवून बाहुलीला क्षोपवितां येईना. तेव्हां सुमतीनें रागावून तिच्या मांडीवरील बाहुली उचलून आपल्या मांडीवर घेतली नि कुठें तरी ऐकलेलें एक गाणें म्हणत आणि मांडी खालोंवर करीत तिला हळूहळू क्षोपविली.

ही आठवण काढून त्या वेळीं दोघां मनमुराद हसल्या. पण माझ्या मनात मात्र निराळेच विचार उद्भवले—‘कालाय तस्मै नमः’ या वचनाचे अनेक अर्थ होतात हें त्या क्षणीं मला पटलें. लहानपणीं निर्जीव बाहुलीवर प्रेम करणाऱ्या सुमतीला मोठेपणीं एक बाळजीव पांचदहा मिनिटें मांडीवर घेऊन खेळविणे जड जावें ही घटना खरोखरीच आश्चर्यकारक नव्हती का ?

पुढें आम्ही कोल्हापूरला आलों तेव्हां सुमति पुण्याची शाळा सोडून मुंबईला गेल्याचें आम्हांला कळलें. ती आतां लग्न करणार नाही हें उघडच दिसत होते. मात्र तिचा नि उषेचा मधून मधून पत्रव्यवहार होत असला तरी या नाजुक गोष्टीसंबंधानें दोघांनींहि सुगंधताच स्वीकारली होती.

आठवणींचा हा पाठशिवणीचा खेळ मनांत सुरू होताच सुमतीचें रहस्य जाणून घेण्याची माझी इच्छा अधिकच बळावली. पण तिची माझी भेट रात्रीं आठ वाजतां होणार होती; नि साने तर त्यानंतर माझ्याकडे दहाव्या सुमाराला येणार होते. तिथपर्यंत तर्ककुतर्क करीत बसण्यापलीकडे मला कांहीं करतां येण्याजोगे नव्हतें ! स्वैपाकघरांतून खमंग वास आल्यामुळें आशाळ-भूतपणानें मुलानें तिकडे जावें; पण आईनें दाराला आंतून कडी लावून घेतलेली असावी ! अगदीं तस्सा विरस झाला माझ्या जिज्ञासेचा.

X

X

बरोबर आठ वाजतां मीं सुमतीचें बिऱ्हाड गांठले. चौपाटीजवळच्या एका इमारतींत तिसऱ्या मजल्यावर राहत होती ती. पाळण्यांतून झटकन् वर जावें म्हणून मीं तिकडे बळलों. पण त्याची प्रकृति नादुरुस्त झालेली दिसली !

पण मला सुमतीचें रहस्य जाणून घ्यायचें होतें.

मीं भराभर पायऱ्या चढत गेलों. वाळूवरून लहान मुले घसरत येतात ना ? तेवढ्या चपळतेने मीं तिसरा मजला गांठला.

उजवीकडे वळतांच दारावर लटकणाऱ्या पितळेच्या पाटीकडे मी पाहिलें. सुमतीचें नांव तिथें चमकत होतें, पण—मी सर्दच झालों. दारांत सुमति माझ्या स्वागताला सज्ज असण्याऐवजीं—

दाराला एक कुलूप लटकत होतें !

मी येणार आहे हें ती विसरली असेल ?

छे: ! ते शक्यच वाटेना मला.

मग ?

सुमतीवर चांगलाच चिडलों मी मनात ! जिना उतरण्याकरितां रागारागाने मी वळलो देखील. इतक्यांत एक सहा-सात वर्षांची, पाठीवर दोन चिमुकले शेपटे सोडलेली, काळसर पण हुशार मुलगी शेजारच्या बिऱ्हाडांतून धांवत पुढें आली नि माझ्याकडे पाहत म्हणाली, “ तुम्हींच कां खाडेकर-काका ? ”

जन्मांत न पाहिलेल्या या पुतणीला मी मान हलवून होकारार्थी उत्तर दिलें.

खार जशी झाडावर चटते तशी टुणवून उडी मारून ती आपल्या बिऱ्हाडात गेली. लगेच धावत येऊन माझ्या हातांत एक किल्ली देत ती म्हणाली, “ सुमतिबाईंनीं बसायला सांगितलंय तुम्हाला.”

कुलूप काढता काढता मी तिला विचारलें, “ कुठं गेल्या आहेत त्या ? ”

अगदीं रंगात येऊन हातवारे करीत ती उत्तरली, “ मोटारींत बसून गेल्या आहेत. सिनेमा लिहिताहेत त्या. आता आम्हाला खूप खूप सिनेमे फुकट पाहायला मिळणार आहेत. तुम्हांलासुद्धा सुमाताई नेतील हं.” तिच्या त्या बोलण्याचे कौतुक करीतच मी खोलीचें दार उघडले.

लगेच आंत येऊन बोटानें वर दाखवीत ती म्हणाली, “ इथलं बटन दाबा, म्हणजे दिवा लागेल.”

दिव्याचा प्रकाश एकदम खोलींत पसरला. समोरच महात्माजींची दांडी-यात्रेला निघालेली कृश वीरमूर्ति दिसली. सुमतीच्या भावनेचें मी मनातल्या मनांत कातुक करणार, इतक्यांत महात्माजींच्या फोटोच्या परीकडेच कुणातरी तरुणीचा फोटो लटकत अमलेला दिसला.

मी पुढें होऊन निरखून पाहिलें. मर्न लॉय मिस्किलपणानें माझ्याकडे पाहून हंसत होती ! हे दोन फोटो जवळ जवळ लावणाऱ्या सुमतीच्या स्वभावाचा

मला थांगच लागेना ! माझ्या मनांत आलें—वैराग्य आणि विलास हीं माणसाच्या मनात किती जवळ जवळ राहतात !

मी दुसरीकडे लावलेली चित्रे पाहू लागलों—एका चित्रांत पिसारा उभारून नृत्य करणारा सुंदर मोर माझे स्वागत करीत होता. पण त्याच्या जवळच्याच चित्रांत आपला विकाल जबडा उघडून एक सिंह उभा होता; त्याच्याकडे पाहतांना हे चित्र आहे याची जाणीव असूनहि माझे मन क्षणमात्र कंपित झाल्यावांचून राहिलें नाहीं.

निसर्गाच्या दृश्यांतहि असाच विरोध केला होता. एका चित्रांतला मोठा गुलाब जणूं कांहीं एखाद्या गुटगुटीत बालकासारखा खिदळत आहे असा भास होत होता; पण त्याच्या जवळचेंच ते दुसरें चित्र बर्फानें सारी जमीन आच्छादून टाकली आहे नि मध्येच एक निष्पर्ण झाड एखाद्या वृद्ध मनुष्याप्रमाणे जीव मुठीत धरून कसेबसे उभे आहे असे दृश्य होतें तें !

माझ्या मनाचा विलक्षण गोधळ उडाला. पण माझ्याबरोबरची ती चिमु-रडी मुलगी माझ्या मदतीला धावून आली.

ती पोरणी सांगू लागली, “ सुमाताईचा पोपट किती छान छान बोलत होता ! मला कशी गोड गोड हांक मारायचा ! ”

कोपऱ्यांतल्या रिकाम्या पिंजऱ्याकडे माझी दृष्टि गेली.

मी माझ्या छोट्या मैत्रिणीला विचारलें, “ सुमाताईचा पोपट कशानें मेला ? ”

भुंवया उंचावीत ती उत्तरली, “ तो मेला नाहीं. सुमाताईनीं पिंजऱ्यांतून सोडून दिला त्याला एके दिवशीं. ”

मी मनांत म्हणत होतो—पाळलेल्या पोपटाला सुमतीनें सोडून कां द्यावें ? त्याच्या कोडमाऱ्यांत तिला आपलं प्रतिबिंब दिसूं लागलें होतें कीं काय ?

पिंजऱ्यापलीकडल्या त्या दोन वस्तु—दिलरुबा नि चरका !

सुमतीचें आयुष्य हें एक विलक्षण कोडें आहे अशी माझी खात्री झाली.

मी माझ्या बालमैत्रिणीला मुद्दामच विचारलें, “ सुमाताईची तुझ्यावर फार माया आहे ना ? ”

मोठ्या अभिमानानें मान डोलवीत ती उत्तरली, “ मला खूप खूप चाको-
लेट आणून देतात त्या !”

मी कांहीं तरी बोलणार इतक्यांत इकडे तिकडे पाहून नि स्वर खालवून ती म्हणाली, “ पण एखाद्या दिवशी खोलीत पाऊलसुद्धां टाकूं देत नाहीत त्या मला. कुण्णाशीं बोलत नाहीत ! कडी लावून एकट्याच बसतात नि—”

जिऱ्यावर कुणाचींशीं पावलें वाजलीं. एखादें पांखरूं भुरंक्वन् उडून जावें तशी ती छोकरी खोलीतून हा-हा म्हणतां अदृश्य झाली.

सुमतीचा आवाज स्पष्टपणानें ऐकूं येऊं लागला, “ इतकी कांहीं नाजुक नाही मी !”

सुमतीच्या मागोमाग एक पोकळ हास्य ऐकूं आले. मीं दाराकडे पाहिलें— एक सुटाबुटांतला बुटका इसम सुमतीच्याबरोबर खोलीत आला. त्याला मीं तत्काळ ओळखले.—सिनेमा सृष्टींतला त्रिबकजी डेंगळे होता तो ! पांच वर्षांत डोअर-क्रीपरचा मॅनेजर झालेल्या या मनुष्याचें चरित्र अजून कुठल्याहि मासिकांत कसें प्रसिद्ध झालें नाहीं याचें मला नेहमींच आश्चर्य वाटत असे.

मला पाहतांच सुमति म्हणाली, “ एकस्वयूज हं, भाऊराव. हे अचानक बोलवायला आले साडेसात वाजतां. मीं जाणारच नव्हतें; पण हे कंपनीचे मॅनेजर आले नि—”

त्रिबकजी बोलूं लागले, “ आमच्याकडे तशा चार-पांच नायिका पडून आहेत पण याच्या गोष्टीची नायिका यांनींच पसंत केली पाहिजे असं शेटजींचं म्हणणं आहे. म्हणून एक सुंदर गाणारी बाई दाखवायला घेऊन गेलों होतो यांना. पण—

त्रिबकजींना सुमतीने पुढे बोलूंच दिलें नाहीं. ती मध्येंच म्हणाली,

“ काय पण बाई शोधून काढलीत ! मुलखाची छटेल दिसते मेली ! माझ्या गोष्टीची नायिका धुतल्या तादळासारखी निर्मळ आहे. हा निर्मळपणा जिच्या दृष्टीतून प्रगट होईल—”

आतां त्रिबकजींनीं तिला पुढें बोलूं दिलें नाहीं. ते म्हणाले, “ मग ही भूमिका तुम्हांलाच करावी लागेल, सुमतिदेवी.”

“ कांहीं तरीच बोलतां !” अशा अर्थानें सुमतीनें मान वेळावली खरी; पण

तिच्या सुदेवरून या सूचनेने तिला गुदगुल्या झाल्या असाव्या असे दिसत होतें.

सुमति पडद्याआड आंतल्या खोलीत गेली. लगेच स्टोव्हचा आवाज ऐकू येऊं लागला. मी मॅनेजरमहाशयांची बडबड ऐकत स्वस्थ बसलों. 'सुमति-देवीसारखी कथालेखिका अखल्या दुनियेंत आढळणार नाहीं, त्या सिनेमांत येतील तर दोन वर्षांत मलबार हिलवरला एखादा बंगला खरेदी करतील,' वगैरे मुक्ताफळें आत असलेल्या सुमतीला ऐकू जातील इतक्या जोरानें तो लथळीत होता.

मात्र त्याच्या बोलण्यांतून सुमति सिनेमाची कथालेखिका कशी झाली या गोष्टीचा उलगडा झाला मला। या कंपनीचे मालक होते एक गुजराथी गृहस्थ. त्या शेटजींची मुलगी सुमतीच्याच शाळेंत शिकत होती. घरीं शिकवणीला सुमतिबाईच हवी, असा त्या मुलीनें बापापाशीं हट्ट धरला. सुमति शेटजींच्या मोटारींतून त्यांच्या घरी जाऊं लागली. तिला सिनेमा पाहण्याचा फार नाद आहे, मधून मधून ती गोष्टीहि लिहिते, हें शेटजींना लवकरच कळलें. धंद्याच्या दृष्टीनें त्यांना काहीं तरो स्टंट हवाच होता। कथालेखिका म्हणून एका बाईचें नांव मिळालं तर त्याची खूप जाहिरात करता येईल, या कल्पनेनें त्यांनीं सुमतीला गोष्ट लिहिण्याचा फार आग्रह केला. नाहीं नाहीं म्हणत तिनें जी गोष्ट लिहिली ती त्यांना पसंत पडली. फक्त एकाच बाबतींत शेटजींचें नि तिचें अजून एकमत होत नव्हतें. सुमतीच्या कथेंत नायिका विवाहित नायकावर प्रेम करते, एका विलक्षण योगायोगामुळें त्या दोघांना एकाच खोलींत एक रात्र काढावी लागते आणि या गोष्टीचा फायदा घेऊन नायिकेचे हितशत्रु तिला जगातून उठविण्याचा प्रयत्न करतात, असा भाग होता. तीं दोघें एकाच खोलींत रात्र काढीत असलों तरी तीं एकमेकांना स्पर्शसुद्धा करीत नाहींत, असें सुमतीनें दाखविलें होतें. पण शेटजींना हें मान्य नव्हतें. लोकांचा संशय दड वहावा म्हणून नायिकाच्या अंधरुणांत नायिकेच्या डोक्यातील गुलाबाचें फूल किंवा आंकडा पडलेला दाखवावा, तो आंकडा सकाळीं नोकराला सापडावा नि मग नायिकेविषयी संशय पसरत जावा, अशी कथानकाची गुंफण त्यांना हवी होती. सुमतीचा याला तीव्र विरोध होता. तिच्या नायिकेचे नायकावरलें प्रेम केवळ मानसिक असल्यामुळें, शेटजींना हवा

असलेला बदल लोकप्रिय होण्यासारखा असला तरी, तो करायला ती तयार नव्हती. नायिकेच्या पवित्र प्रेमावरच कथानकाचा उठाव अवलंबून असल्यामुळे ती नायकाच्या अंधश्रुणापाशी जाते किंवा त्याला स्पर्श करते, असे दाखविण्याने कथेचा आत्माच नाहीसा होतो असे तिचे म्हणणे होतें.

हे सारे सांगून त्रिंबकजी मला म्हणाले, “हें पाहा, भाऊसाहेब, सुमतिदेवी तुमचं खास ऐकतील. तेव्हां त्यांची गोष्ट वाचून त्यांना सांगा की त्या नायिकेला नायकाच्या अंधश्रुणावर जाऊन बसू दे थोडा वेळ. त्याला एकदम फिट आली नि म्हणून ती त्याच्याजवळ गेली असं दाखवलं तरी चालेल; पण—”

त्रिंबकजी डोअरकीपरचे मॅनेजर झाले तसे लवकरच मॅनेजरचे कथालेखकहि होणार, असे मला त्याच्या या बोलण्यावरून वाटू लागलें.

माझे मन मात्र सुमतीच्या कथानकांतल्या वादग्रस्त प्रसंगापेक्षां एका निराळ्याच गोष्टीचा विचार करू लागले. मानसिक प्रेम—पवित्र प्रेम. यत्किंचित्हि शारीरिक आकर्षण नसलेले प्रेम—सुमतीला या काव्यमय रूपनेविषया इतका मोह का वाटावा ? आतां तिची तिशी उलटून गेली आहे. एवढ्या वयात कोण याहि पुरुषाचे तिला कधी आकर्षण वाटलेंच नाही, की आपले या बाबतीतलें अपयश लपवून ठेवण्याकरितां ती आत्मवंचना करीत आहे ?

डॉक्टर सान्यांचे सकाळचे शब्द मला आठवले—‘लढाई ! लढाईत प्रत्यक्ष जखमा झाल्या नाहीत तरी मनुष्य गळून जातोच ना ?’

सुमति ट्रे घेऊन बाहेर आल्यामुळे माझे विचारचक्र जागच्या जागी थांबलें. त्हा घेतां घेतां ती मला म्हणाली, “आजचा चहा तुम्हांला फार महाग पडणार आहे !”

मी हंसत हंसत उत्तरलों, “काही हरकत नाही. बायकोच्या मैत्रिणीचा आहे हा चहा. तेव्हां हिशेबानं वागून काही निभाव लागणार नाही इथं !”

मी हें बोलून गेलों खरा; पण मला जें बोलायचें होतें तें हें नव्हतें. मला म्हणायचें होतें—‘तुमचं लग्न ठरलं असतं तर पांच-पन्नास रुपयांचा अहेर आम्हांला करावा लागलाच असता की ! त्यापेक्षां तर हा चहा महाग पडणार नाही ना ?’

चहाचे घोट घेतां घेतां मध्येच सुमति उठली. टेबलावरून एक जाडजूड । सुंदर नोटबुक उचलून ते माझ्या हातांत देत ती म्हणाली, “नोटबुकाच्या कारावरून घाबरून जाऊं नका हं ! हें सारं मारूड वाचण्याची शिक्षा कांहीं तुम्हांला देत नाही. ही खूण घातली आहे ना ? तिथं माझ्या सिनेमाच्या छीचा साराश आहे. तेवढा वाचा नि उद्या संध्याकाळीं—”

“उद्या संध्याकाळी मला सवड नाही. चार-पाच मित्र येणार हेत माझ्याकडे.”

“येईनात बिचारे ! फोनवरून दोन मिनिटं तुम्ही माझ्याशी बोलाल की ! ही ? फक्त एकच शंका विचारायचीय मला. तुमच्या फोनचा नंबर वढा द्या, म्हणजे—”

त्रिबकजींनीं डोळ्यानें मला खुणावले. पण तें लक्षांतच आले नाही असें खर्चीत मीं एका चिठ्ठीवर फोनचा नंबर टिपून ती सुमतीला दिली.

चहा होताच सुमति म्हणाली, “शेटजींच्याकडं जाऊन नायिकेच्या बर्तीत आतांच्या आता काहीं तरी नक्की ठरवायचंय. तेव्हा—एक्स्क्यूज . नि हे पाहा, भाऊराव—परवा दिवशीं सकाळीं मुहूर्ताला यायला हवें, म्हीं. बाकी तुम्हांला काहीं आग्रह करायला नको म्हणा. तुमच्या यकोच्या मैत्रिणीचंच चित्र आहे. तेव्हां—”

घाईघाईनें आरशापुढं जाऊन ती केशभूषा करूं लागली. पण लगेच मागं लून ती म्हणाली, “परवा मुहूर्ताला केव्हा जायचं ते उद्यां फोनवरून मागेनच तुम्हांला !”

नवें खेळणें मिळाले की लहान मुलाला जो आनंद होतो तो तिच्या मीमरोमांत नाचत होता. चित्रपटसृष्टि ही मयसभा आहे हे कटुसत्य सांगून तेचा विरस करणें अगदीं जिवावर आलें माझ्या ! मी सहज उठून इकडे-तेकडे पाहूं लागलों. मधला पडदा दूर करून आंतल्या खोलींतहि डोकावून राहिले मीं. चागली प्रशस्त होती ती ! मीं तिला विचारलें, “भाडं काय देतां तुम्हीं ?”

“तीस !”

“एकठ्याच राहतां एवढ्या जागेत ?”

“दुसरं माणूस आणायचं कुठून ?” तिने हंसत उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला.

पण बोलतां बोलतां तिच्या हातांतलें पावडरीचें फूल खालीं गळून पडलें. मीं निरखून पाहिलें—तिचा हात थरथर कापत होता.

घरीं येऊन घाईघाईनें मीं जेवलों नि सुमतीचें नोटबुक उघडलें. तिची खूण खूप पुढें होती. पण त्या सिनेमाच्या गोष्टीखेरीज आणखी काय काय तिनें लिहिलें आहे हें पाहण्याची मला इच्छा होतीच कीं !

लहान-मोठ्या रूपककथा होत्या त्या. मला सकाळच्या तिच्या त्या नदीच्या गोष्टीची आठवण झाली. सान्यांची त्या गोष्टीवरली मल्लीनार्थीहि आठवली. सुमतीच्या मागच्या आयुष्यावर या कथांनी कदाचित् प्रकाश पडेल असें मला वाटूं लागलें. मीं भराभर एकेक गोष्ट वाचायला सुरूवात केली.

पहिल्या गोष्टीचें नांव होतें ‘मेघमाला !’

अनेक चातक त्या मेघमालेंतल्या जलबिंदूकडे उत्कंठेनें पाहत असतात. पण ती त्या सर्वांचा धिक्कार करते आणि त्यांना सांगते— “माझा जन्म तापलेल्या धरणीला शात करण्याकरितां आहे, तिला फुलविण्याकरितां आहे. तुमच्यासारख्या क्षुद्र पांखरांच्या क्षणिक सुखाकरितां नाही.”

गोष्ट वाचून होताच मी विचार करूं लागलों. स्त्रीचें जीवन पुरुषाच्या क्षणिक सुखाकरितां नाही; तें समाजसेवेसारख्या उच्च ध्येयाकरितां आहे, अशा कल्पना सुमतीच्या मनात घोळत होत्या, तेव्हांची तर ही गोष्ट नसेल ना ?

मीं गोष्टीच्या खालची तारीख पाहिली: १ जून १९३३.

आठ वर्षांपूर्वीं ही गोष्ट सुमतीनें लिहिली होती. आणि आज सकाळीं मीं वाचलेली ती नदीची गोष्ट ? ‘तिची ही अगदीं अलीकडची गोष्ट आहे’ असें डॉक्टर म्हणाले होते. माझ्या मनांत आलें—मृगजळामागें धांवणाऱ्या हरिणीसारखी तर सुमतीची स्थिति झाली नसेल ना ? ऐन विशींत मनुष्याची छापील पुस्तकांवर नि त्यांतल्या उच्च उच्च तत्त्वांवर विलक्षण अंधश्रद्धा असते. जगांत जीवन हें एकच विश्वसनीय पुस्तक आहे याची त्याला त्या वेळीं जाणीवहि असत नाही. असावी तरी कुठून ? हे पुस्तक नेहमींच अप्रकाशित असतें.

मधलीं काही पानें सोडून मी सुमतीची एक गोष्ट वाचूं लागलों. खालीं

लेखनकाल १७ मार्च १९३६ हा दिला होता. या गोष्टीचे नांव होतें 'कमलिनी !'

या कमलिनीकडे मृंग येतो. तिलाहि तो आवडतो. ती त्याला आपल्या अतःकरणात जागा देते. पण 'आपल्या रसाला मात्र स्पर्श करायचा नाही' म्हणून त्याला निक्षून सांगते. भृंगाला वाटते - आज ना उद्या कमलिनीला आपली दया येईल, ती आपला रस चावूं देईल; पण कमलिनी आपला हट्ट सोडीत नाही. शेवटीं मृंग कंटाळून तिला सोडून निघून जातो. कमलिनी मनाशीं म्हणते, 'पुरुषांची जातच लबाड !'

नदीच्या स्वच्छ पाण्यांत अगदीं तळाशीं पडलेली वस्तूसुद्धां स्पष्ट दिसते ना ? अगदीं तसें या गोष्टींत सुमतीच्या जीवनाचें प्रतिबिंब मला दिसूं लागलें ! कुणा तरी तऱ्णावर तिचे प्रेम बसलें असावे. परिचय वाढत गेल्या-नंतर त्या तऱ्णानें हस्तस्पर्शाची किंहुना चुंबनाचीहि अपेक्षा केली असावी नि मानसिक प्रेम, पवित्र प्रेम, इत्यादि कल्पनांच्या जाळ्यांत गुरफटलेल्या या वेड्या पोरीनें त्याची निराशा केली असावी !

मी मधली दहा बारा पानें सोडून १९३८ मधली एक गोष्ट वाचूं लागलों. रूपक-कथा नव्हती ती. पण—

'वनभोजन' हे गोष्टीचें नांव !

'शाळेंतल्या कांहीं मुली आपल्या आवडत्या मास्तरणीच्या बरोबर वन-भोजनाला जातात. मुली झाडावर चढतात, विहिरींत पोहतात, फुगड्या खेळतात नि शेवटीं जेवायला बसल्यावर चार दिवस उपाशी असल्याप्रमाणें खाऊं लागतात.

मास्तरिणबाईंचा घांस मात्र हातातच रेगाळत राहतो. तिला समोरच्या झाडावर बसलेले एक पक्ष्यांचें जोडपें दिसतें. चोंचींत चोंच घाटून तें क्रीडा करीत असते.

तिच्या डोळ्यापुढें नुकताच पाहिलेला एका झोंपडींतला शेतकऱ्याचा संसार उभा राहतो. वांतभर जागा, पांच-दहा मडकीं नि चार-दोन रकटी—हेंच काय तें त्या झोंपडींतले वैभव. पण नवरा मोट सोडून झोंपडींत भाकरी खायला येतो तेव्हां दारांत त्याची कारभारीण एक उघडे-नागडें मूल घेऊन

उभी असते. नवरा त्या मुलाचा मुका घेण्याकरिता म्हणून पुढे होतो नि एकदम आपल्या कारभारणीचाच—

तिची ती लाज—तिचा तो आनंद—

मास्तीरणाबाईचा घास हातांतून गळून खाली पडतो !’

ही गोष्ट सुमतीला स्वतःच्या आयुष्यावरूनच सुचली असावी यांत शंकाच नव्हती.

पुढच्या गोष्टीविषयीचें कुतूहल माझ्या मनात अनावर झालें. पण मी ती वाचू लागणार इतक्यांत दारावरची घंटा वाजली.

मी जाऊन दार उघडलें. डॉ. साने आले होते. सुमतीच्या गोष्टी वाचता वाचता ते चित्रपटाला जाण्याकरितां आपल्याकडे येणार आहेत ही गोष्ट मी अजिबात विसरून गेलों होतो.

आंत येताच डॉक्टर म्हणाले, “ आजच्या सगळ्या चित्रपटाची चौकशी केली मी. पण मला हवें होतं तें चित्र कुठंच नाही !”

“ कुठलं चित्र ?” मी उत्सुकतेने विचारले.

“ ‘No Flesh, No Spirit.’ तें पहिल्यादा लागलं तेव्हां इथं फारसं आवडलं नाही कुणाला. गल्लामरू असं कांहींच नव्हतं त्यांत. पण त्याचं कथानक मात्र इतकं हृदयंगम होतं—कोल्हापूरला येईल तेव्हा तें अवश्य पहा हें.”

खुर्चीवर बसून डॉक्टरानीं सिगारेट पेटविली, दोन-तीन धूम्रवलये निर्माण केलीं नि मग ते म्हणाले, “ दुसऱ्या कुठल्या तरी चित्राला जाऊं या का ?”

“ हं.” मी म्हटलें.

“ मग कपडे करा ना. दहा होत आले.”

“ तें चित्र आपण इथंच पाहिलं तर ?”

“ म्हणजे ?”

सुमतीच्या नोटबुकाकडे बोट दाखवीत मी म्हटले, “ सुमतीच्या रूपक-कथा वाचीत हेतां मी आतां. तुम्ही म्हणालांत तशी इंटरेस्टिंग केम आहे खरी ही. तिची सारी हकीगत सांगा ना मला.”

डॉक्टरांनीं शांतपणानें हातांतली सिगारेट संगविली. मग क्षणभर माझ्या-कडे रोखून पाहत ते म्हणाले, “ एक अट आहे हं मात्र माझी !”

“ कुठली ?”

“ मी सांगतोय त्या गोष्टीवर कादंबरी-बिंदबरी लिहायची नाही. प्रोफे-शनल सीक्रेट सांगणार आहे मी तुम्हांला.”

मी होकारार्थी मान हलविली.

डॉक्टर समोरच्या कॅलेंडरकडे पाहात बोलू लागले—

“ सुमति माझ्या दवाखान्यांत प्रथम आली त्याला सात-आठ महिने तरी सहज झाले असतील. मी रोगांचा मानसिक दृष्टीनंहि विचार करतो असं तिला कुणी तरी सांगितलं होतं. म्हणून सुद्धा माझा सल्ला घेण्याकरितां ती आली. तिला पहिल्यांदां तपासली तेव्हां मी स्वतःच गोंधळून गेलो. छातीची धडधड नि हातापायांच्या तळव्यांना येणारा घाम यांच्याखेरीज विकृतीचं कुठलंच लक्षण मला दिसना ! पण या दोन्ही गोष्टी अगदीं साध्या आहेत. डॉक्टर तपाशीत आहे या कल्पनेनेसुद्धां ही लक्षणं अनेकांना होतात. त्यांतून सुमति तर तरुण स्त्री होती. ती नर्व्हस् नसेलच म्हणून कुणीं सांगावं ? तिचा विश्वास संपादन केल्याखेरीज मला विकृतीचं निदान करणं अगदीं अशक्य होतं.

तिला चित्रपट फार आवडतात असं कळताच एक-दोनदा मी तिला घेऊन चित्रपट पहायला गेलो. इंग्रजी चित्रपटांतल्या जुंभनाच्या प्रसंगीं ती एकदम आपले ओठ आवळून घेते एवढं माझ्या लक्षात आलं. पण असल्या बाबतींत ‘ता’ वरून ताकमाताचा तर्क करणं धोक्याचं असतं. मी तिला नेहमीं संध्याकाळीं येऊन औषध घेऊन जायची सूचना केली. मधून मधून दवाखान्यांत दुसरं कुणी नसलं म्हणजे ती माझ्याशीं मोकळेपणानं बोलत बसे. त्या बोलण्यांत वाटेल ते विषय येत—गांधीवाद, ज्योतिष, सेक्स नि टोमॅटोमधले विहर्टेमिन्ससुद्धां !”

आपल्या या विनोदावर खूष होऊन डॉक्टर स्वतःच हंसले; अर्थात् मीहि हंसलो. मात्र मी एक शब्दसुद्धा बोललो नाही. नुक्ता कुठें कथानकाला रंग भरूं लागला होता त्याचा भंग करण्यांत काय अर्थ होता ?

डॉक्टर पुढे सांगू लागले—“ एके दिवशीं आत्महत्येवरलं एका मानस-

शास्त्रज्ञांचं पुस्तक माझ्या टेबलावर मीं मुद्दाम ठेवलं; तिनं तें सहज उचलून पाहिलं. आमचं दोघाचं आत्महत्येविषयीं बोलणं सुरू झालं. मीं मुद्दामच म्हटलं, 'आत्महत्या ही एक वेडाची लहर आहे।' तिनं उत्तर दिलं, 'मुळीच नाही. शहाण्या सुरत्या माणसांच्या मनांतसुद्धां आत्महत्येचे विचार कधीं कधीं येतात.' हे शब्द तोडांतून गेल्यावर आपण गण बसायला हवं होतं हा भाव तिच्या मुद्रेवर उमटला. जणू कांहीं तो मला दिसलाच नाही असं दर्शवीत मी पुढें बोलूं लागलों. बोलतां बोलतां आपल्या स्वतःच्या मनांत मध्यें आत्महत्येचे विचार घोळत होते हें तिला कबूल करावंच लागलं.

हे विचार तिच्या मनांत येण्याचं कारण मीं शोधूं लागलों. पैशाच्या दृष्टीनं ती सुखी होती. घरची तर कसलीच काळजी नव्हती तिला. तीन मिळवते भाऊ असलेल्या बहिणीवर घराचा कसला भार पडणार ?

राहून राहून माझ्या मनांत एकच गोष्ट येऊं लागली. हिचा प्रेमभंग झाला असावा ! पण ते तिला विचारायचं कसं ? 'तुम्हांला कांहीं विचित्र स्वप्न वर्गरे पडतात का ?' असं मीं एक-दोनदा तिला विचारलं; पण तिनं त्या प्रश्नाचं उत्तर देण्याची टाळाटाळच केली. तिला लिहिण्याचा नाद आहे हें माझ्या लक्षांत आलं, तेव्हा एका नवीन पद्धतीनं मीं तिच्या विकृतीचं निदान करावयाचं ठरवलं. अभिजात लेखकालासुद्धां आपल्या आवडीनिवडी नि सुखदुःखं बाजूला ठेवून अनेकदा लेखन करता येत नाही. त्या दृष्टीनं मीं सुमतीच्या गोष्टी वाचूं लागलो. हळूहळू माझी खात्री झाली कीं, ही मुलगी अकारण निसर्गाविरुद्ध लढत आली आहे. मीं तिला सरळ लग्न करण्याचा सल्ला दिला. त्यामुळें कांहीं दिवस माझ्यावर मोठा घुस्सा झाला होता तिचा ! पण शेवटीं माझें निदान बरोबर आहे हें तिला कबूल करावंच लागलं.

एकदा तापानं आजारी असतांना मीं मुद्दाम तिच्या समाचाराला गेलों. भावनाशील माणसं आजारांत अधिक बडबडीं होतात. गोष्टीवरून गोष्टी निघाल्या नि तिचं सारं पूर्वं आयुष्य मला कळून चुकलं.

तिची पूजा करावी कीं कींव करावी हेंच मला कळेल !''

पाणी पिण्याकरितां डॉक्टर मध्येंच उठले. मला मात्र चित्रपटाचें मध्यंतर अगदीं योग्य वेळीं करणाऱ्या लेखकासारखें त्यांचें हें गोष्ट सांगण्याचं कौशल्य वाटलें.

पाणी पिऊन डॉक्टर बोलू लागले—

“शरीराच्या दृष्टीनं ती आतांपर्यंत पवित्र आहे यांत शंकाच नाही. पण हे पावित्र्य राखण्याकरितां तिने आपली सर्व मानसिक शक्ति खर्च केली आहे.

आतांपर्यंत तिच्यावर तीन पुरुषांनी प्रेम केलं आहे. त्यांतल्या दोघांवर तिचंही प्रेम होतं. पण त्यांतलं कुठलंच प्रेम सफल होऊं शकलं नाही.

प्रीतीनं तिच्या आयुष्यांत प्रथम प्रवेश केला ती कॉलेजांत असतांना. कुठल्याहि विद्यार्थ्याचं तिला आकर्षण वाटत नव्हतं. पण ती ज्यूनियरला असतांना कॉलेजातल्या समेलनाच्या नाटकात मुलींनी काम करायचं ठरलं. सुमतीनं हौसेनं पुढाकार घेतला. नायिकेच्या कामाकरितां तिचीच निवड झाली. त्याचं नाटक बसविण्याकरितां एक प्रख्यात नट आला होता. त्याचं रूप आणि गोड आवाज यांची तिच्यावर मोहिनी पडली. लहान-पणापासून तिला गाण्याचा नाद होताच. त्यामुळं या आकर्षणांत भर पडली.

आयत्या वेळीं नाटकांत नायकाचं काम करणारा विद्यार्थी आजारी पडला. नि नाटक बसविण्याकरितां आलेल्या त्या नटालाच तें काम करावं लागलं. त्याच्याबरोबर काम करतांना सुमतीला विलक्षण आनंद झाला. नायक नायिकेला लग्नाचं वचन देतो असा एक प्रसंग होता त्या नाटकांत ! त्या वेळच्या सुमतीच्या अभिनयाला सर्वांच्या टाळ्या पडल्या. सुमतीनं त्या वेळीं जो भाव दर्शविला होता तो केवळ अभिनय नव्हता. तिला आवडणाऱ्या त्या नटाच्या हस्तस्पर्शानं तिच्या हृदयवीणेंतून मधुर संगीत उमटू लागलं होतं.”

प्रेमाचा विषय आला की डॉक्टरसुद्धा कवि होतो, हे शब्द माझ्या अगदीं जिभेवर आले होते. पण डॉक्टरांच्या कथाप्रवाहाला खंड पडूं नये म्हणून मी ते आंतल्या आंत गिळले.

माझ्याकडे पाहून स्मित करीत डॉक्टर म्हणाले, “तो परत जायला निघाला तेव्हां सुमतीनं त्याची एकांतात गाठ घेतली. तिच्या उत्कट प्रेमाची त्याला कल्पना आली. विरहाच्या प्रेमानं वेडावून जाऊन त्यानं तिचं चुंबन घेतलं.

अशा वेळीं नाटकांत किंवा चित्रपटांत हटकून कुणी तरी तिसरं आत येतं. सुमतीच्या बाबतींत तसं कांहींच घडलं नाही. पण तिचा निरोप घेऊन

निघून गेल्यावर त्या नटानं तिला पत्रावर पत्रं पाठवायला सुरुवात केली. त्याच्या प्रत्येक पत्रांत त्या चुंबनाचा हटकून उल्लेख असे.

सुमतीनं ती पत्रं जपून ठेवलीं. योगायोगानं ती तिच्या चुलत्याच्या हाताला लागलीं नि मग — मग हिंदु कुटुंबांत काय होतं ते सांगायलाच नको. भिका-रच्या नटावर प्रेम केल्याबद्दल तिच्या घरांतल्या सर्व माणसांनीं तिला बोचून खाल्लं. तो एखादा आय. सी. एस्. असता तर झाल्या गेल्या गोष्टीत त्यांना कांहीं वावर्ग वाटलं नसतं !

तिच्या चुलत्यांनीं त्या नटाला एक भयंकर पत्र लिहिलं नि त्याच्या खालीं सक्तीनं सुमतीची सही घेतली.

त्याला विसरून जाणं सुमतीला पहिल्यादा फार कठीण गेलं. पण समाज-सेवेच उच्च ध्येय पुढं ठेवून ती अभ्यास करूं लागली नि एम्. ए. ला पहिल्या वर्गांत आली.

पुढं पुण्याला मास्त्रीण झाल्यावर तिला एक निराळाच अनुभव आला. तिच्या शाळेंत येणाऱ्या एका श्रीमंत मुलीच्या घरी ती जाऊं येऊं लागली. ती मुलगी मातृहीन होती. थोडा परिचय होताच तिच्या पोक्त वडिलांनीं सरळ सुमतीला मागणी घातली.

प्रीतीचा एक कटु अनुभव तिनं आधींच घेतला होता. या दुसऱ्या अनुभवानं तर तिला शिसारीच आणली. प्रीति ही मानवी जावनांतली विकृति आहे अशा दृष्टीनं ती प्रेमाकडे पाहूं लागली. उच्च ध्येय, समाजसेवा, जीवनाच्या उदात्त कल्पना, ही भाषा दोन-तीन वर्ष तिच्या जिभेवर एक-सारखी नाचत होती.

पण—

माणसाला मरण चुकवतां येत नाहीं, असं म्हणतात. प्रेमाच्या बाबतींतहि ते तितकंच खरं आहे. मृत्यूला चुकवण्याकरितां परीक्षितांनं खूप प्रयत्न केले; पण बोरांतल्या अळीचं रूप घेऊन मृत्यूनं त्याला शेवटीं गांठलंच ! प्रीति ही तशीच आहे. माणूस सप्तपाताळांत लपून बसला तरी त्याला ती शोधून काढते.

या नियमाला सुमति तरी कुठून अपवाद होणार ? तिचे एक सहकारी शिक्षक चांगले रसिक होते. ही आपल्या रूपक-कथा त्यांना दाखवू लागली. त्यांनीं

सुचविलेल्या सुधारणा तिलासुद्धां मान्य कराव्या लागत. या निमित्ताने दोघांचा स्नेह वाढत गेला. त्या गृहस्थाचं लग्न झालं होतं. एक-दोन मुलंहि होती त्याला ! त्यामुळं सुमतीला व त्याला एकमेकांच्या सहवासांत निर्वेध काळ काढणं शक्य नव्हतं ! पण मराठी वाङ्मयाचा सविस्तर इतिहास लिहिण्याची स्फूर्ति त्याला एकदम झाली. सुमतीलाहि ती कल्पना पसंत पडली. स्वतंत्र खोली घेऊन काम करायला सुरुवात केली त्यांनीं. रात्रीं अकरा अकरा वाजेपर्यंत तीं दोघं तिथं बसत. लोकांना आधींच कुठळकीची हौस असते. त्यांत अविवाहित तरुणी विवाहित पुरुषाबरोबर रात्रीं अकरा अकरा वाजेपर्यंत एकांतांत बसू लागल्यावर मग काय ? रॉकेलच्या कारखान्याला आग लागली तसं झालं.

सुमतीनं लोकांकडे कधींच लक्ष दिलं नाहीं. पण कांही दिवसांनीं तिला एक गोष्ट कळून चुकली. ती म्हणजे, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास मास्तरांच्या राहवासापेक्षा अधिक रक्ष आहे ही ! आपलं प्रेम नुसतं मानसिक राहावं म्हणून ती खूप धडपडली. ती नियमानं विवेकानंदांचे ग्रंथ वाचू लागली. तो मास्तरहि सज्जन असल्यामुळं बरेच दिवस साध्या दर्शनसुखावरच त्यानं समाधान मानलं. पण एके दिवशी घरांत त्यांचं नि बायकोचं भांडण झालं. त्या मनःस्थितींत त्यानं मर्यादेचा थोडासा अतिक्रम केला. सुमति एकदम संतापली. पुन्हा त्याचं तोंड पाहायचं नाहीं, अशी प्रतिज्ञा करून तिनं नोकरीचा राजीनामा दिला.”

सुमति पुण्याची चांगली नोकरी सोडून मध्येच मुंबईला कां आली, हें कोडें आतां मला उलगडलें. मीं डॉक्टरांना उत्सुकतेनं विचारलें, “ ती इथं आल्यावर मग पुढं काय झालं ? ”

“ दुसरं काय होणार ? कांही दिवस चरखा घेऊन सूत काढलं तिनं. कांही दिवस दिलखा वाजविण्यांत गेले. पण शेवटीं मनुष्याच्या मनाचं संगीत चरख्यांत नाही नि दिलख्यांतहि नाही, तें प्रेमांत आहे, हें तिला कळून चुकलं. शालेत ती लोकप्रिय झाली. पण शालेचं काम म्हणजे उसाचा चरक, ही पुण्याला अंधुकरणें तिच्या मनांत येणारी कल्पना हळूहळू बळावतच गेली.

पुढे तिला फिट्स येऊं लागल्या. त्या कमी झाल्यावर प्रकृति पूर्ववत् व्हावी म्हणून ती माझा सल्ला घ्यायला आली !”

“नि तुम्ही तिला सिनेमाची गोष्ट लिहायचा सल्ला दिलांत. छान ! रोग्याला औषध द्यायचं की त्याला अपथ्य करायला सांगायचं ?”

“खरं सांगू तुम्हांला, भाऊराव ! सुमति विलक्षण हुशार आहे. तिची इच्छाशक्ति नि कर्तृत्वशक्ति या दोन्हींना प्रकट व्हायला योग्य क्षेत्रच मिळालेलं नाही. एखाद्या बुद्धिमान् मनुष्याचा संसार करूनसुद्धां चांगली समाज-सेवा केली असती तिनं. पण लग्नाचा विचार आता तिला पटतच नाही. नि तिच्या बुद्धीच्या नि भावनांच्या शक्तीला गुंतवून ठेवणारं उदात्त असं कांहीं तिच्या आयुष्यांत आलेलं नाही ! तेव्हा तिच्या लेखनाला प्रोत्साहन देण्याचं मी ठरविलं. माझ्या आग्रहामुळच ती आपल्या कथा छपायला लागली. कुणी ना कुणी गोष्ट आवडल्याचं सांगितलं, की तिला फार आनंद होतो. दोन-दोन दिवस त्या नादांत गुंगत राहते ती. सिनेमाच्या गोष्टीचा तर टॉनिक-सारखा उपयोग झाला तिला. त्या कामाला लागल्यापासून आपण व्याजारी आहो हें विसरूनच गेली आहे ती !”

×

×

×

दुसरे दिवशीं संध्याकाळीं फोनवरून सुमति माझ्याशी बोलायला लागली तेव्हा तिच्या स्वरांत इतका उत्साह नि आनंद भरला होता, की डॉक्टरांचे रात्रीचे शब्द माझ्या कानांत घुमू लागले—‘आपण आजारी आहो हें विसरूनच गेली ती !’ माझ्या मनांत आलें—पण हा विसर कृत्रिम आहे, क्षणभंगुर आहे. संसारांतल्या जोडीदाराच्या सहवासांत, मुलांविषयींच्या वात्सल्यांत किंवा एखाद्या ध्येयाच्या पूजनांत माणसाला जो विसर पडतो तो—

सुमति मला पुढे विचार करूं द्यायला कुठें तयार होती ? ती फोनवरून म्हणत होती, “सकाळीं साडेआठला तयार राहा हं. साडेआठ म्हणजे साडेआठ ! कळलं का ? शेटजीचा फोन येईलच तुम्हांला. पण मी मुद्दाम बजावतें. नाही तर कांहीं तरी सबब सांगाल नि कुठं तरी पळून जाल !”

“मुद्दत केव्हा आहे ?” मी विचारलें.

“दहा अठराला.”

“मग इतक्या लवकर कशाला जायचं तिथं ?”

“अय्या ! तुम्हांला सांगायचं विसरलें कीं !”

मी ऐकूं लागलो.

“उद्यां मेकअप् आहे माझा !”

“मेकअप् ?”

फोनवरून माझ्या स्वरांतलें आश्चर्य तिला जाणवलें असावें.

ती हंसत हंसत म्हणाली, “इतकं नवलसं वाटलं तुम्हांला ? सुशिक्षित स्त्रियांनीं ही करीअर आतां घ्यायलाच हवी. नाही का ?”

मी मनात म्हटलें—या विषयावर दोन तास व्याख्यान देण्याइतकी माझी तयारी आहे. पण—विनाकारण फोनला त्रास देण्यांत कांहीं मतलब नाही.

सुमति सांगत होती, “काल रात्री शेटजी म्हणाले, दुसरी चांगली नटी मिळत नाही तर तुम्हींच काम करा ! परवां अगदीं उत्तम मुहूर्त आहे. त्याचा आप्रह मला मोडवेना. दुसऱ्या कुणी तरी काम करून आपल्या गोष्टीचा विचका करण्यापेक्षा—अय्या ! एक गोष्ट विसरतच होतें कीं !”

गौरीहरापुढे बसलेल्या बधूच्या मनाचा जसा गोधळ उडावा, तशी सुमतीची स्थिति झाली होती हे उघड दिसत होतें.

किंचित् थाबून तिनें विचारलें, “माझी सिनेमाची गोष्ट वाचलीत ना ?”

“हो.”

“तिच्यातला तो खोलीतला प्रसंग—”

“हं.”

“शेटजींना त्यात बदल हवा आहे. नायिकेच्या डोक्यांतला आंकडा नायकाच्या अंशरुणांत सांपडून संशयाला सुखात झाली तर फार बद्दल होईल, अस ते म्हणतात.”

मी म्हटलें, “पण आंकडा तिथं पडायला काहीं कारण हवं ना ? मात्र मलासुद्धां तुम्हीं लिहिलेला कांहीं भाग पटत नाही !”

“म्हणजे ?” सुमतीच्या स्वरांत आश्चर्य आणि भीति यांचें विचित्र मिश्रण झालें होतें.

“लहानपणापासून प्रेम असलेलीं दोन माणसं अनेक वर्षांनीं एकमकांना

भेटतात नि एकान्त असूनसुद्धां त्यांच्या मनांत चंचल विचार मुळींच येत नाही, ही अगदीं विचित्र गोष्ट आहे.”

“ बराय्. उद्यां समक्षच चर्चा करूं त्याची !”

मीं सहज प्रश्न केला, “ नायिका तुम्हीं झालांत ? पण नायकाचं काम कोण करणार आहे ?”

“ मोर्तालाल, पृथ्वीराज, वगैरेचा चौकशी करीत होते शेटजी; पण चित्र मराठीत निघालंच पाहिजे, असा माझा हट्ट आहे. म्हणून दोन-तीन मराठी नटांशीं वाटाघाट सुरू केली आहे त्यांनीं. कुर्णा का नायक होईना ? मीं नायिका होणार हें अगदीं निश्चित !” बोलणें संपतांच तिनें जें हास्य केले तें लहान मुलाच्या खिदळण्यासारखे वाटलें मला !

×

×

×

माझ्या कानात घुमणारे तिचे ते हास्य दुसरे दिवशीं सकाळीं आठ वाजतां ती माझ्याकडे कंपनीच्या गाडीतून आली तेव्हां तिच्या मुद्रेवरहि चमकत होतें. छे ! नुसतें चमकत नव्हते, अगदीं नाचत होते.

स्टूडिओच्या दारातच शेटजींनीं आमचें स्वागत केलें. मां कल्पना केल्या-इतकें त्यांचे पोट मोठे नसल्यामुळे माझा त्यांच्या कर्तबगारीविषयीं बराच अनुकूल ग्रह झाला.

सुमति मोटारीतून उतरताच शेटजी हर्षानें तिला म्हणाले, “ हे पहा सुमतिबेन, आपलें चित्र अगदीं फस्स क्लास होणार ! आज नायक कुणाला करायचं या काळजीत होतो आम्ही—पण काल संध्याकाळीं भगवान् गोपाळकृष्ण आमच्या मदतीला धांवून आला—स्वास्त्वा आहे, गळा आहे, सारं काही आहे या माणसाला. तुमच्या मराठी नाटकात चांगलं नांव कमावलं होतं म्हणे यानं !”

बोलतां बोलतां आम्ही शेटजींच्या कचेरीपाशीं आलो. व्हरांझ्यांतल्या खुर्चीवर पाठमोरा बसलेला एक इसम आमची चाहूल लागतांच उठला. त्यानें सहज वळून पाहिलें.

या मनुष्याला आपण कुठें तरी पाहिले आहे अशी माझी खात्री झाली.

शेटजी सुमतीला म्हणत होते, “ हे तुमचे जोडीदार बंडोपंत आपटे !”

मीं सुमतीकडे पाहिलें. ती एकदम निश्चल झाली होती नि वेड्याप्रमाणें बंडोपंताकडे पाहत होती.

मीं बंडोपंताकडे पाहिले. तोहि गोधळून सुमतीकडे पाहत होता. डॉक्टरांनीं सांगितलेल्या सुमतीच्या प्रणयजीवनाची मला एकदम आठवण झाली. तिच्या आयुष्यांतला तो नट म्हणजे हा बंडोपंतच असेल का ?

पण हा विचार करायला मला अवसरच मिळाला नाही.

सुमतीच्या हाताच्या मुठी एकदम घट्ट झाल्या. तिच्या नजरेत विलक्षण शून्यता आली. तिला फिट येत होती. पुढल्याच क्षणीं तिचा तोल गेला. मी तिला सावरून धरले म्हणून बरें; नाही तर—

जेटजी ' पाणी पाणी ' म्हणून ओरडले !

सुमतीला भोवळ आली असावी अशा समजुतीने शेटजींनी पाणी मागविले खरे, पण डोळ्यांना पाणी लावून शुद्धीवर येण्याइतका तिचा आजार साधा नाही याची मला कल्पना होती.

डॉक्टर सान्यांच्या बोलण्यांत तिला मध्ये फिट्स येत होत्या असे आलेच होते. त्या दिवशीं दवाखान्यात ' जाग्रण-बिग्रण करूं नका हं ' म्हणून त्यांनी तिला बजावल्याचेंहि माझ्या लक्षांत होते. शिवाय सिनेमाच्या गोष्टीच्या नादांत तिच्या हातून अतिरिक्त श्रम झाले असण्याचाहि संभव होता. त्यामुळेच तिला ही फिट आली असावी असें मला वाटलें. नाजुक प्रकृति म्हणजे काय, तारेवरली कसरतच ! थोडेंसें अलीकडे पलीकडे झाले कीं तोल गेलाच म्हणून समजावें.

साध्या पाण्याने काम भागत नाही असे दिसताच शेटजींनी शेजारच्या डॉक्टरांना बोलावले. त्यांच्या प्रयत्नांना यश येऊन मध्यें सुमतीनें डोळे उघडले देखील ! पण डोळे उघडून पाहतां पाहतां बंडोपंताकडे तिची नजर वळली मात्र ! एखादी जखम एकदम उघडी व्हावी नि तिच्यांतून होणाऱ्या रक्तस्त्रावा-मुळे माणसाची शुद्धि जावी ! अगदीं तशी स्थिति झाली माझी !

डॉक्टरांनीं पुन्हां उपचार सुरू केले. शेटजी हळूच त्यांच्या कानाला

लागले. डॉक्टरांनी त्यांना काय सांगितले ते आम्हांला ऐकू आले नाही. पण रोग्याला त्रास होऊं नये म्हणून आम्हां सर्वांना पलीकडल्या खोलीत घेऊन जातां जातां ते उद्गारले, “ज्योतिषां कसला ? हजाम आहे लेकाचा !”

मराठींत अगदीं अस्सल वाक्प्रचार आत्मसात् करण्यांत शेटजींनी प्रावीण्य संपादन केले होते यांत शंका नाही. पण त्यांच्या मराठीवरल्या प्रभुत्वाचे कौतुक करण्याची ही वेळ नव्हती.

मी त्यांना विचारलें, “कुठल्या ज्योतिषानं हा मुहूर्त दिला तुम्हांला ?”

“परवां सट्ट्याच्या वेळीं सांगितलंन् तें अगदीं अक्षर न् अक्षर खरं ठरलं, म्हणून तर सुमतिबेनची पत्रिका त्याला मुद्दाम नेऊन दाखवली नि मुहूर्त काढायला सांगितला. चार दिवस घोळ घालून दोनशें रुपये घेतले लेकानं. असा फसस क्लास मुहूर्त पुन्हां पाचदहा वर्षांत मिळणार नाही असं छातीला हात लावून बोलला गाढव ! म्हणून तर मी ही घाई केली ! गोष्ट तयार नव्हती—नायिका नव्हती—नायक नव्हता—काही नव्हतं. पण मुहूर्त फुकट जाऊं नये म्हणून इतकी गडबड केली मी ! हे बंडोपंत इथं आल्याचं रात्री आठला कळलं. रात्रीच्या रात्री त्यांना गांठलं. रात्री बारा वाजतां करारावर याची सही झाली—”

डॉक्टर आंत आल्यामुळे शेटजींना सिनेमापुराणांतल्या या नव्या अध्यायाची पोथी मध्येच थांबवावी लागली.

शेटजींनी विचारले, “काय डॉक्टर, कांहीं होप आहे का ?”

डॉक्टर हंसत उत्तरले, “तशी काही सीरियस केस नाही. लवकरच शुद्धीवर येतील त्या. पण चार-आठ दिवस एखाद्या नर्सिंग-होममध्ये ठेवलें पाहिजे त्यांना. त्यांचे फॅमिली डॉक्टर कोण आहेत हे कळलं तर केस त्यांच्या हवालीं करून—”

मी मध्येच म्हणालो, “डॉक्टर साने.”

डॉक्टर व शेटजी सान्यांना फोन करायला निघून गेले. खोलीत मी नि बंडोपंत—बंडोपंत कसला ? माझा बालमित्र बंडू आपटे—असे दोघेच उरलों.

क्षणभर बोलावें कीं बोलूं नये या विचारांत तो पडलेला दिसला.

पण शेवटीं मनाचा निश्चय करून तो म्हणाला, “मला ओळखलंत का, भाऊसाहेब ?”

“तू मला ओळखतोस की नाही या काळजीत पडलों होतो मी !” हंसत हंसत मी उत्तरलों.

एकवचनात काय विलक्षण जादू असते ! त्याच्या मुदेवरला परकेपणा क्षणार्धात मावळला. तो मोकळेपणाने हंसत म्हणाला, “राजाला सारे लोक ओळखतात. पण राजा काहीं साऱ्या लोकांना—”

मी त्याला मध्येच थांबवून म्हटलें, “हे पाहा, बंडू, हा लोकशाहीचा काळ आहे. राजा नि रंक हे शब्द आता लवकरच जुने होतील. फार तर शब्दकोशात राहतील ते ! तेव्हा—”

“तसं नाही, भाऊसाहेब !”

“माफ कर हं, बंडू ! आणखी एक डोस पाजायचाय् मला तुला. माझं नांव भाऊ आहे. हें साहेबाचं शुक्लकाष्ठ माझ्या नांवापुढं हल्लीं लागलंय खरं; पण तुझ्यासारख्या लहानपणच्या सोबत्यानं तरी तो अत्याचार माझ्यावर करूं नये अशी माझी इच्छा आहे.”

“बरं बुवा !” असे उद्गार काढून तो कुठल्या तरी विचारात गडून गेला.

त्याच्याकडे पाहता पाहता ‘मानवी जीवन ही अतर्क्य वळणें घेणारी नदी आहे’ या उक्तीची मला आठवण झाली. सव्वीस-सत्तावीस वर्षांनीं आम्ही दोघे एकमेकांना भेटत होतो. नि ते कुठें ? तर एका गुजराथी कंपनीच्या स्ट्रुडिओंत !

माझे मन भूतकाळांत धावूं लागलें. मी नि बंडू शाळेत अगदीं एका बाकावर बसत होतों नि भर उन्हांतून हातात हात घालून क्रिकेट मॅच पाहायला सांगलीहून बुधगांवला जात होतों. इंग्रजी शाळेंतल्या आमच्या तालीम-मास्तरांनीं ‘जो कुणी तालीम चुकवील त्याची तंगडी धरून युनिव्हर्सिटींतून त्याला बाहेर काढीन’ अशी एकदा आम्हां सर्वांना धमकी दिली होती. मधल्या सुटींत बंडू त्याच्या या धमकीची नकल इतकी हुबेहूब करी, कीं हंसतां हंसतां आमची मुरकुंडी वळे. साऱ्याच मास्तरांच्या नकला तो उत्तम करी. पण त्यांतल्या त्यांत तालीम-मास्तर, देवधरशास्त्री नि अल्हूरकर यांच्या त्याच्या नकला अगदीं बहारीच्या असत.

माझी नि त्याची विशेष दोस्ती होण्याचें कारण त्याचें पाठांतर नि गोड गळा ! ' भारती जडा सुधीहि मंदधा बने,' ' सज्ज करुनि चाप मदन येत मागुनी,' इत्यादि पदांपासून ' होई विजया तू रंभे शुभांगे अनंग-रंग-ढंगे ' ह्या पदार्प्यत साऱ्या नाटकातील गाणी त्याला तोंडपाठ येत असत. गाण्याचें अंग त्याला उपजतच होतें. त्यामुळें अभ्यास चांगला नसूनहि आमच्या कंपूला तो हवाहवासा वाटे.

एखाद्या मोहळांतून थेंब थेंब मध ठिबकावा, त्याप्रमाणें एक एक गोड आठवण माझ्या मनाला आपल्या हळुवारपणानें सुखवून जाऊं लागली.

मात्र, बंडू समोर गप्पच बसलेला दिसला मला ! म्हणून मी त्याला म्हटलें, " बुधगावच्या वाटेवरलीं तीं सात चिंचांचीं झाडं आठवतात का तुला ? "

त्यानें हंसत उत्तर दिलें, " न आठवायला काय झालं ? एकदां मॅच संपल्यावर आपण रमत-गमत परत यायला लागलों होतो. तीं झाडं यायच्या आधींच काळोख पडला. थोड्या वेळानें त्या झाडावरनें आपण जाऊं लागलों. तेव्हा तूं म्हणालास, ' भुतासारखी दिसताहेत हीं झाडं ! ' "

इतकीं वर्षे हें वाक्य बंडूच्या लक्षांत कसें राहिले याचें मला आश्चर्य वाटलें.

क्षणभर थांबून एक सुस्कारा टाकीत बंडू म्हणाला, " ते दिवस कांहीं परत येणार नाहीत आतां; आपल्या वर्गातली त्या वेळची मंडळी किती हुशार होती ! नाही ? बुवा गोसावी-रामभाऊ जोशी-रघुनाथ बखले— "

तो मध्येच थांबला. त्या थांबण्यांत बोलण्यापेक्षांहि अधिक अर्थ होता. त्याची निराश दृष्टि म्हणत होती— " माझ्या वर्गातला बुवा गोसावी आज प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचा अध्यक्ष झाला आहे, रामभाऊ फर्ग्युसन कॉलेजात नामांकित प्रोफेसर आहे, रघुनाथ बखले भारतसेवक-समाजाचा सभासद म्हणून काम करीत आहे ! नि मी मात्र— "

त्याला उदास करणारा हा विषय बदलण्याच्या दृष्टीनें मीं हंसत विचारलें, " या शेटजींचे आभार मानले पाहिजेत मला ! कुठं सांपडलास तूं काल त्यांना ? "

" चार-पाच दिवस झाले मला नागपूरहून येऊन. इथल्या कुटल्या तरी सिनेमा कंपनींत काम मिळतंय का पाहत होतो. काल रात्री नशीब उघडलें असं वाटलं ! पण— "

सिंधू आपटेची सारी हकीगत ठाऊक असूनहि मीं मुद्दाम प्रश्न केला, “तुझी बायका-मुलं कुठं आहेत?”

“देवाला ठाऊक!” तो हताशपणानें उद्गारला. नंतर आवंढा गिळून तो सांगूं लागला, “माझी पहिली बायको फार दिवस जगली नाही. एक कीट मागं ठेवून ती निघून गेली. आईवेगळ्या तान्ह्या मुलीची आबाळ होऊं नये म्हणून मीं त्या मुलीला आजोळीं ठेवली. तिथलाच लळा लागलाय तिला. पुढं काही दिवसांनीं दुसरं लग्न केलं मीं. एखाद्या विधवेला सुखी करावी म्हणून मुद्दाम पुनर्विवाह केला. पण ती बायको माझ्याशीं भांडून नुकतीच निघून गेली. दोन्ही मुलंहि तिच्या बरोबरच आहेत. कांहीं-कांहीं पाश नाहीं मला आता. सडाफटिंग आहे मीं! हवं तिथं राहावं, हवं तस वागावं—”

माझ्या मुद्रेवरून त्याचें हे शेवटलें बोलणें मला आवडले नाहीं हें त्याच्या लक्षांत आलें. तो म्हणाला, “हे पाहा, भाऊ, ज्याचं जळतं, त्यालाच कळतं. या दुसऱ्या बायकोला फुलासारखी वागवली मीं. पण त्याचं फळ मला काय मिळालं? फुलाचा वास कुठंच नाहीं. त्याच्या काळ्यांनीं काढलेलं रक्त मात्र—” मध्येच थांबून तो दुसरीकडे पाहूं लागला.

न कळत अभिनयपूर्वक तो बोलूं लागला होता. त्याचीं हीं शेवटचीं वाक्यं ऐकून मीं मात्र गोंधळांत पडलों. सिंधू आपटेचं तें आत्मश्रुत खरं कीं आतां बंडू माझ्यासारख्या बालमित्राला जें हृद्गत सांगत होता तें खरं? तिची हकीगत वाचतांना तर तिचा दुसरा नवरा शुद्ध पशु असला पाहिजे अशी माझी समजूत झाली होती!

पण—

मीं बंडूकडे पाहिलें. लहानपणीं इतकाच तो आताहि सालस दिसत होता.

डॉ. सान्यांची चिठी घेऊन एक नोकर मला बोलवायला आल्यामुळें “पाच मिनिटांत आलोंच हं!” असें बंडूला सांगून मीं बाहेर आलों.

सान्यांनीं मला एका बाजूला नेऊन विचारलें, “सुमतीबरोबरच तुम्ही इथं आलांत, कीं—”

“मला घेऊनच ती आली ना!”

“गाडोंत ती तुमच्याशीं काय काय बोलत होती?”

“दुसरं काय बोलणार ? तिच्या गोष्टीची चर्चा करीत होतो आम्ही.”

“तिच्या गोष्टीवर तुम्हीं फार कडक टीका केलीत का ?”

“छे ! उलट अवास्तव स्तुतिच केली मी ! मात्र एका गोष्टीसंबंधानं तुमची चूक होतेय असं मी तिला पुनः पुन्हां बजावलं.”

“कुठली गोष्ट ?”

“मानसिक प्रेमाविषयींची तिची कल्पना. स्त्रीपुरुषांच्या सुखांत मनाच्या मीलनाइतकाच शरीराच्या मीलनाचाहि भाग असतो हे—”

“हं ऐकून काही तिला शॉक बसणार नाही. माझ्या तोंडून हजारदां ही गोष्ट ऐकली असेल तिनं !”

डॉक्टर विचारांत पडलेले दिसले.

मीं मध्येच म्हटलं, “मला दुसराच संशय येतोय !”

“कसला ?”

“तिच्याबरोबर नायकाचं काम करायला शेटजींनीं जो नट आणला होता त्याला पाहून—”

साने अधीर दृष्टीनें माझ्याकडे पाहू लागले.

“त्याची नि तिची पूर्वीची ओळख—किंबहुना प्रेम असावं !”

“कुठं आहे तो ?”

“पलीकडच्या खोलींत बसलाय !”

“पण असल्या नाजुक गोष्टीविषयीं तो माझ्याशीं मोकळेपणानं बोलायला तयार कसा होईल ?”

“तो माझा बालमित्र आहे. शिवाय तुमचा एक रोगीहि आहे !”

“म्हणजे ?”

“त्याची बायको त्याला सोडून निघून गेली आहे. त्या सदमाऊचीच बहीण आहे ती ! तेव्हां—”

सुमति शुद्धीवर आल्याचे कळल्यामुळे डॉक्टर लगबगीनें तिकडे गेले.

×

×

×

डॉ. सान्यासारख्या परक्या मनुष्यापुढे आपल्या वैवाहिक जीवनाची कहाणी सांगायला बंडू पहिल्यांदां तयारच होईना ! मीं त्याच्याशीं खूप वाद घातला. केवळ अज्ञानामुळे संसारसुखाचा सत्यनाश झाल्याचे अनेक दाखले

दिले, नि शेवटचा उपाय म्हणून त्याची बायको कोल्हापूरला असून या बाबतीत मला भेटली होती, असेंहि सांगितलें. तेव्हां कुठें डॉक्टरांना आपले रहस्य सांगायला तो तयार झाला.

सान्यानी सुमतीला नर्सिंग होममध्ये पाठविण्याची व्यवस्था केली. बंडूची सारी हकीकत त्यानीं शातपणाने ऐकणें जरूर होतें. त्या दृष्टीनें रात्रीचीच वेळ सोडस्कर असे ठरले.

×

×

×

डॉ. साने, मी व बंडू रात्रीं नऊ वाजता मोटारींतून बाहेर पडलो. दूर कुठें तरी समुद्रावर जाऊन बसायचे ठरविलें होते आम्ही.

ब्लॅक-आउटमुळें रात्र फार झाल्यासारखें भासत होते. आम्ही समुद्रावर पोचलों तेव्हां ओहोटीमुळें वाळवंटाचा मोठा भाग उघडा पडलेला दिसत होता. आतांपर्यंत बंडू सान्यांच्याशीं एक शब्दसुद्धां बोलला नव्हता. त्यामुळें तो डॉक्टरांच्याशीं मोकळेपणाने बोलेल कीं नाहीं याची मला शंकाच वाटूं लागली होती. त्यानें तोडाला कुलूप घातले कीं माझा हा सारा खटाटोप फुकट जाणार होता.

पहिलीं पाच-दहा मिनिटें अशींच गेली. आम्ही तिघेहि हाताने वाळूशीं कांहीं तरी चाळे करीत नि मधून मधून एखादे जुजबी वाक्य बोलत बसलो होतो. पण मुख्य मुद्द्याचा विषय मात्र—

कंटाळून मी समुद्राकडे पाहिलें. लहान लहान लाटा किंचित् पुढें येऊं लागल्या होत्या. भरती सुरू झाल्याचीं लक्षणे होती हीं.

मी बंडूकडे पाहिलें. त्याचे ओठहि हलू लागले होते.

खाली पाहत तो म्हणाला, “डॉक्टर, सकाळीं भाऊ म्हणाला—शरीराची जखम उघडी टाकल्यानं चिघळते; पण मनाची जखम उघडी केल्यानंच बरी होते. मलाहि ते खरं वाटलं. म्हणून माझी कहाणी तुमच्यासमोर सांगायचं मी कबूल केलं त्याच्यापाशीं; पण सांगायची वेळ आल्याबरोबर मात्र—”

मी बंडूच्या खांद्यावर हळूच हात ठेवून म्हटलें, “अगदीं संकोच बाळगूं नकोस तूं. जें काहीं सांगायचं असेल ते मोकळेपणानं सांग.”

डॉक्टरांनींहि दृष्टीनें त्याला धीर दिला.

त्याच्या हाताचा वाळूशीं चाळा चाललेलाच होता. आतां त्या चाळ्याला

एका घराचें स्वरूप आलें होतें. त्या घराकडे बोट दाखवीत तो म्हणाला, “माणसाचें सुख या वाळूच्या घरासारखें असतें हेंच खरें. तें केव्हां कोसळून पडेल—अगदीं लहानसं कारणसुद्धां पुरतें त्याला ! जाऊं दे ते. मीं तुम्हांला माझी सारी हकीकतच सांगतो. म्हणजे झाल्या गेल्या गोष्टींत माझा दोष किती आहे हे तुम्हांलाच ठरवतां येईल.”

तो क्षणभरच थांबला. दूरवर पाहण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यासारखी त्याची नजर झाली होती.

भरतीच्या लाटा जोरजोरानें येऊं लागल्या होत्या.

बंडू सांगू लागला, “शाळेंत कांही मोठा हुशार विद्यार्थी नव्हतों मीं. माझा कल होता नकला करण्याकडे नि गाण्याकडे. त्यांत पहिला नंबर पटकाविला असता मीं. पण माझे मामा होते बडे वकील ! त्यांना मूलबाळ कांही नव्हतं. त्याची मोठी इच्छा होती, कीं मी एलएल. बी. होऊन त्याची वकिली पुढें चालवावी. इंग्रजी चौथीतून पांचवीत जातांना ज्याच्या नाकीं नव आले तो रडतराऊत एलएल. बी. कसा होणार, ही शंका त्यांना कधींच आली नाहीं. मीं नेहमी मनात म्हणें—विहिरींत पोहायला भिणारा कृष्णाबाईच्या पुरात उडी टाकून पैलतीराला कसा जाईल ?”

त्याच्या या दाखल्याची मला मोठी गंमत वाटली. बाळपणाचे संस्कार सनावर कसे कोरल्यासारखे असतात !

“पण मामांच्यापुढें हें बोलायची सोयच नव्हती. अगदीं जमदग्नीचा अवतार होते ते ! आईहि त्यांचीच री ओढी. तिचा बिचारीचा काय दोष होता त्यांत ? आपल्या मुलानें मोठा वकील होऊन खोऱ्यानें पैसे ओढावेत अशी कुठली आई इच्छा करणार नाहीं ?

मला मात्र राहून राहून वाटे—मक्याच्या मळ्यांत द्राक्षें होत नाहींत. शाळेंतलें तें जगाम—जगम, नि ए स्केअर्डे मायनस् बी स्केअर्डे, यांनीं तर माझें डोकें अगदीं पिकून जाई. पण वडील लहानपणीं वारलेले, बरोबरीचं किंवा जवळचं दुसरें कुणी नाहीं, तेव्हां मनांतल्या गोष्टी सांगायच्या तरी कुणाला ? आईची माझ्याविषयींची आशा खोटी आहे हें मला कळत होतें. पण मी मनांत नेहमीं म्हणें—लहानपणीं मी किरकिरूं नये म्हणून. आईनें

मला अफूच्या गुंगीत ठेवलं असेल. आतां तिनं कुरकुरू नये म्हणून आपणहि तिला आशेच्या गुंगीत ठेवायला हवं !

पण माझी ही इच्छा सफल व्हायची नव्हती.

इंग्रजी सहावीच्या परीक्षेत मी नापास झालों. मला खालच्या यत्नेतच राहावं लागलं. निकालाच्या दिवशीं रात्री मी खूप उशीरां घरीं परत आलों. मला वाटलं—मामा झोपले असतील. पण ते जागेच होते. त्यांनीं एकदां जो आपल्या तोंडाचा पट्टा सुरू केला—मला वाटतं, तरवारीच्या पट्ट्यापेक्षाहि जिमेचा पट्टा अधिक वाईट. साध्याभोळ्या जीवांचे बळी घेण्यांत हा दुसरा पट्टाच अधिक तरबेज असतो !”

भरतीच्या लाटांचा खळखळाट आतां चांगलाच ऐकू येऊं लागला होता. मीं मनांत म्हटलें—बंडू आतां अगदीं बोलण्याच्या रंगात आलाय !

समोरचें वाळूचें घर हातानें मोडून टाकीत बंडू म्हणाला, “मामाचं तें बोलणं माझ्या अगदीं जिव्हारीं लागलं. या घरांत पुन्हां पाणीसुद्धां प्यायचं नाही, असा निश्चय केला मीं ! त्या दिवशीं रात्रीं न जेवतांच मीं निजलों.

दुसरे दिवशीं पहाटे आईच्या ट्रॅकेतले पांच रुपये घेऊन मी गुपचुप घरांतून बाहेर पडलों. मामांनीं माझा खूप शोध केला. पण माझा पत्ता त्यांना कधींच लागला नाही.

मी एका बुवाच्या बरोबर खानदेशांत गेलो. तिथं एका चांगल्या हरिदासानं मला पाहिलं. त्यालाहि मागं साथ करणारा पोरगा हवाच होता. गाणं शिकवायचं कबूल करून त्यानं मला आपल्याबरोबर फिरवायला सुरुवात केली. त्याच्याबरोबर फिरतां फिरता माझी गाणं शिकण्याची भूक अधिक वाढत गेली. चार कटाव, पंचवीस दिव्या नि दोनशें आर्या पुनः पुन्हां म्हणून माझं कांहीं समाधान होईना. नागपूरला एक बडे मुसलमान गायक आहेत अशी बातमी मला लामला. एके दिवशीं मीं त्या हरिदासाच्या हातावर तुरी दिल्या नि तडक नागपूर गांठलं.

त्या खांसाहेबांची शागिर्दी मीं कशी केली हें सांगत बसलों तर एक प्रंथच होईल. ‘गायनविद्या ही सोन्याची खाण आहे’ असं म्हणतात. मिळकतीच्याच नव्हे तर इतर दृष्टीनोहि, तें खरं आहे.

सोन्याच्या खाणीतलं सोनं जसं मातांत मिसळलेलं असतं त्याप्रमाणं

गायनविद्या ही अनेक मोहांशीं संलम झालेली असते. पण मी कुठल्याहि मोहाला बळी पडलों नाहीं. विद्या हस्तगत करण्याचा कैफ मला इतका भयंकर चढला होता, कीं कुठल्याहि व्यसनाकडे मी दुकूनसुद्धा पाहिलं नाहीं.”

बंडू विसावा घेण्याकरितां क्षणभर थांबला. माझ्या मनांत आले-बंडूला कुठलेहि व्यसन नाहीं. मग त्यानें शरीरसुखाच्या बाबतींत बायकोवर जुलम कां करावा? असल्या बाबतींत दारूबाज नेहमी अतृप्त असतो व त्यामुळेच बाटल्यामागून बायाहि त्याच्या आयुष्यांत प्रवेश करतात. पण बंडूसारख्या सात्त्विक मनुष्यानें—

लाटांचा खळखळाट वाढत होता. बंडूहि आतां झरझर बोलूं लागला होता.

“त्या दिवसाची आठवण झाली कीं अजून मन कसं प्रसन्न होतं. गाणं शिकायच्या नादांत भूक, तहान, फार काय-आईच अस्तित्वसुद्धा मी विसरून गेलों होतो. तीं सात-आठ वर्षं केव्हां निघून गेलीं हें मला कळलं सुद्धा नाहीं !

पुढं मामा वारल्याचं मी वर्तमानपत्रांत वाचल. तेव्हां कुठं माझ्या त्या मोठ्या स्वप्नांतून मी जागा झालो. आईची चौकशी करण्याकरिता मी परत आलों.

पण मधल्या काळांत विलक्षण घडामोडी झाल्या होत्या. पन्नाशीची झुळूक लागल्यावर आमचे मामा एका बाईच्या नादाला लागले. त्यांनीं पाण्या-सारखा पैसा मिळवला होता. पण एखादं धरण फुटावं नां? तशी त्यांच्या त्या पैशाची स्थिति झाली. वृद्धापकाळांतल्या व्यसनानुळं गांवांत त्याची नाचक्रीहि फार झाली.

मी आलों तेव्हां आई वैतागून काशीला जायला निघाली होती. तिचं उरलं-सुरलं आयुष्य समाधानांत जावं म्हणून मी तिला म्हटलं, “तू सुखानं रहा तिथं. दर महिन्याच्या पहिल्या तारखेला वास रुपयाची मनी ऑर्डर अगदीं नेमानं मिळत जाईल तुला.”

आईला दिलेलं हें वचन पार पाडण्याकरितां लगेच मी एका नांवाजलेल्या संगीत नाटक मंडळींत नोकरी धरली. आई काशीला निघून गेली. मात्र जातां जातां तिनें मला एक शपथ घ्यायला लावली. मामांच्या उदाहरणानुळें

तिनं धास्तीच घेतली होती. तिच्या पायांवर हात ठेवून मी कबूल केलं की, मी लवकरच लग्न करीन नि जन्मात परस्त्रीकडे कधीहि दुकून पाहणार नाहीं.

आपल्या प्रौढ नि प्रतिष्ठित भावाची एका बाईच्या पायीं काय दुर्दशा झाली हें तिनं पाहिलं होतं. नाटक कंपनीचा तर असल्या बाबतींत बदलौकिकच असतो. म्हणून तिनं घातलेली शपथ मलाहि योग्य अशीच वाटली.

मी लग्नाचा विचार करूं लागलों पण जिथं तिथं एक गोष्ट माझ्याआड येऊं लागली—लौकिकदृष्ट्या मी नाटकी होतो.

नाटक कंपनीतल्या पहिल्या दोन वर्षांत समाजाच्या डोंगी स्वभावाचा अनुभव मला पुरा पुरा आला. समाजातला एकहि प्रतिष्ठित मनुष्य मला आपली मुलगी द्यायला तयार नव्हता. मात्र हेच सभ्य लोक सहकुटुंब माझे काम पाहायला येत होते. माझ्या गाण्यांना वन्समोर देत होते नि माझे शृंगाराचे प्रवेश मिटक्या मारीत बघत होते !”

बंडूचा स्वर आतां बराच उंचावला होता. अकारण सोसलेल्या अपमानाची आठवण होऊन तो तळतळून बोलत होता. माझ्या मनांत आलें—आजचें मानवी जीवन सर्वच बाजूंनीं डोंगी झालें आहे. बंडूला त्याचा नुमता धक्काच लागला. पण कित्येकाना, त्याच्या लाथा खाव्या लागत आहेत नि कौट्यवधि लोक तर त्याच्या पायदळीं तुडविले जात आहेत. त्यांचा आक्रोश—

बंडू पुढें बोलतच होता—

“शृंगाराच्या प्रवेशांची गोष्ट ओघानेंच आली म्हणून बोलतो. कलेसाठीं कलावंताला प्रसंगीं किती जबर किंमत द्यावी लागते याची कल्पना करमणूक म्हणून तिच्याकडं पाहणाऱ्यांना यायची नाहीं. कुठलाहि रस असला तरी भूमिकेशीं समरस होतांना माझ्या भावनांवर इतका ताण पडे, कीं काम करण्यापूर्वीं नि केल्यानंतर अगदीं वेज्यासारखी स्थिति होऊन जाई माझी ! त्यांतून तें शृंगाराचें काम असलं म्हणजे तर माझ्या मनाचा क्षुब्धपणा अधिकच वाढे. नाटक संपल्यावर पहाटेपर्यंत झोंप येत नसे मला. कल्पना स्वैर सोडायची, उत्कट अनुभव समरसतेनं जगून दाखवायचे नि इतकं करून हे एका क्षणांत विसरून जायचं, ही गोष्ट दिसते तितकी सोपी नाही. अनेक कलावंत

लहरीच नव्हे तर व्यसनीसुद्धा असतात याचं कारण त्यांच्या भावनांवर पडणारा हा ताणच असला पाहिजे. बिचारे तापलेलं डोकं शांत करण्याकरिता किंवा पडलेला ताण विसरून जाण्याकरिता कशाचाहि आश्रय करतात !”

साने मध्येच म्हणाले, “ माझ्या संशोधनाला फार उपयोग आहे तुमच्या या बोलण्याचा. चालूं द्या पुढं तुमचं.”

बंडू क्षणभर लाजल्यासारखा झाला. पण लगेच तो म्हणाला, “ स्वतः-विषयी कितीहि बोललं तरी माणसाला पुरंच होत नाही; पण—आतां मुद्याच्याच गोष्टीकडं वळतो मी.

नाटक कंपनीत चांगला पगार मिळत होता मला. पण एकाहि प्रतिष्ठित मनुष्यानं आपली मुलगी मला दिली नाही. माझी स्थिति मात्र दिवसेदिवस केविलवाणी होऊं लागली. मला कुठलंही व्यसन नव्हतं. परखीकडं वाईट दृष्टीनं पहाणं हें पाप आहे हें मला कळत होतं. आईनं घातलेली शपथ पावलोंपावलीं माझ्या कानांत घुमत होती. पण—

माझ्या मनांत नाहीं नाहीं ते विचार येऊं लागले. शरीर नि मन यांचा एक विचित्र झगडा सुरू झाला. मन उठल्या सुटल्या पावित्र्याचा पुरस्कार करी. शरीर म्हणे—तुझं पावित्र्य तुझं तुलाच लखलाभ असो ! ज्याला जेवायची जरूर पडत नाही तो भुकेसाठी कधीच चोरी करणार नाही. पण जो भुकेनं तडफडत असेल तो चोरी पवित्र आहे की अपवित्र आहे याचा तात्त्विक विचार करीत बसणार नाही !

उन्हाळ्यांत धुळीच्या वावटळी उठतात ना ? तसे असले विचार माझ्या मनांत एकसारखे थैमान घालूं लागले.

याच वेळीं एका कॉलेजांतून मला बोलावणं आलं. त्यांना संगीत नाटक करायचं होतं. मीहि महिनाभर रजा घेऊन कुठं तरी मन स्वस्थ करण्याकरिता जाणार होतोच. कॉलेजाच्या उत्साही जगांत आपल्याला बरं वाटेल म्हणून मी तें काम पत्करलं.

तो एक महिना मी फार आनंदांत काढला. पण दुर्दैवी मनुष्याचा आनंद कधी फार दिवस टिकत नाही. त्या एका महिन्यांत नायिकेचं काम करणाऱ्या मुलीला नि मला एकमेकांविषयी विलक्षण ओढ वाटूं

लागली. शेवटीं एकांतांत निरोप घेतांना चुंबन घेण्याचा मोह मला अनावर झाला.

तिचं नांव मी तुम्हांला सांगू शकत नाही; पण ती मुलगी मोठी गोड नि हुशार होती. तिचं माझ्यावरलं प्रेम क्षणिक होतं कीं काय कुणाला ठाऊक ! पण मला मोह पडावा इतकं तें उत्कट होतं यांत शंका नाही.

मी निघून गेल्यावर तिच्या काकांना या गुप्त गोष्टीचा सुगावा लागला. त्यांना मला तिच्या सहीचं असं विचित्र पत्र पाठविलं कीं—

माझी चूक मला क्षणार्धात कळून चुकली. मी कलावत असलों, महिना दाडदोनशें रुपये मिळवीत असलों, तरी मी एक यःकश्चित् नट होतों. पत्नी म्हणून सुशिक्षित मुलीची अपेक्षा मी करणं हा प्रतिष्ठित समाजाच्या दृष्टीन गुन्हा होता.

मी लवकरच एका गरीब भिक्षुकाच्या मुलीशी लग्न वेलं. माझी ही बायको सुरूप नव्हती नि कुरूपहि नव्हती. पण तिच्या सहवासांत मी सुखी झालों, माझ्या मनाला एक प्रकारचा शांति मिळाली. आठवड्यांतून तीन दिवस जागृत होणाऱ्या चित्रविचित्र भावनांचा उच्छ्रंखलपणा नि त्यांच्यामुळं उत्पन्न होणारा माझ्या मनाचा अस्वस्थपणा त्या भोळ्या-भाबड्या जीवाच्या प्रेमळ स्पर्शानं नाहीसा होई. मी नेहमीं तिला थट्टेन म्हणें, “ तू भिक्षुकाची मुलगी असलीस तरी तुझ्या ओठांत मद्याचा कलश आहे. एकदां तो माझ्या ओठाला लागला कीं, माझीं सारीं दुःखं विसरून जातों मी ! ”

मी असं काही तरी बोलूं लागलों म्हणजे तां म्हणे, “ हे घर आहे; येतर नव्हे. असलां भाषणं नाटकातच शोभून दिसतात ! ”

एका पुरुषाच्या रक्ष आयुष्याला आपण किती ओलावा आणला आहे नि आपल्या स्पर्शानं त्याचा तोल आपण कसा सांवरित आहों, याची तिला कल्पनाच नव्हती. ती त्या वेळीं माझ्या आयुष्यांत आली नसती तर मी कदाचित् दारूच्या पेट्याला स्पर्श केला असता, कदाचित् वेऱ्येच्या घराची बाटहि चालूं लागलो असतों. ती साधी होती—भोळी-भाबडी होती—पण माझ्या आयुष्यांतली देवता होती. माझ्या दुर्दैवानं आठवण म्हणून एक मुलगी मागं ठेवून ती देवाघरीं निघून गेली ! ”

बंडूने डोळ्यांत उभें राहिलेलें पाणी पुसलें. लगेच कृत्रिम हास्य करून तो म्हणाला, “ त्या वेळीं वैराग्याचा मोठा झटका आला मला ! पहिल्या बायकोच्या स्मरणांतच उरलेलें आयुष्य घालवायचा मी संकल्प केला. आठवण म्हणून तिचीं आवडतीं पातळं जपून ठेवलीं. तिच्या डोळ्यांतल्या आकड्यावर मीं अश्रूंचा अभिषेक करूं लागलों. तिचा एक लहानसा फोटो होता, तो मोठा करून घेऊन माझ्या बैठकीच्या खोलींत लावला. मीं मनांत म्हणत होतो—सीतेच्या स्मरणांत प्रभु रामचंद्रानें नाही का आयुष्य काढलं ? आपणहि तसंच—

एका गोष्टीचा विसर पडला होता मला. प्रभु रामचंद्र एखादाच असतो. बंडू आपटे मात्र घरोघर सांपडतात.

पहिल्या पत्नीच्या स्मृतिसुखांत उरलेलें आयुष्य घालवण्याचा माझा संकल्प पार पडला नाही. ‘संकल्प नि सिद्धि यांच्यामध्ये ईश्वरी इच्छा उभी असते’ अस गडकऱ्यानीं म्हटलें आहे. पण मला नाही तें खरें वाटत. संकल्प नि सिद्धि यांच्यामध्ये मनुष्याचें दुबळें मनच येतं, असा माझा अनुभव आहे.

माझ्या दुबळेपणाची कहाणी सविस्तर सांगू लागलों तर तुम्हांला कंटाळा येईल. पण एक गोष्ट मात्र सांगितल्यावांचून राहवत नाही. मन ताब्यांत ठेवण्याचा मीं खूप प्रयत्न केला. पण मी दुबळा होतो म्हणून म्हणा, किंवा पदोपदीं भावना प्रक्षुब्ध करणाऱ्या धंद्यांत मीं पडलों होतो म्हणून म्हणा, मला त्या कामांत यश आलं नाही. मला वाटतं, जगांत शेंकडा नव्वद लोक माझ्यासारखेच असतात. प्रवाहाबरोबर त्यांना पोहतां येतं. पण प्रवाहाच्या विरुद्ध पोहण्याची पाळी आली की त्यांचे हातपाय गळून जातात !”

सान्यांनीं होकारार्थी मान हलविली.

बंडू पुढें सांगू लागला, “ उगीच पाल्हाळ लावत नाहीं आतां. मुंबईला आमच्या कंपनीचा मुक्काम होता. त्या मुक्कामांत गोपाळराव मराठ्यांची नि माझी ओळख झाली. गृहस्थ मोठा रसिक आहे. कंपनींतल्या वातावरणांत मला नेहमींच गुदमरल्यासारखें होई; म्हणून मीं गोपाळरावांच्या घरीं जाऊं

येऊं लागलों. तिथं त्यांच्या विधवा बहिणीची नि माझी ओळख झाली. तिचं नांव सिंधू. मास्तराण होती ती.

लहानपणापासून सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत कांहीं तरी करावं असं मला वाटे. नाटक कंपनीत शिरल्यावर ती इच्छा अधिकच तीव्र होऊं लागली. पण मला करता येण्याजोगं काहींच नव्हतं. सिंधू दृष्टीला पडतांच माझ्या या इच्छेनं उचल खाल्ली. तिच्याहि मनात लग्नाचा विचार घोळत होताच; पण भावापाशीं तो बोलून कसा दाखवायचा हे कोडं पडलं होतं तिला. शेवटीं आंधळ्याला पांगळा भेटला नि आमचं लग्न झालं !

लग्नानंतरचे ते पहिले सुखाचे दिवस—ते आठवले कीं वाटतं, दुदैव माणसाशी नेहमीं हुतुतूचा डाव खेळत असतं. सुखाचं रूप घेऊन ते आपल्या अगदीं जवळ येतं. पण आपण त्याला कवटाळायला गेलो कीं तें हळूहळू मागं जाऊं लागतं. शेवटीं आपण त्याच्या आटोक्यात जातो नि तिथं आपलं खरं स्वरूप प्रगट करून ते आपल्यावर उलटतं !”

त्याचे हें बोलणें ऐकून मला हंसूं आलें. ते पाहून तो म्हणाला, “तुझी पुस्तकं वाचूनच असं बोलायला शिकलोय मी ! काहीं चूकबिक असली तर बघून घे !”

मी म्हटलें, “चूक वसली आलीय ? प्रत्येक मनुष्य आपापल्यापरी कवि असतो हें मनात येऊन हंसलों मी.”

बड्ड पुढें सांगूं लागला :

“सिंधूची नोकरी मुंबईत होती. मला तर धंद्यामुळं गांवोगांव फिरावं लागे. शिवाय नवऱ्याला दोनशें रुपये पगार मिळत असतांना बायकोनें नोकरी करावी हें मला पटत नव्हतं. मी तिला नोकरी सोडायचा सल्ला दिला.

तुम्हांला कदाचित् खरं वाटणार नाही, पण पहिल्या बायकोइतकंच सिंधूवरहि मी उत्कट प्रेम केलं. एक खेळणं मोडल्यावर मूल दुसरं घेऊन खेळूं लागतं. त्याचं पहिल्या खेळण्यावरलं प्रेम काहीं खोटं असत नाही. पण तेवढंच प्रेम तें दुसऱ्या खेळण्यावर करूं शकतं. म्हातारीं माणसं एक देव सोडून दुसऱ्याची पूजा करूं लागतात, पण त्यांची मनांतली भक्ति तशीच कायम असते. तरुणपणीं मनुष्य जें प्रेम करतो तेंहि असंच असतं.

आई एखाद्या लहान मुलाचं कोडकौतुक करते ना ? तसे लग्न झाल्यावर सिंधूचे लाड केले मी ! कांहीं म्हटल्या कांहीं कर्मा पडूं दिलं नाही मी तिला. मात्र आई मायेनं मुलाला जसं नटवते तसे त्याचे पापे घेऊन त्याला पुरेपुरेहि करून सोडते ! मीहि तसाच वागत होतो. सिंधू हंसली की मला चांदणं फुलल्यासारखं वाटे. ती आजारी पडली की, माझ्याभोंवतीं काळोख दाटे. तिचं पाहणं—तिचं हंसणं—तिच बोलणं, सारंच मला प्रिय होत. तिच्या सहवासांत किती लवकर उजाडलं असं मला नेहमीं वाटे. फुलांचं अत्तर करून त्याचा सुगंध कायम टिकवितात ना ? प्रण्याचे उन्मादक अनुभवहि असेच दीर्घकाल टिकविता येत असते तर—”

एक क्षणभर थांबून तो बोलूं लागला. आतां त्याच्या स्वरात एक प्रकारची आर्तता जाणवू लागली होती.

“ त्या वेळीं आमच्या कंपनीत एक सुंदर मुलगी नायिकेचं काम करीत असे. शृंगाराच्या प्रवेशात मी तिच्याकडे नुसतं पाहिलं की थेटरांत टाळ्यांचा कडकडाट होई. सिंधूला त्या पोरीचा उगीचच मत्सर वाटे. ‘माझा अभिनय हें नाटक आहे’ असं मी तिला वारंवार बजावून सांगें. पण तिची कधीहि पुरी खात्री होत नसे. बिचारीला हें ठाऊकहि नव्हतं, की आमच्या एकांतांतल्या प्रण्याची भी त्या प्रवेशात नकल करीत असे.

या मत्सराचा मोठा असा स्फोट मात्र कधीच झाला नाही. कारण सिंधूपासून मी कुठलीहि गोष्ट कधीच चोरून ठेवली नाही. एका गोष्टीत मी तिला फसवलं होतं खरं ! पण—”

त्याने स्मित केलें. पति-पत्नीच्या भांडणाचा एखादा महत्त्वाचा धागा आतां हाताला लागणार या कल्पनेने मी उत्सुकतेनं ऐकूं लागलो.

बंडू म्हणाला, “ लग्नापूर्वीं तुमचं शिक्षण किती झालंय असं तिनं मला सहज विचारलं होतं. ती स्वतः मास्तरीण होती. मी मॅट्रिकसुद्धा नाही हें कळलं तर कदाचित् ती मला नकार देईल असं भय वाटलं मला. म्हणून ‘मी मॅट्रिक आहे’ असं खोटंच सांगितलं तिला मी त्या वेळीं !”

किंचित् थांबून त्यानें समुद्राकडे पाहिलें. लाटांवर लाटा उसळूं लागल्या होत्या. तो घाईघाईनें सांगू लागला, “ आमच्या संसारांत कुठलीहि उणीव नव्हती. दोन मुलहि झालीं आम्हांला. दिनूच्या वेळीं ती नुसती श्रानंदांत

नाचत होती. मात्र मनुच्या वेळचं बाळंतपण तिच्या प्रकृतीला तितकसं मानवलं नाही. डॉक्टरांनी सांगितलेली सर्व औषधं मी तिला दिली. पण तिनं जी धास्ती घेतली ती घेतलीच. ती मुद्दाम माझ्यापासून दूर दूर राहू लागली.

तिच्या या वागणुकीनं मी चिडखोर होऊं लागलों.”

किंचित् हसून तो म्हणाला, “मधली एक गोष्ट महत्त्वाची सांगायची राहिलीच की ! नाटकाच्या धंद्याला झपाट्याने उतरती कळा लागली होती. आमची कंपनी लवकरच बंद झाली. सिंधूसाठी नागपूरला मी खटखट केली. तिला यश आलं. तिथं तिला मास्तरणीची नोकरी मिळाली.

ती शाळेत गेली म्हणजे मी मुलांना संभाळीत असं. कुठल्या तरी सिनेमा कंपनीत प्रवेश मिळतो की काय हेहि मी पहात होतो. पण पुण्यामुंबई-सारख्या काही नागपूरला कंपन्या नाहीत. त्यामुळं मला पुष्कळ दिवस बेकारच राहावं लागलं.

बेकार मनुष्याला स्वतःचाच राग येत असतो. निखारा फुलला की स्वतःला जाळून घेतो ना ? रागानं त्याचीहि अशीच स्थिति होते. पण माझं हें दुःख सिंधूच्या कधीच लक्षांत आलं नाही. पुरुषानं आपलं दुःख सांगून बायकोच्या वळव्या मनाला त्रास देऊं नये अशा समजुतीनं मीहि तें तिला कधी सांगितलं नाही.

परिस्थितीबद्दल माझी मुळीच तक्रार नव्हती. पण तिच्या वागणुकीबद्दल मात्र—

ती मुलावर केवढी माया करी ! पण तिनं नुसतं जवळ यावं म्हणून माझ्या डोळ्यानी कितीहि लाचारी दर्शविली तरी—

सांगायची लाज वाटते, पण आतां सांगतोच. नुसत्या मुलांवर प्रेम करून माझं समाधान होत नव्हतं. मला सिंधू हवी होती. तिचं मन हवं होतं. नुसतं मन नाही; शरीरहि हवं होतं मला !

ती माझ्याकडं दुर्लक्ष करू लागली. माझ्यांतल्या रानटीपणाला तिनं डिवचलं. तिच्या इच्छेची पूर्वा न करता मी—

मला रानटी म्हणा, पशु म्हणा, राक्षस म्हणा, वाटेल तीं नांवां ठेवा ! पण सामान्य माणसाच्या सुखांत शरीरसुखाचाच भाग फार मोठा आहे. तें सुख

मिळालं नाही म्हणजे तो भुकेलेल्या हिंस्र पशूप्रमाणं वागू लागतो असं मला वाटतं.

हळूहळू आम्हीं मनानं एकमेकांपासून दूर जाऊं लागलों नि शेवटीं—

नागपूरला नुकत्याच स्थापन झालेल्या एका सिनेमा कंपनींत मला काम मिळालं होतं. पांचसहा दिवस मी आउट-डोअरला गेलों होतो. त्या सहा दिवसांत चित्रातल्या शृंगाराच्या नदींत नुसता डुंबत होतो मी ! मी नाग-पूरला परत आलों तो मुख्य नदीच्या गाडींतून ! नि तेहि अगदीं मध्यरात्री. गाडींत मालकाला पुढं बसवून तिनं मला मुद्दाम आपल्यापाशीं मागं बसवून घेतलं होतं. तिचा हा पगार वाढवून घेण्याचा डाव होता, कीं मला जाळ्यांत ओढण्याची युक्ति होती, हें मला कळणं शक्य नव्हतं. पण उन्मादक सौंदर्याच्या सहवासांत मनाचा नि शरीराचा तोल संभाळणं किती कठीण असतं, याचा मी त्या दिवशीं पूर्ण अनुभव घेतला.

सिंधूनंच घराचें दार उघडून मला आंत घेतलं. “जेवायचंय का ?” म्हणून तिनं मला विचारलं. मीं मानेनं नाहीं म्हणताच तिनं सरळ आपल्या खोलीचा रस्ता धरला.

माझ्या खोलींत जाऊन मीं अंथरणावर पडलों खरा. पण माझं मन भडकून गेलं होतं—क्षणाक्षणाला माझ्या शरीराचा बेचैनपणा वाढत होता. सिंधूच्या मिठीनंच हा दाह शात होईल हे मला ठाऊक होतं.

तिच्या खोलींत जाऊन मीं तिला जागी केली. तिची कुणी मैत्रीण रात्री राहायला आमच्या घरीं आली असेल ही कल्पनाहि नव्हती मला ! तिनं बोट दाखवलं तेव्हां कुठं माझं तिकडे लक्ष गेलं.

पण—

माझं मन माझ्या ताव्यात नव्हतं. कुठल्याहि भुकेनं पिसाळलेल्या मनुष्यांत नि पशूंंत अंतर उरत नाहीं हेंच खरं.

मीं तिला जवळ जवळ ओढीतच माझ्या खोलींत नेली. ती सुटून जाण्या-करितां धडपड करीत होती; पण मीं तिला सोडली नाहीं.

याच वेळीं मनू एकदम झोंपेंत ओरडला. तिची ती मैत्रीण जागी झाली. मनूला घेऊन ती माझ्या खोलीकडे धांवतच आली.

पुढं काय सांगायचं ? दुसऱ्या का तिसऱ्या दिवशी माझ्याशीं एक शब्दहि न बोलतां मुलांना घेऊन सिंधू चालती झाली । आतां ती माझ्याकडे कधीहि परत येणार नाही ।”

“ कां येणार नाही ?” साने उद्गारले.

बहू आश्चर्याने त्यांच्याकडे पाहू लागला.

सान्यांनीं समुद्राकडे बोट दाखविले.

आम्ही आलों तेव्हां वाळवंटाचा केवढा तरी भाग उघडा पडला होता. षण आतां त्याच भागांत समुद्राच्या लाटा पाठशिवणीचा खेळ खेळत होत्या.

बंङ्गचें समाधान करण्याकरितां समुद्राच्या भरतीकडे बोट दाखविण्यांत सान्यांनीं समयसूचकता दाखविली खरी; पण राहून राहून माझे मन म्हणत होतें—कोशात सिंधू म्हणजे समुद्र हा अर्थ असला तरी बंङ्गचो सिंधू काहीं सुखासुखी त्याच्याकडे परत येणार नाही ! माणसाचें मन समुद्रासारखें असेल; पण त्याच्या रागालोभाचे नियम काहीं समुद्राच्या भरती-सुकतीइतके सोपे नाहीत.

सान्यांच्या निमंत्रणाप्रमाणें आम्ही दोघेहि दुसरे दिवशीं सकाळीं त्यांच्या घरीं चहाला गेलों चहा झाला. वर्तमानपत्रातल्या ताऱ्या बातम्याची चर्चा संपली. डॉक्टराची दवाखान्यांत जायची वेळ होत आली. ते कपडेसुद्धां करूं लागले. बंङ्गला सल्ला देण्याच्या बाबतींत साने टाळाटाळ करणार असें मला बाटूं लागलें. अंतःपुरांतले उत्तराचें शौर्य रणांगण दिसतांच कुठल्या कुठें नाहीसें झालें. डॉक्टरांनीं रात्रीं बंङ्गला दिलेलें आश्वासनहि तसेंच—

आरगासमोर उभे राहून टाग बांधतां बांधतां मध्येच मागे वळून साने म्हणाले, “ हें पाहा, बंडोपंत, युरोपांतलं महायुद्ध नि तुमचं नवराबायकोचं भांडण यांच्यांत विलक्षण साम्य आहे । ”

साने बंङ्गची थट्टा करताहेत कीं काय हें मला कळेना. त्यांची थट्टा अगदीं ज. १३

जेर्दयपणाची वाटली मला. तिकडे त्याच्या संसारसुखाला भाग लागली होती आणि डॉक्टर इकडे—

सान्यांनीं फिरत्या शेल्फमधून पिवळा पुठ्ठा असलेले एक पुस्तक चटकन् उचललें, झरकन् त्यांतले एक पान काढले नि एका वाक्यावर बोट ठेवून ते मला मोठ्याने वाचायला सांगितले. मी वाचूं लागलों—

It seems clear that those who denounce birthcontrol thereby...whether intentionally or not is immaterial...increase the possibilities of war.”

माझे हे वाक्य संपताच साने हंसत म्हणाले, “ हा लेखक म्हणतो—संतति-नियमाच्या अभावीं सध्याच्या जगात युद्ध होत राहणार यांत शंकाच नाही. माझंही तेंच म्हणणं आहे. पण ही युद्धं नुसत्या राष्ट्रांसाठी होणार नाहीत. घरोघर नवराबायकोंत सुद्धा होतील !”

मी कुतूहलाने सान्याच्याकडे पाहूं लागलों. विचारा बंडू तर भांबावूनच गेला होता. साने म्हणाले, “ स्त्रीच्या जीवनाच्या कल्पना आतां विजेच्या वेगान बदलताहेत. अष्टपुत्रा सौभाग्यवतीचा काळ फार मागे पडला आहे. मुलीचीं लग्नं प्रौढपणीं होऊं लागलीं. त्यांच्यावर कुटुंबपोषणाची जबाबदारी पडूं लागली. त्यांना नवीं नवीं सामाजिक ध्येयं आकर्षित करूं लागलीं. अशा स्थितींत मुलाचं लटाबर त्यांना नकोसे झालं तर त्यांत नवल कसलं ?”

ब्रशाने कोट साफ करीत ते पुढें म्हाणाले, ‘ स्त्री ही क्षणाची पत्नी नि अनंत काळची माता आहे’, असं अभ्यासचं का दुसऱ्या कुणाचं वाक्य आहे ना ? त्यांत आता बदल करायला हवा. स्त्री ही पत्नी आहे, माता आहे, सर्व काही आहे. क्षणापुरती नाही अगदीं जन्मभर ! पण या सर्वांआधीं ती माणूस आहे, ही गोष्ट मात्र पुरुषानं यापुढं लक्षांत ठेवली पाहिजे. आपल्याला किती मुलं हवीत हे तिनेच ठरवायला हवं. तिची शरीरप्रकृति, कुटुंबाची सांपत्तिक परिस्थिति, तिच्या आवडीनिवडी, तिचीं ध्येयं, इत्यादि गोष्टींकडं पुरुषानं यापुढं दुर्लक्ष केलं तर संसार हें तिला नंदनवन वाटणार नाही; सहारा वाटेल !”

डॉक्टरांचा पोषाक झाला होता. ते बंडोपंतांकडे वळून हंसत म्हणाले, “ मी काय म्हणतो तें तुमच्या लक्षांत आलं ना ?”

बंडूनें होकारार्थी मान हलविली.

कोल्हापुरला परत येतांना बाळपणच्या आठवणी काढून बंडूशी बोलत बसण्यापेक्षा मी स्वतःच्याच तंद्रांत अधिक गुंग झालों होतो. तो पोलिस इन्स्पेक्टर नि त्याची बायको विमल—माझा मित्र रामभाऊ ती त्याची पत्नी कुंदा—पळून गेलेला दुर्दैवी सद्भाऊ नि त्याची ती व्यभिचारी बायको—शरीरसुखाच्या बाबतींत पावित्र्याच्या भलत्याच कल्पनांना बळी पडलेली सुमति—पुनः पुन्हा ही माणसें माझ्या डोळ्यांपुढे नाचत होती. विमल, कुंदा, सद्भाऊ नि त्याचा बायको, यांच्यापैकीं एकालाहि मीं जन्मांत पाहिलें नव्हतें. पण जणूं काहीं त्यांचा नि माझा फार दिवसांचा परिचय आहे असा मला भास होत होता. माझ्या डोळ्यापुढ त्याच्या मूर्ती नाचत होत्या. त्यांची अंतरंगांतलीं दुःखें मला ऐकायला मिळाल्यामुळेच कीं काय हीं सारीं माणसें अगदीं आपल्याजवळचींच आहेत असें मला वाटूं लागलें होतें.

मध्येच मला नमूताईची आठवण झाली. डॉ. सान्यांनीं सांगितलेली तिची सारीं हकीकत आठवली. माझ्या मनात आले—नमूताईने प्रामाणिकपणानें आत्मवृत्त लिहिले तर ते किती परिणामकारक होईल ! घाणेरड्या चिखलांतून एखाद्या दिवशीं कमळाच्या कळीनें हळूच वर डोकावून पाहावें, तसें सध्याचें तिचें उदात्त जीवन होतें. किती पवित्र ! किती निर्मल ! एके काळीं याच बाईनें शरीरसुखाच्या बाबतींत आपल्या आजारी नवऱ्याला छळलें होते, हें कुणाला तरी खरें वाटेल काय ? सान्यांनीं केलेलें ते तिचें वर्णन—कर्जवसुलीकरितां दारांत धरणे धरून बसणारा पठाणसुद्धा इतका क्रूर नसेल. क्षयाने नवरा अंथरणाला खिळलेला. पण एक दिवस कांहीं ही बाई त्याच्यापासून दूर झाली नाहीं. त्याच्या खोलीबाहेर झोपली नाहीं !

शरीरसुखाची चटक ही दारूसारखी असते. मग अट्टल दारूबाजाने एका क्षणांत दारू सोडावी तसा हा चमत्कार नमूताईच्या आयुष्यांत कसा झाला ? या बाबतींत तिनें कुणाला गुद केलें ?

कांहीं केल्या हें रहस्य मला उलगडेना.

लहानपणीं आगगाडीतून जातांना झाडें धांवतात कशीं, हा प्रश्न एकसारखा मला सतावून सोडी. आज दुसराच प्रश्न माझ्या मनाला बेचैन करून स्फोडीत होता. नमूताईसारखीं माणसे एकदम बदलतात कशीं ?

बंदूला त्याच्या मेव्हण्याच्या बिन्हाडी पोचवून मी घराकडे आलों तरी हाच विचार माझ्या मनांत घोळत होता. अन्न नि प्रेम या दोन गोष्टीत मनुष्याला शरीराची गुलमगिरी पत्करावी लागते हे निसर्गाला धरूनच आहे. पण उद्यांचा मनुष्य आजच्यापेक्षा खराखुरा सुसंस्कृत व्हायचा असेल, उद्याची मानवजात आजच्यापेक्षा अधिक सुखी व्हायची असेल तर शरीराच्या या गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचा मार्ग सामान्य माणसाला समाजाने दाखविला पाहिजे.

आज तो मार्ग ही अर्बंद पाऊलवाट असेल, काही तुरळक व्यक्तींच त्या वाटेने जात असतील, पण भविष्य काळी या पाऊलवाटेचे रूपांतर राजमार्गांत होणार नाही कशावरून ?

अशी कुठली पाऊलवाट नमूताईना दिसली होती ?

मनांत हे विचार घोळवीतच मी घरात आलों.

एकीकडे मी चहा घेत होतो नि दुसरीकडे मध्यंतरांच्या चार-पांच दिवसांतले टपाल चाळीत होतो.

मध्येच मी उषेला विचारले, “कंपनीतनं कुणी आलं होतं का माझ्याकडं ?”

“कुणी नाही. मात्र—”

ती नांव आठवू लागली.

कुणी तरी व्याख्यानाविख्यानाच्या कामाकरता येऊन गेले अशा समजुतीने मी म्हणालों, “कुणी का असेना ? येईल पुन्हा.”

उषा एकदम म्हणाली—“एक बाई आल्या होत्या.”

“बाई ?” मी विचारांत पडून उद्गारलों.

“तुम्हांलाच भेटायचंय” असं म्हणाऱ्या.

“तुझ्या ओळखीच्या नाहीत का ?”

“अं हं ! त्याचं नांव मात्र टिपून ठेवलंय मी.”

तिने कपाटातून एक चिठी काढून माझ्या हातात दिली. त्या चिठीवरलें नांव पाहतांच मला आश्चर्याचा मोठा धक्का बसला—“नमूताई !”

उषा म्हणाली, “तुम्ही आज येणार आहांत हें सांगितलंय मी त्यांना. आज ‘संध्याकाळी पांच वाजतां येणार आहेत त्या.’”

संध्याकाळी पाच वाजतां ! अरे बाप रे ! आता कुठें सकाळचे नऊ झाले होते. अजून घडयाळातल्या या मठ तासकाळ्याला आठ तासांचे अंतर काढायचें होतें. मी विचार करू लागलों—नमूताईचें माझ्याकडे काय बरें काम असेल ? त्याच्या आयुष्याचें रहस्य आपल्याला कळेल तर —पण साध्या ओळखावर असल्या गोष्टी कुणी कुणाला विचारील का ? नि कुणी विचारल्या तरी आपल्या मनाचा चोरकप्पा दुसऱ्याला कुणी उघडून दाखवील का ?

एक गोष्ट एकदम माझ्या लक्षांत आली. नमूताई अनाथ मुलांच्या आश्रमाच्या व्यवस्थापिका आहेत. आपण त्या आश्रमाला अजून काहीच मदत केलेली नाही. त्या कामाकरितांच त्या आल्या असाव्यात. देणगी-वर्गणी-वैगरे वैगरे.

संध्याकाळचे पांच थोडे उशीरां वाजले म्हणून काहीं फारसें बिघडणार नाही, असें मनांत म्हणत मी नित्यक्रमाला लागलो.

×

×

×

प्रवासाच्या शिणामुळें असेल किंवा बाहेर रणरणणाऱ्या उन्हामुळें असेल, चाराचे ठोके कानांवर पडले तरी मीं काहीं डोळे उघडले नाहीत. मला गाढ झोप लागली नव्हती; पण डोळ्यांवरली झांपडहि काहीं केल्या कमी झाली नव्हती. पहाटेच्या असल्या गुंगीला साखरझोप म्हणतात ना ? मग तिसऱ्या प्रहरच्या या गुंगीला चहाझोप म्हणायला काहीं हरकत नाही. कारण पडल्या पडल्या डोळे मिटून घेऊन मी मनात म्हणत होतो—आतां खालून चहाचे बोलावणें आलें कीं उठायचे.

जवळच नव्या घराचें बांधकाम चाललें होतें. तिथल्या गवंड्यांची दगडा-घरली अखंड टिकटिक मला ऐकूं येत होती. झाडावर आपल्या चोचीनें लय-बद्ध प्रहार करणाऱ्या सुतार पक्षाची मला आठवण—

खण् - खण् - खण्ण ! दारावरली घंटा एकदम वाजली. इतक्या उन्हांतून कोण आलें असावें, याचा मला तर्कच करतां येईना. मोलकरीणबिलकरीण असेल म्हणून मी डोळे मिटून पडून राहिलों.

“ नमूताई आल्या आहेत त्या. ” या उषेच्या शब्दांनीं माझे डोळे एकदम उघडले. मी चटकन् उठलों, चूळ भरली नि उषेला म्हटलें, “ त्यांना वरच पाठवून दे.”

इतक्या उन्हांत आश्रमाच्या कामाकरितां बाहेर पडणाऱ्या नमूताईचें कौतुक वाटलें मला. चटवन् अण्णासाहेब कव्याची आठवण झाली. पण रगेच मनांत आले — शरीराविषयींची ही बेपर्वाई या बाईने कुठें संपादन केला ? हिचे पूर्वीचे आयुष्य तर—

दाराबाहेरूनच नमूताईनीं मला नमस्कार केला. त्या आंत आल्यावर मी त्यांना खुर्चीवर बसायचा आग्रह केला; पण त्या खालीच बसल्या. गादीवरहि नाही, नसत्या सतरंजीवर.

संस्थेला मदत मागण्याचें काम किती कठीण आहे याची मला स्वानुभवानें पूर्ण कल्पना आहे. त्यामुळे नमूताई प्रथम इकडल्या तिकडल्या गोष्टी सुरू करतील असे मला वाटले. पण मैदानावर उतरल्याबरोबर धोट खेळाडू अगदीं पहिल्याच चेडूला धाव काढतो ना ? त्याहि मुद्याकडे तशाच वळल्या.

“एक मागणी करायला आलेंय मी !”

“तुमचा मागणी मान्य आहे मला !”

माझ्या या उत्तराने त्या क्षणभर चकित झाल्या. असल्या बाबतींत त्यांचा नेहमींचा अनुभव निराळा असावा ! कितीहि सुशिक्षित मनुष्य असो, वर्गणी मागायला कुणी आलं की फंडाचा सुळसुळाट झाल्याचा तक्रार करतो, सुद्धांमुळे काळ्याच्या पेट्या सुद्धा किती महाग झाल्या आहेत याचा पाढा वाचतो, देशाला स्वावलंबनाशिवाय तरणोपाय नाही असें व्याख्यान सुनावतो नि शेवटीं नाइलाज झाला म्हणजे ज्या कामाकरता मनुष्य आला असेल त्याचा सहानुभूतीनें पण सवडीने विचार करण्याचे आश्वासन देतो ! मीं तसें काहीच केलें नाहीं, हेंच बहुधा नमूताईच्या आश्चर्याचें कारण असावें.

त्या हंसून म्हणाल्या, “आतां तुम्हांला आपला शब्द मागं घ्यायला देणार नाहीं हूं मी !”

साध्या वर्गणीच्या बाबतींत शब्द मागे घ्यायचा प्रश्न येतो कुठें हेंच मला कळेना. मीं म्हटलें, “तुमचा वार्षिक वर्गणीदारच करा ना मला !”

त्या हसत म्हणाल्या, “ते तर करूंच हो. पण आज कांही वर्गणीसाठी आलें नाहीं मी तुमच्याकडे !”

“मग ?”

“एक दुसरीच मागणी आहे माझी ! थोडी विचित्र आहे ! पण—”

त्या एकदम थांबल्या. जें सांगायचें आहे तें कसें सांगावें या विचारांत पडल्या होत्या त्या ! पण रस्ते फुटण्याच्या जागी मनुष्य क्षणभर गोंधळला तरी मार्ग निश्चित होतांच तो जसा झरझर चालूं लागतो, तशा त्या लगेच बोलूं लागल्या:

“तुमची ‘पारिजातकाचीं फुलं’ ही गोष्ट वाचली मी परवा. फार आवडली ती मला ! वाङ्मयाबिड्यात मला काहीं कळत नाहीं फारसं ! पण चांगलं वाङ्मय म्हणजे कडू औषधहि नाहीं नि गोड चॉकोलेटहि नाहीं असं नेहमीं मला वाटतं ! मी तुम्हांला एकच विनंति करायला आले आहे— आमच्या आयुष्याच्या नि संसाराच्या असल्या खूप खूप गोष्टी तुम्ही लिहायला हव्यात ! बायकाना त्यांचा किती उपयोग होतो हें—”

मी मधेंच काहीं तरी बोलेल असे त्यांना वाटलें असावे. पण मी गप्पच आहे असे पाहून त्या म्हणाल्या, “आश्रमांत माझ्या मदतीला एक बाई आली आहे मुंबईहून. अनाथ म्हणून पहिल्यादा ती मुंबईच्या शाखेंत आली होती. तिथं ती मन लावून शिकली नि कल्पनेपेक्षाहि अधिक सुधारली म्हणून काम करायला इथं पाठविलीय तिला ! एका पंधरवड्यांत सारीं मुलं तिला ‘आई, आई’ म्हणून बिलगायला लागलीत बघा ! मला अगदीं हेवा वाटायला लागला आहे म्हणानात तिचा !”

“अशी बाई तर अवश्य पाहिली पाहिजे !” मी उद्गारलों.

“त्या बाईलाहि तुम्हांला पाहायचंय !”

“मला ?”

“हो. ‘पारिजातकाचीं फुलं’ ही तुमची गोष्ट वाचून ती मला म्हणाली, ही गोष्ट मला दहा वर्षांपूर्वी वाचायला मिळाली असती तर माझ्या आयुष्याला वाईट वळण लागलंच नसतं !”

स्वतःचा चेहरा कुणाला कुरूप दिसतो का ? तशी आपली स्तुतिहि खोटी वाटत नाही कुणाला !

पण स्तुतीपेक्षांहि माझ्या मनाला अधिक आनंद झाला तो दुसऱ्याच एका गोष्टीने ! नमूताईसारख्याच दुसऱ्या एका खांचे जीवन जाणून घेण्याची ही संधी माझ्यापुढें आयती चालून आली होती !

नमूताई मला म्हणाल्या, “मग केव्हां येतां आश्रमांत ?”

मी म्हटलें, “आश्रमांत आलों नि त्या बाईला पाहिलं, तरी ती ज्या वादळांतून पार पडली आहे त्याची कल्पना कशी येणार मला ?”

“तिनं त्या हकीगतीचं एक छोटं टांचण करून माझ्याकडं दिलं आहे. तुमच्यासारख्यानीं त्याचा उपयोग करावा नि त्या प्रकाशात इतर दुदैवी बायकांना आपल्या उद्धाराचा मार्ग दिसावा, अशी तिची फार फार इच्छा आहे !”

अजून ऊन उतरलें नाहीं आणि आपण चहाहि प्यालों नाहीं या गोष्टी मी एका क्षणांत विसरून गेलो. कपडे करून नमूताईच्याबरोबर जाण्याकरितां मी उठलों देखील—

इतक्यात उषा चहाचे तीन पेले घेऊन आली.

चहा घेतां घेता नमूताई म्हणात्या, “प्रत्येकाला आपण चांगलं व्हावं असं वाटतं. तसं व्हायला लागणारी थोडोशी शक्ति सुद्धा असते त्याच्यापाशीं. पण ती प्रगट व्हायला अनुकूल परिस्थितीच मिळत नाहीं ! या बाईच्या आयुष्यावरनं अगदीं पुरंपुरं पटलं हें मला !”

नमूताई न कळत आपल्याच आयुष्याचे रहस्य सांगत आहेत असें मला वाटले. कुणी तरी एखादा कुलूप लावलेला डबा आपल्या स्वाधीन करावा, त्यांत अमुक अमुक वस्तु आहेत म्हणून सांगावे, पण त्या वस्तु आपण डोळ्यानीं पाहिलेल्या नसाव्यात नि डबा देणारानें किळी दिली नसल्यामुळें डोळ्यानीं खात्री करून घेण्याची सोयहि नसावी ! नमूताईच्या बाबतीत माझी अशीच स्थिति झाली होती. म्हणून मी मुद्दामच म्हटलें, “मार्ग साने आले होते तेव्हां ते तुमच्याविषयीं असंच काहीं तरी बोलत होते !”

नमूताई नुसत्या हंसल्या. पण त्या हंसण्यात गूढ अर्थ भरलेला होता. मला अगदीं राहवेना.

मी पुन्हा म्हटलें, “सान्यानीं तुमची सारी हकीगत सांगितलीय मला !”

“एक टाप आहे माझी ! त्या हकीगतींतला महत्त्वाचा भाग चुकीचा आहे !”

मी अगदीं कळस बांधायला निघालों होतो, पण नमूताईच्या एका वाक्यानें माझा सारा पायाच खचला.

अधिकचेंळ मला संशयांत ठेवण्यांत अर्थ नाहीं असें वादूनच की काय,

नमूताई म्हणाऱ्या, “ जगात दिसतं तसं नेहमींच असतं असं नाही. सान्यांची अशीच फसगत झालीय माझ्या बाबतीत. त्यांचे माझ्यावर नि माझ्या पतीवर फार उपकार झाले आहेत. म्हणून मी त्यांच्यावर कधी रागावले नाही नि त्यांची चूक त्यांच्या पदरांत घालण्याचा प्रयत्नहि केळा नाही.

त्यांना माझे बाळपण ठाऊक नव्हतं; नाही तर—लहानपणापासून मुलांची मला मनस्वी आवड. शेजारीपाजारी आपली लहान मुलं आणून आमच्या घरी सोडीत. चार-चार तास तीं माझ्याबरोबर हंसतखिदळत राहत.

लग्न झाल्यावर तर माझा जाव वेडावून गेला. द्वारकेहून घरी परत येणाऱ्या सुदाम्याला सोन्याची नगरी पाहून जो आनंद झाला असेल तोच—

पण माझी तीं गोड स्वप्न खरी व्हायचीं नव्हतीं. माझे पति लवकरच क्षयाने आजारी पडले !”

सान्यांच्या हकीगततीत चूक कुठे आहे हे जाणण्याची इच्छा अगदी असल्या झाली मला ! नमूताई गंभीरपणाने सांगू लागल्या :

“ डॉक्टरांचा गैरसमज व्हावा अशा काही गोष्टी त्या वेळीं झाल्या हे मात्र खरं ! त्या आजारांत माझ्या पतींच्या समाचाराकरितां साने आमच्याकडे बरचेवर येत. मला दररोज जाग्रण होत होती हे त्यांना पाहवेना. एकदां ते असेच आले होते. दोन दिवस तरी मला विसावा मिळावा म्हणून माझ्या पतींच्या शुश्रुषेकरितां त्यांनीं त्यांच्या खोलीत झोपायचं ठरवलं. पण मी त्यांना तसं करूं दिलं नाही. त्यांनीं माझ्याकडे इतक्या विचित्र दृष्टीनं पाहिलं, कीं तीं नजर मी अजून विसरले नाही. पण माझाहि काही इलाज नव्हता त्याला !”

मी व उषा आश्चर्याने नमूताईकडे पाहू लागलों. विकारवश होऊन मनुष्य अनेक गोष्टी करतो हे खरें ! पण जणू काही आपल्या हातून चूक घडलीच नाही असे दाखविण्याकरितां निलाजरेपणाने त्या गोष्टीचें वर्णन करणें हे—

नमूताई पुढे सांगू लागल्या—

“ त्या दिवशीं रात्री माझ्या पतींनीं संतापून ‘आतां तरी छळं नकोस मला !’ हे शब्द एवढ्या मोठ्याने उच्चारले, कीं ते बाहेर सान्यांना सुद्धां ऐकू गेले असावेत !

त्यामुळं तर माझ्या राक्षसीपणाविषयीं त्याची खात्रीच झाली. पुढं त्यांनीं आम्हांला आपल्या घरीं नेऊन ठेवलं नि रात्री मला माझ्या पतीच्या खोलींत जायची बंदी केली. मीहि चिडून गेलें नि त्याच्यावर भलताच आळ घेतला.”

नमूताईना वेड लागलें आहे कीं त्या स्थितप्रज्ञ झाल्या आहेत हेच मला कळेना. स्वतःविषयींच्या असल्या गोष्टी शांतपणानें सांगायच्या म्हणजे—

त्या म्हणाल्या, “साऱ्या लोकांनीं मला बोचून खालं त्या वेळीं ! नवऱ्याला मारणारी राक्षसीण म्हणून तर मी दररोज शिव्या खात होतें. मात्र या शिव्या खाताना मनातल्या मनात मला आनंद होत होता.

जगाला वाटत होतं—मला शरीरसुखाचा मोह सोडवला नाही. पण खरी गोष्ट अगदीं उलटी होती. माझ्या पतींनाच मोह सोडवत नव्हता. शरीरापेक्षां हि त्यांचं मन दुबळं झालं होतं. त्यांच्या शेवटच्या दुखण्यांत त्यांना दुखवणं माझ्याहि जीवावर आलं ! एवींतेवीं शेवट एकच व्हायचा ! मग—मधून मधून मीं त्रागा करीं. नाहीं असं नाहीं; पण त्याचा काहींच उपयोग होत नसे. लगेच ते संतापून मरणाच्या गोष्टी बोलूं लागत, नि ‘आतां तरी छळूं नकोस मला’ म्हणून माझ्या अंगावर—”

या विचित्र जुन्या आठवणीने नमूताईच्या पापण्यांच्या कडा ओलसर झाल्या. त्या किंचित् रुद्ध कंठानें म्हणाल्या, “त्या वेळीं मला मोह पडला होता तो एकाच गोष्टीचा—कदाचित् आपल्याला मूल होईल ! त्यांची आठवण म्हणून आपण तें—”

झटकन् उठत त्या म्हणाल्या, “अगबाई ! शालेचीं मुलं परत यायची वेळ झाली. तुम्हीं येताय ना माझ्याबरोबर ?”

मी कोट चढवण्याकरिता उठलो. खिडकीतून माझी नजर सहज बाहेर गेली. ऊन रखरखत होतें. पण त्या उन्हांतच तीन-चार कुंड्यांतल्या गुलाबांवर सुंदर कळ्या डुलत होत्या.

×

×

×

आश्रमाच्या आवारात मुलें नुकतींच खेळूं लागली होती.

नमूताई मला आंत घेऊन गेल्या. स्वयंपाकघराच्या खोलींत एक बाई मुलांच्याकरितां फोडणीचे पोहे करीत होती. नमूताईनीं माझ्याकडे अर्थपूर्ण

दृष्टीने पाहिले. जिची हकीगत आपल्याला आतां वाचायला मिळणार ती बाई हीच अशी माझी खात्री झाली.

नमूताई कागद घेऊन आल्या.

भयंकर उकडत होतें. कोट काढून ठेवून मी ते कागद वाचूं लागलो:

“माझ्या पापाची कहाणी फार मोठी आहे. पण मी ती सारी सांगत बसत नाहीं. लहानपणापासून मी लाडात वाढलें. खायचं, प्यायचं नि मजा करायची एवढ्याकरितांच माणसाचा जन्म आहे, या कल्पनेतच मी लहानाची मोठी झाले. माझ्या दुदैवाने वयाच्या दहाव्या वर्षी स्त्री आणि पुढे याच्या एकाताविषयी माझ्या मनात कुतूहल उत्पन्न झालें.

ते असं झालं. एके दिवशीं मला एक भयंकर स्वप्न पडलं. मी घाबरून उठलें नि माझ्या वडिलांच्या खोलीकडे धांवत गेलें. त्या खोलीला आतून कडी होती. मीं दार ठोठावलं. वडील चिडून ओरडले. ते दार उघडणारच नव्हते, पण मी जोरजोरानें ओरडूं लागले. माझ्या मुस्कटांत मारण्याकरितां म्हणून त्यांनीं रागारागानें दार उघडलं.

तें उघडल्याबरोबर माझ्या दृष्टीला जें दृश्य पडलं—वडिलांच्या खोलींत आमची स्वयंपाकीणबाई थरथर कापत उभा होती.

इतक्या अपरात्रां ती वडिलांच्या खोलींत काय करीत होती याचा मी रात्रभर विचार केला. पण ते कोडं काहीं मला सुटलं नाहीं.

दुसरे दिवशीं मी गडयाला ही गोष्ट सांगितली. ती ऐकून तो पहिल्यांदा हंसतच सुटला. मग त्यानं मला ज्या गोष्टी सांगितल्या—

पुढं एकदोन वर्षं तसल्या गोष्टी ऐकण्यातच मला आनंद वाटूं लागला.

आमच्या शेजारचा विनू कुठल्याशा नाटक कंपनींत होता. तो मधून मधून घरीं येई. तो झाडून साऱ्या नाटकांतलीं पदं मला म्हणून दाखवी. मी तीं पाठ करूं लागलें.

अशी दोन-तीन वर्षं गेली. विनू गावीं आला कीं एकसारखा माझ्या-भोंवतींच घुटमळत असे. नाटकांत प्रेम कसं करतात हें दाखविण्यासाठीं त्यानं मला एकदां घट्ट पोटाशीं धरलं. मला त्याचा राग आला. पण त्याबरोबरच त्यानं पुन्हां तसंच मला जवळ ध्यावं असं हि वाटल.

शाळा नाही, काम नाही, काही पाहायला नाही, काही वाचायला नाही, अशा स्थितीत मी पंधरा-सोळा वर्षांची झाले.

बाबांनी माझं लग्न करून टाकलं. माझं सासर गरीबच होतं. त्यामुळं मी अधिकच शेफारून गेले.

लग्न करतात ते शरीरसुखासाठी एवढंच मला ठाऊक होतं. माझ्या पतींनी एकसारखं माझ्याभोंवती राहावं नि माझ्या लहरीप्रमाणं नाचावं असं मला वाटे. तसं होईना, तेव्हां चिडून मी वारंवार माहेरीं जाऊं लागले. पुढं तर पुष्कळ दिवस मी माहेरीच होते. बेकार झालेला विनू गांवातच होता. त्याचं नि माझं फाजील रहस्य झालं, ते वाढत गेलं नि—

मला दिवस गेले तेव्हां मी आजारीपणाचं सोंग केलं. माझे पति आले. पण ते माझ्या सोंगानं फसले नाहीत. माझ पाप त्यांना कळून चुकलं. मी बाळंतीण होण्यापूर्वीच ते कुठं बेपत्ता झाले.

ते मूल जगलं नाही. सासरीं जायचं मला कारणच नव्हतं; विनूचं नि माझं संघटन अधिक अधिक होऊ लागलं. मधूनच एखादे वेळीं मी चुकतंय असं मला वाटे; पण माझं मन काहीं केल्या मला आवरत नसे.

पुन्हां मला दिवस गेले. पण ही वेळ बिकट होती. माझे पति परागंदा झाल्याची बातमी गांवाला काहीं नवीन नव्हती. जमिनीच्या वादामुळं सारे गांवकरीहि माझ्या वडिलांच्या विरुद्ध झाले होते. मला दिवस गेल्याची कुणकुण गांवकऱ्यांना लागली. लगेच गावातून अधिकाऱ्यांना निनांवीं पत्रं गेली. वरून हुकूम आले. पोलिस पाटलांनी चारचौघांसमक्ष माझ्या वडिलांना बजावलं, 'संभाळून राहा. गर्भपात करण्याच्या भानगडीत पडाल तर—'

त्या दिवशीं माझ्या वडिलांनीं डोक्यांत राख घातली. माझी चूक मला कळत होती. पण मी वार्ड्ट व्हायला एका दृष्टीनं माझे वडीलच—

माझ्या आयुष्याचा सत्यानाश करणारं ते घरच नव्हे, तर हे जगसुद्धां सोडून जायचं मी ठरवलं.

पण घरी बसून आत्महत्येचा बेत करणं निराळं नि अंधाऱ्या रात्री नदीच्या डोहांत उडी घेणं निराळं. मध्यरात्री मी डोहाच्या कांठावर जाऊन किती तरी वेळ जंभी राहिले होते. पण—

पहांट होऊं लागली तशी मी गांव सोडून निघालें.

महिनाभर मी भिकारणीप्रमाणं गावोगाव भटकत होतें. या दिवसांत माझी दया येऊन चार-दोन आणे देणारे पुरुष मला भेटले, नाहीत असं नाही. पण पुष्कळ पुरुषांनीं हात पुढं केला तो मला मदत करण्याकरिता नाही ! तर माझा हात धरून मला नरकात आणखी खोल खोल ढकलण्याकरितां !

एका संभावित गृहस्थाला मी हवी होते. पण तो मला पुढं होणारं मूल संभाळायला मात्र तयार नव्हता. जगाने माडलेला हा प्रेमाचा बाजार पाहून माझें मन विटून गेलें. पुन्हां आत्महत्येचे विचार माझ्या मनात येऊं लागले.

एके दिवशीं एका गावांत मोठी समारंभाची तयारी चाललेली दिसली. मीं एका हमालाला विचारलं, 'कुठला राजाबिजा येणार आहे वाटतं आज ?' त्यानं माल हलविली.

'कुठला ?'

'साऱ्या हिंदुस्थानचा !'

हिंदुस्थानचा राजा विलायतेंत राहतो असं मीं ऐकलं होतं. म्हणून मीं सुद्धा त्याला विचारलं, "साहेब आहे ना तो ?"

त्यानं नकारार्थी मान हलविली. तो हंसला नि आपल्या कामाला निघून गेला.

संध्याकाळीं सारं गाव समारंभाच्या जागीं लोटलं. त्या दिवशीं सकाळ-पासून मला काहीं खायला मिळालं नव्हतं. भीक मागूनसुद्धां जग आपल्याला जगू देत नाही. मग जगायचं तरी कशाला ? असं एकसारखं माझं मन म्हणत होतं.

माझे पाय लटपटत होते. पण पुराबरोबर काडी वाहत जावी, तशी गर्दी-बरोबर मीहि त्या समारंभाच्या जागीं जाऊन पोचलें.

थोड्याच वेळात मोटार वाजली. हजारों लोकांनीं जयघोष केला, "महात्मा गांधी की जय !" माझ्या अंगावर आनंदाचा कांटा उभा राहिला.

गांधीचं नांव मीं ऐकलं होतं. पण त्यांना कधींच पाहिल नव्हतं मीं.

गांधी आले. डोळे भरून मीं त्यांच्याकडे पाहिल. कबरेभोंवतीं एक साधा पंचा, हातांत एक काठी नि डोळ्यांना चष्मा—

माझ्या मनांत आलं—लाखो माणसांच्या मनाचा हा राजा किती साधा आहे !

गाधी बोलू लागले. ते हिंदीत बोलत होते. दुसरा मनुष्य लगेच त्याचं मराठी करून सांगत होता. तापून गेलेल्या जमिनीला पावसाच्या सरीनं ओलावा मिळावा, तशी माझी स्थिति झाली.

त्यांचं सारं बोलणं मला कळलं नाही. पण एक गोष्ट मात्र माझ्या हृदयावर कोरली गेली—माणसाचा जन्म नुसत्या सुखासाठी नाही; कर्तव्यासाठी आहे, सेवेसाठी आहे. ज्याला सेवा करावयाची असेल त्याला सारं जग मोकळं आहे. सेवेचं सुख हेच अमर सुख आहे. कितीहि गोड पक्कानं खाही तरी जिभेची कधी तृप्ति होत नाही ! स्त्रीपुरुषांनी कितीहि शरीरसुख उपभोगलं तरी त्यांचं कधीहि पूर्ण समाधान होणार नाही ! याच सुखाच्या माग मनुष्य लागला की तो पशु होतो. सेवेतल्या सुखाची गोडी ज्याला कळली तो देव होऊ लागतो.

सभेची गर्दी ओसरल्यावर गाधीजी जिथं उभे होते त्या जागेची धूळ मी घेतली नि कपाळाला लावली. अजून अंगारा म्हणून ती धूळ मी माझ्या-पार्शी ठेवली आहे. दुसरे दिवशी मी मुंबईची वाट धरली. एका आश्रमानं मला आश्रय दिला. माझं हें दुसरं मूलहि जगलं नाही. मला वाईट वाटलं. पण मनात म्हटलं—मी स्वतःच आतां एक लहान मूल झालं आहे—माझा पुनर्जन्म झाला आहे, मागच्या जन्मीचं सारं पाप या जन्मांत धुऊन काढणार आहे मी ! आतां मी खूप शिकणार, खूप खूप सेवा करणार !”

×

×

×

नमूताई माझ्यासमोर येऊन केव्हां उभ्या राहिल्या होत्या कुणाला ठाऊक !

माझे वाचन संपताच मी वर पाहिले. त्या माझ्याकडे हंसत पाहत होत्या.

“ किती गुंग झालां होतां तुम्ही !” त्या उद्गारल्या.

मी नुसता हंसलो. पण लगेच मी विचारलं, “ या बाईचं नांव मला कळेल का ?”

स्वर किंचित् खालावून त्या म्हणाल्या, “ इथं ते गोपाळराव मराठे आहेत ना ? त्या थेटरचे मॅनेजर ? त्यांची ही भावज्य !”

मी आनंदानें बाहेर पाहूं लागलों. वळवाची सर कोसळत होती. माझ्या मनांत आलें—ऊन नि पाऊस—निसर्ग फुलायला दोन्ही हवीत. शरीर नि मन—माणसाचा विकास व्हायला दोन्ही हवीत !

पाऊस आल्यामुळे आवारांतलीं मुलें आंत येऊन किलबिल करीत होतीं.

“आई, आई !” हे त्यांचे शब्द वारंवार माझ्या कानांवर येऊं लागले. मी ऐकूं लागलों.

“तू म्हणत होतीस तेंच गाणं हवं आम्हांला !” मुलांनीं आईपाशीं दृष्ट धरला होता.

एक गोड सूर ऐकूं येऊं लागला,

“घरीं एकच पणती मिणमिणती

म्हणुं नको, उचल, चल लगबग ती ”

माझ्याच ओळी होत्या या ! त्या लिहिताना मला जो आनंद झाला होता तोच पुन्हां आज त्या ऐकताना झाला.

माझें मन म्हणत होते— या ओळीचा एक नवा अर्थ आज आपल्याला कळला. माणसाचें मन हेंच त्यांचे खरें घर आहे. त्या घरांत नेहमीं एक पणती तेवत असते. ती मिणमिणत असेल, ती वाऱ्यानें विझून जाते कीं काय असा भास होत असेल; पण तिची ज्योत अमर आहे !

खलिल जिव्रानचे

वाङ्मय

प्रकाशित

१ सुवर्ण कण

वि. स. खांडेकर

२ रुपेरी वाळू

अनंत काणेकर

आगामी

१ अमिति

साने गुरूजी

२ बंडखोर आत्मे

वि. स. खांडेकर

३ गद्य काव्ये

वि. स. खांडेकर

४ वेचलेलीं फुले

वि. स. खांडेकर

देशमुख आणि कंपनी

पुणे २

